

Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. В. Винниченка
Кіровоградська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців
Олександрівська районна державна адміністрація
Кіровоградської області
Олександрівська районна рада Кіровоградської області
Олександрівський районний краєзнавчий музей

**«ОЛЕКСАНДРІВЩИНА.
МИНУЛЕ. СУЧАСНЕ.
МАЙБУТНЄ»**

**Матеріали
конференції-презентації**

Кіровоград,
травень 2008 року

Дніпропетровськ
АРТ-ПРЕС
2008

УДК 908(477.65)
ББК 26.89(4УКР-4КІР)
О-53

*Рекомендовано до друку рішенням засідання спільної комісії районної ради
з питань культури і духовності та комісії з питань збереження
і використання об'єктів національної й культурної спадщини
Олександрівської районної державної адміністрації
(протокол № 1 від 04.04.2008 р.)*

Упорядник:

В. В. Білошанка, завідуючий фондами Олександрівського районного
краєзнавчого музею

О-53 **«Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє»** / Матер.
конф.-презентації. Кіровоград, травень 2008 року. – Д.: АРТ-ПРЕС,
2008. – 188 с.

ISBN 978-966-348-145-6

До збірки ввійшли наукові статті та повідомлення, які були представ-
лені на конференції-презентації «Олександрівщина. Минуле. Сучасне.
Майбутнє», що проходила в Кіровоградському державному педагогіч-
ному університеті в травні 2008 року. В них розглядаються актуальні
проблеми історії, географії, туризму, літератури і мистецтва Олександ-
рівського району Кіровоградської області.

УДК 908(477.65)
ББК 26.89(4УКР-4КІР)

- © Кіровоградський державний педагогічний
університет ім. В. Винниченка, 2008
- © Кіровоградська обласна організація Всеук-
раїнської спілки краєзнавців, 2008
- © Олександрівська райдержадміністрація Кіро-
воградської області, 2008
- © Олександрівська районна рада Кіровоград-
ської області, 2008
- © Олександрівський районний краєзнавчий
музей, 2008
- © В. В. Білошанка, упорядник, 2008
- © АРТ-ПРЕС, оформлення, 2008

ISBN 978-966-348-145-6

*Борис Миколайович КУЗИК,
доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент РАН,
директор Інституту економічних стратегій РФ
(м. Москва, Російська Федерація)*

**КРАЄЗНАВЧИЙ НАПРЯМОК ДОСЛІДЖЕННЯ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ
В ПРОЦЕСІ РОБОТИ КОНФЕРЕНЦІЇ-ПРЕЗЕНТАЦІЇ
«ОЛЕКСАНДРІВЩИНА. МИНУЛЕ. СУЧАСНЕ. МАЙБУТНЄ»**

Сьогодні в нас є унікальна нагода зустрітися і поспілкуватися в колі зацікавлених, шанованих, добрих, талановитих, відвертих людей про найкращий куточок на всій землі, про нашу з вами Батьківщину – Кіровоградщину та чудовий край – Олександрівський район. Про цей багатоперспективний регіон, наш рідний край ми поговоримо в залі кращого в Україні навчального закладу – Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, який нині очолює доктор філологічних наук, професор, талановита і чуйна людина Григорій Дмитрович Клочек.

Я всіх вас вітаю з початком роботи конференції-презентації культурно-просвітницького проекту «Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє» сподіваюсь, що вона дасть нам можливість підвести підсумок роботи та окреслити нові перспективи досліджень у пошуково-краєзнавчій діяльності, яка проводилася в Олександрівському районі з 2000 до 2007 року.

Виховання патріотизму, поваги до культурного надбання минулих поколінь нерозривно пов'язане з вивченням історії рідного краю. Тому у формуванні духовної культури і національної самосвідомості підростаючого покоління значне місце займає популяризація краєзнавчих знань. Оволодіння ними допомагає молодій особі довідатися про свої корені та відчути відповідальність як перед минулим, так і перед майбутнім. Важливу роль у відновленні історичної пам'яті відіграють краєзнавчі дослідження, які формують

особистість на ґрунті історії, природи, культурних цінностей краю. Значна увага приділяється особливостям розвитку природничо-заповідної справи в регіоні, популяризації екологічних знань і природознавства шляхом організації дослідницької діяльності.

Краєзнавство – невід’ємна складова «кореневої системи» духовності людини, важливий засіб забезпечення нерозривного зв’язку минулого нашого краю з вітчизняною і світовою історією. Іншими словами, воно виступає своєрідним виявом поєднання макро- і мікрорівнів, допомагає дітям і дорослим читати книгу життя через крихітні частинки минулого не лише очима, а й розумом, самостійно розібратись, куди веде шлях їхніх батьків і дідів, нашого народу.

Святе відчуття Батьківщини і рідної землі починається саме з рідного краю, свого села чи міста, вулиці, своєї домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови.

Сьогодні багато говориться про переосмислення нашої історії, про її нове бачення, нові підходи. Головне тут – не піти хибним шляхом механічної зміни плюсів на мінуси і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб розуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася.

Від сучасників залежить, яким увялятимуть ХХІ століття люди, котрі житимуть через багато років.

Обов’язок дослідників на сучасному етапі – чесно і правдиво відтворити події та факти, а оцінки нащадки зроблять самі з висоти свого історичного досвіду.

До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати минуле України, своєї рідної землі. Бо, як відомо, любов до рідної землі, до Батьківщини – одне з найсвятіших почуттів, які кожна людина проносить крізь усе своє життя. Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, де взяла у руки буквар або Шевченків «Кобзар», де відчула красу і безмежжя рідної природи, де мама вперше, взявши за руку, повела кожного з нас до школи і передала нас у руки наших любих учителів, які дбайливо плекали паростки добра, тепла, любові в дитячих серцях, що проросли, зміцніли на життєвих перехрестях.

Краєзнавство тому й користується такою популярністю та любов’ю в народі, що відгукується на найтонші порухи людської долі. Далеко не кожна галузь науки здатна так органічно поєднати минуле, сучасне та майбутнє, відкрити нове у начебто давно відомому, промовляти безпосередньо до серця. Синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на мовознавчий, мистецтвознавчий, літературознавчий фундаменти, має власні секрети впливу на людську свідомість, а її об’єднуючий потенціал майже

безмежний. І сивочолі професори, і школярі з захопленням займаються дослідженнями витоків історії рідного краю. Байдужих у краєзнавстві немає і не може бути, тому що предмет вивчення тут осяяний святим почуттям любові до Вітчизни.

Краєзнавство – це і наука, і мистецтво донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу. Неможливо переоцінити його виховну роль і моральну віддачу, адже це реальний інструмент концентрації суспільної енергії навколо пріоритетних завдань збереження історико-культурної спадщини та довкілля.

Для кожного з нас Кіровоградщина стала тим джерелом енергії, любові, духовності, яку ми проносимо з вами через все своє життя.

З далекого 1939 року на карті України з'явилася Кіровоградщина. Протяглася вона від сивого Дніпра до каменистого Південного Бугу, сумістивши на трьох з половиною сотнях кілометрів і мрійливий затінок невеличких гаїв, і шепіт різнотрав'я сонячного степу.

Кіровоградщина є у центрі, у серці України, а це, безумовно, не могло не позначитися на історії краю та бутті його мешканців. Природний «центризм» великою мірою посприяв тому, що тут сфокусувалися не тільки історичні, економічні й політичні, а й духовні струми, які пронизують країну. Тож не дивно, що цей край став своєрідним тиглем, де виплавлялися славетні долі, нині відомі всьому світу. Досить згадати Левка Мацієвича та Івана Фундуклія, Івана Карпенка-Карого і Василя Сухомлинського, Юрія Яновського і Георгія Флоровського, Володимира Винниченка і Григорія Зинів'єва, Марка Кропивницького і Світлани Барабаш та інших геніїв, виплеканих землею кіровоградською, щоб перед внутрішнім зором проминули найяскравіші сторінки вітчизняної історії.

На північному заході мальовничої Кіровоградщини на межі Лісостепу та Степу розташована Олександрівщина. Багато дослідників, письменників, істориків відкривали все нові й нові сторінки цього мальовничого краю. Богдан Хмельницький і Міхал Грабовський, Іван Фундуклій та Левко Мацієвич, родина Раєвських, декабристи та Тарас Шевченко, Адольф Федорченко та Світлана Барабаш – ця золота плеяда видатних особистостей зробила наш край знаменитим на весь світ, дала поштовх для нових звершень, нових відкриттів та показала як потрібно любити край, де народилися, де жили, де працювали, де творили. І ні в кого вже не складеться думка, що селище понад Тясмином – Олександрівка з її чудовими, розумними, талановитими людьми забута Богом та суспільством територія, а люба кожному жителю Батьківщина з її позитивами і негативами, з її величчю і широтою, з її невичерпними багатствами та перспективами територія. Ми вирішили довести, що Олександрівка в духовному, історичному, культурному розумінні – далеко не провінція.

Сьогодні на конференції перед нами стоїть важливе завдання, яке полягає у науковому аналізі з точки зору дослідження, впровадження в практику та популяризації досвіду роботи Олександрівського району в Кіровоградській області по історико-краєзнавчому, духовному та культурно-просвітницькому напрямках, напрацьованого з 2000 до 2007 року.

Готуючись до цього форуму, ми намагалися залучити до участі представників наукових, культурних та педагогічних установ Олександрівського району, Кіровоградщини та інших установ та закладів, які досліджують історію, культуру, освіту, соціально-економічний потенціал Олександрівщини, та визначити проблеми подальших досліджень та перспективи розвитку культурно-просвітницького напрямку роботи.

Книг про Олександрівський район до 2000 року було видано дуже мало, а про саму Олександрівку – жодної. В процесі роботи конференції ми хочемо представити книги, які видані про Олександрівщину, Кіровоградську область, шкільні посібники, яким дали життя дослідники-олександрівці з 2000 до 2007 року.

Працюючи над книгами, ми хотіли, щоб підростаюче покоління пишалося рідним краєм, не забувало, яку славетну, а інколи трагічну історію має Олександрівщина.

На сторінках наших видань ми прагнули відобразити найважливіші події з історії краю, дати, пов'язані з життям і діяльністю уродженців Олександрівщини, людей, які проживали або побували на цій землі. Намагалися дати інформацію з історії, географії, етнографії краю. Ми прагнули познайомити читачів з невеликими художніми та музичними творами олександрівців, показати, якою побачили й запам'ятали землю Олександрівщини мандрівники, письменники, вчені, військові.

Сподіваємося, що ця конференція спонукатиме когось до власних краєзнавчих досліджень, іншим відкриє невідомі або маловідомі сторінки минулого і сучасного Олександрівщини, а хтось подивиться іншими очима на давню землю на берегах Тясмину, Інгулу й Інгульця.

Запрошуємо вас поринути у цей чарівний край, оповитий ореолом слави, таємничості, ореолом духовності.

З Богом у серці й добром у душі!

*Василь Вікторович БІЛОШАПКА,
завідуючий фондами
Олександрівського районного краєзнавчого музею,
голова ради ГО «Олександрівська районна спілка краєзнавців»
(сmt Олександрівка)*

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ ЗА ПЕРІОД З 2000 ДО 2007 РОКУ

Досліджується проблема краєзнавчих досліджень в Олександрівському районі Кіровоградської області та практичного використання доробку краєзнавців.

На межі ХХ і ХХІ століть в Олександрівському районі накопичився певний досвід краєзнавчої роботи. Тут і дослідження, проведені у 1960–1970-х роках при підготовці «Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область», і створення музеїв району, і археологічні розвідки, проведені Іваном Петренком разом із школярами [35, с. 37], і ціла низка краєзнавчих публікацій у місцевій пресі. Звісно, не всі краєзнавчі аспекти були досліджені. Та й в Олександрівському районному краєзнавчому музеї зібралось чимало документів про минуле району.

Але не було краєзнавчих видань, які б не тільки узагальнили, а й розширили знання про район. Виникала необхідність увіковічнити багато славних сторінок історії краю у пам'ятниках, пам'ятних знаках, музейних експозиціях, створити символіку не тільки району, а й сіл і селищ, довести навколишньому світові і собі, що Олександрівщина – край багатющого минулого і має право на добре майбутнє. За цю справу і взялись краєзнавці району, які згуртувались навколо Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Більшість з того, що зроблено у новому тисячолітті, було б неможливим без безпосередньої участі і матеріальної допомоги нашого славного земляка члена-кореспондента Російської академії наук та дійсного члена Академії військових наук Російської Федерації, доктора економічних наук, професора, заслуженого діяча науки Російської Федерації, лауреата Державної премії Російської Федерації в області науки і техніки, генерал-майора Бориса

Миколайовича Кузика. Саме за його ініціативою було, зокрема, підготовлено і видано більше десятка краєзнавчих видань про Олександрівський район.

Першою ластівкою видавничого марафону стало видання у 2001 році в київському видавництві «Мистецтво» книги Бориса Кузика та автора цих рядків «Олександрівка. Погляд крізь віки» [21; 31]. Для багатьох її читачів стало одкровенням, що на планеті багато Олександрівок. Але автори намагалися довести, що їм наймиліша наша Олександрівка, що розкинулась на берегах тихоплинного Тясмину. У книзі ожили події скіфської і давньоруської давнини, постали у всій міці постаті гетьмана Богдана Хмельницького, Раєвських, апостолів правди і свободи декабристів, Міхала Грабовського, Івана Фундуклія, Левка Мацієвича. Вперше побачили світ багато документів про Олександрівку у ХХ столітті. Автори спробували довести, що Олександрівка у спорті теж не провінція. Читачі книги з подивом дізнались, як олександрівський хлопчик Борис Кузик зумів сягнути вершин науки і політики, але він не забув дорогих його серцю вчителів і однокласників.

Книжка «Олександрівка. Погляд крізь віки», яка викликала жвавий інтерес не тільки у жителів Олександрівки, а й у жителів усього Олександрівського району, Кіровоградської області, у земляків в Україні та за її межами. Вона потрапила в усі шкільні бібліотеки, бібліотеки системи культури Олександрівського району, найбільші бібліотеки України, музеї, її читачами стали перший Президент України Л. М. Кравчук, українські й зарубіжні науковці, політики. Книжка знайшла читачів у США, ФРН, Росії, Австрії та Грузії.

«Від Вашої «Олександрівки» не можу відірватися. Зміст багатий. Красива, чарівна книжка. Ви зробили велику справу: подарували перлину книжковому царству. Ви вийшли за межі селища, але так, що книга стала не «олександрівською», а «українською» – так оцінив нашу скромну працю заслужений учитель України, автор багатьох книжок з питань краєзнавства і педагогіки, науковий кореспондент НДІ педагогіки України, житель міста Мала Виска Кіровоградської області Г. М. Перебийніс [23, с. 5].

Автори «Олександрівки» наступного, 2002 року стали лауреатами Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова. Вони зрозуміли, що повинні продовжувати роботу над краєзнавчою тематикою, відчували, що потрібна книжка, присвячена всьому Олександрівському району Кіровоградської області – регіону неповторному в історичному, культурному, природничому і людському планах. Тому у 2002 році у київському видавництві «Мистецтво» народилася друга книжка – «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» [23; 30]. У ній в алфавітному порядку зібрано відомості про історію, економіку, соціальну сферу, природу району, про всі населені пункти, зниклі села, про земляків, які уславили наш край, про видатних людей, які жили чи бували на Олександрівщині. На сторінках книги вміщено кольорові фотографії всіх населених пунктів району, виконані нашим земля-

ком Олександром Кравченком. До речі, він є автором багатьох фотознімків і в ряді наступних краєзнавчих видань.

Як зазначили автори у передмові, «ми ставили за мету показати Олександрівщину очима людей ХХІ століття, третього тисячоліття нашої ери. Для цього нам довелося працювати в архівах, бібліотеках, погортати сотні книжок, журналів, газет, записати спогади старожилів» [23, с. 5].

Енциклопедія знову привернула увагу не тільки мешканців Олександрівського району Кіровоградської області, а й земляків по всій Україні та за її межами. Ця книга теж потрапила до шкільних бібліотек, до всіх бібліотек системи культури Олександрівського району, найбільших бібліотек Кіровоградщини й України. Вона знайшла читачів у Росії, США, Латвії, Білорусі, Казахстані, Швеції, Ізраїлі, Італії, Німеччині. Про видання позитивно відгукнулися преса та електронні мас-медіа. Завдяки українській редакції радіо «Свобода» про наші зусилля дізналися й українці за кордоном. У 4-й Всеукраїнській добродійній рейтинговій акції «Книга Року 2002» у номінації «Візитівка» підномінації «Туристична література» книга «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини» посіла третє місце [22, с. 5].

Тому автори не могли не продовжити роботу над краєзнавчою тематикою і вирішили, що час Олександрівщині мати свій календар. Так у 2003 році з'явилась книга «Олександрівський меридіан: люди, події, час» [22; 32]. У ній, як і належить у подібних виданнях, матеріал розміщено за календарним принципом. На сторінках видання відображено найважливіші події в історії краю, дати, пов'язані з життям і діяльністю уродженців Олександрівщини, людей, які проживали або побували на цій землі, свята. У книзі подано також інформацію з історії, географії, етнографії краю. Автори намагались познайомити читачів з невеликими художніми та музичними творами олександрівців, показати, якою побачили й запам'ятали землю Олександрівщини мандрівники, письменники, вчені, воєначальники. Серед авторів статей книги читачі знайшли як імена відомих людей, так і прізвища краєзнавців, які багато років досліджували край, відшукали у виданні й відомості з історії календарів, коротку хронологічну таблицю подій на Олександрівщині та багато іншого матеріалу. Автори прагнули, щоб людям стали у пригоді відомості про сезонні роботи в саду, на городі, на пасіці, про час збирання лікарських трав, календар рибалки тощо. Видання містить інформацію про народні звичаї, прикмети, характерні для того чи іншого дня року.

Того ж 2003 року побачив світ навчальний посібник з англійської мови для шкіл Олександрівщини «Олександрівка. Мій рідний край», написаний у співавторстві Бориса Кузика і вчителя англійської мови Олександрівської загальноосвітньої школи № 1 Надії Стаценко. Об'єм посібника дав можливість вибору навчального матеріалу для аудіювання та читання, підготовки повідомлень, рефератів англійською мовою. Краєзнавчий матеріал допоміг

школярам у творчій роботі та при підготовці діалогів про рідний край. Навчальний матеріал та завдання посібника дозволили здійснити міжпредметні зв'язки та вибрати тексти на англійській мові у відповідності до тематики нової шкільної програми [29, с. 3].

Наступний, 2004 рік був ознаменований появою в світ ще двох цікавих краснавчих видань. Мабуть, не було ще на Кіровоградщині, а можливо, й в усій Україні книги, де б містилась інформація про практично всіх учителів і учнів та традиції й історію однієї школи. Таким виданням стала книга «Олександрівські університети. Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3», написана колишнім учнем школи Борисом Кузиком та нинішнім директором навчального закладу Людмилою Литвин [27]. У передмові до видання, яке стало бестселером, автори зазначають:

«Ми дуже хвилюємось, передаючи в руки книгу про нашу рідну alma mater – Олександрівську загальноосвітню школу I–III ступенів № 3, яка в силу різних обставин змінювала свою назву, свій статус.

Школа – це чарівний храм знань, це колиска дитинства і юності 2671 випускника. Готуючись до відзначення 65-річного ювілею рідної школи, ми зібрали багато документів, спогадів, фотографій про історію її заснування та славне сьогоднішнє. Потім пересвідчилися, що такі матеріали зацікавлять широке коло читачів. Так з'явилась ця незвичайна книга. (...) Дбайливо виплекані вчителями паростки добра, тепла, любові проросли в дитячих серцях і зміцніли на життєвих перехрестях» [27, с. 5].

Книга «Олександрівські університети» складається з трьох розділів. Перший висвітлює історію школи та розповідає про учнів, які в ній навчалися, починаючи з 1936 року і закінчуючи 2003 роком. На сторінках другого розділу книги подано матеріали про всіх вчителів, які працювали у школі. Фотографії, документи, статті з газет і журналів, спогади, архівні матеріали висвітлюють сторінки минулого і сучасного життя школи.

Працюючи над книгою, автори зустрілися з сотнями людей, опрацювали безліч архівних матеріалів, зібрали особисті речі та нагороди. Все це опинилось у Музеї Вчителя, створеному в школі № 3.

2004 року народилась і книга Бориса Кузика та автора цих рядків «Головківка – серце Холодного Яру», присвячена історії та сьогоднішню прекрасного села у Чигиринському районі Черкаської області, звідки родом батьки Бориса Миколайовича Кузика Микола Петрович і Тетяна Хомівна Кузики, де побував Тарас Шевченко, жили пращури Михайла Грушевського, ступали ноги Івана Фундуклія і Терещенків [17]. Як і попередні видання, книга вийшла за межі історії одного села і не загубилась серед численних краснавчих видань України та Черкащини. Посилання на книгу вже можна знайти не тільки в краснавчих, а й у наукових виданнях [12, с. 480; 33, с. 142-143, 159]. Так у селі Головківка того року з'явився не тільки своєрідний літопис села,

а й краєзнавчий музей, до створення якого, в числі інших, доклали рук Борис Кузик та вчителька історії місцевої школи Валентина Бухтій.

Мабуть, найскладнішим проектом, який реалізований Борисом Кузиком та автором цих рядків, є двотомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України», виданий у 2005 році у Дніпропетровську [19, с. 20]. У книзі автори прагнули відобразити минуле й сучасне як області в цілому, так і всіх міст і районів Кіровоградщини, показати, які непересічні особистості репрезентують обличчя центру України.

Готуючи книгу, ми добре розуміли, що жодній людині не до снаги дати вичерпну характеристику Кіровоградщини, проте у міру можливості спробували змалювати її портрет початку третього тисячоліття та зазирнути в часи давні... Як підкреслюють автори у передмові, «нас не здивує, якщо знайдуться опоненти як самої ідеї (книги), так і її втілення. Але це нормально і означає лише те, що простори для подальшого дослідження краю безмежні. Та хоч би там як, ми тішимося надією, що наша праця буде ще одним щаблем до істини, бо і нас підіймали до нових горизонтів дослідження Леонтія Похилевича, Василя Никифорова, Гаврила Міщенка, Юрія Матівоса, Леоніда Солгутовського, Федора Плотніра, Леоніда Куценка, Сергія Шевченка, Василя Бондаря, Григорія Перебийноса, Олексія Павличука, Віталія Кривенка, Костянтина Шляхового, Сергія Піддубного, Володимира Боська, Олександра Чуднова, Лариси Гайди та інших краєзнавців Кіровоградщини, натхнених щирою любов'ю до рідної землі» [19, с. 4]. У створенні двотомника «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» авторам допомогли матеріалами, а то й написанням окремих розділів десятки жителів області, за що ми їм низько вклоняємось. Олександрівцям дуже приємно, що долиньський краєзнавець Віктор Маруценко за написання розділу книги, присвяченого Долининці, став лауреатом районної краєзнавчої премії імені Івана Проценка [34, с. 99].

У 2005 році школярі Олександрівщини отримали другий посібник з англійської мови «Олександрівка – моя батьківщина», створений Борисом Кузиком та Надією Стаценко [28], а у 2006 році побачили світ «Методичні вказівки до підручника «Олександрівка – моя батьківщина» [40], що, як ми гадаємо, теж сприяли розширенню знань про рідний край. За перше видання Борис Кузик та Надія Стаценко нагороджені подякою голови Кіровоградської обласної ради.

2006 рік став роком виходу в світ ще трьох важливих краєзнавчих видань, створених Борисом Кузиком і Людмилою Литвин. Це навчальний посібник з історії рідного краю «До цілющих джерел рідної землі» [24], методичний посібник для педагогів «Краєвид» [26] та контурні карти до підручника [25]. Про значення цих видань для освітян скажуть педагоги. Зазначу тільки, що трилогія не залишила байдужим навіть колишнього міністра освіти України

Станіслава Ніколаєнка, який двічі побував в Олександрівській загальноосвітній школі № 3.

До 20-річчя Олександрівського районного краєзнавчого музею написана книга Бориса Кузика та автора цих рядків «Духовні скарби рідної землі» [18]. Книга, видана у 2007 році, являє собою узагальнений нарис історії та сучасного життя краєзнавчих музеїв Олександрівського району та сусідніх регіонів, містить розповідь про їх народження та розвиток. Читач знайшов тут інформацію про те, як формувалося краєзнавство Олександрівщини, хто стояв біля джерел цієї справи, рухав її в різні часи. Багато місця відведено місцевій церковній історії, розповіді про святі храми, що збереглися й що відроджуються нині. Окремі розділи розповідають про життя і діяльність Богдана Хмельницького, ветеранів Великої Вітчизняної війни, подають довідковий матеріал. Дослідження містить багато архівних матеріалів, історичних фотографій, спогадів тощо.

Завдяки допомозі Бориса Кузика 2007 року побачила світ книга Анатолія Дейнека «Село наше Красне... Історія Красносілки від сивої давнини до наших днів» [13]. Фактичним співавтором книги став Микола Коломієць, який на одній із перших сторінок видання залишив такі поетичні рядки:

«Наступним поколінням в знак любові,
Про Красносілку – про село своє,
Історію, освячену у слові,
Як естафету ми передаєм» [13, с. 5].

«Наступним поколінням в знак любові» написані й інші книги Бориса Кузика та його співавторів.

Наступним поколінням адресована й книга, підготовлена автором цих рядків у співавторстві з краєзнавцем Іваном Петренком «Голодомор 1932-1933: Олександрівський вимір», де мовою документів висвітлено одну з найтрагічніших сторінок історії краю [11]. Книга вийшла у кіровоградському Центрально-Українському видавництві в 2006 році. Високою оцінкою праці стало присвоєння у 2007 році звання лауреата Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова Івану Петренку, який є одним із провідних краєзнавців району і зробив чимало на краєзнавчій ниві.

Та написанням краєзнавчих книг не обмежилась робота краєзнавців Олександрівщини у нинішньому тисячолітті.

Своєрідним центром краєзнавчих досліджень став Олександрівський районний краєзнавчий музей (директор Інна Шулик). Музей є одним з найбільших в області і налічує понад 8 тисяч музейних предметів основного фонду.

Серед краєзнавчих тем, що їх вивчають працівники музею, – дослідження історії та природи Олександрівського району, Бовтиської западини, як астроблеми, історії Холодноярської повстанської організації, життя та діяль-

ності Л. М. Мацієвича, М. А. Грабовського, І. І. Фундуклія, сімей Раєвських, Єнтальцевих, поселення козацької доби в селі Бірки, історії музейної справи і краєзнавства на Олександрівщині, мікротопоніміки Олександрівського району.

Результати досліджень, проведених працівниками районного музею, краєзнавцями району і області, знаходять відображення у «Збірці праць Олександрівського районного краєзнавчого музею». 2007 року вийшов її п'ятий випуск.

Працівники музею, краєзнавці району стали учасниками багатьох міжнародних, всеукраїнських та обласних наукових, науково-практичних та краєзнавчих конференцій не тільки в Україні, а й за її межами, зокрема, міжнародних конференцій «Міжнародні відносини в басейні Чорного моря в давнину і середні віки» (Ростов-на-Дону) [18, с. 164] та «Польська родина в Україні: історія і сучасність. До 125-річчя народження Кароля Шимановського» (Кіровоград), міжнародних наукових читань «Українські сторінки Вітчизняної війни 1812 року», організованих Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського (Київ) та Представництвом в Україні Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при Міністерстві іноземних справ Російської Федерації [18, с. 166-167], всеукраїнських науково-практичних конференціях «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ) [3, с. 25-29; 10, с. 68-73], «Свідок козацької слави: погляд крізь століття (Чигирин, до 350-річчя родового храму Богдана Хмельницького в с. Суботіві) [7, с. 51-55] та багатьох інших [4, с. 30-35; 5, с. 43-46; 6, с. 66-70; 8, с. 140-146], де представили свої дослідження. Підготовлено кілька статей для «Енциклопедії сучасної України», одна з яких уже надрукована [1, с. 196]. Працівники музею, краєзнавці району готували матеріали для «Книги Пам'яті України» [14, с. 122-130, 422-463], «Книги Скорботи України. Кіровоградська область» [15, с. 377-437; 16, с. 321-345, 525], «Кіровоградський краєзнавчий вісник» [2, с. 175-178; 9, с. 95-99; 36, с. 100-104], репрезентовані в обласній редколегії видання обласних томів «Національної книги пам'яті», що готується до друку у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору 1932-1933 років в Україні.

Олександрівські музейники створили кілька краєзнавчих відеофільмів.

У результаті багаторічних наукових досліджень та за доброчинної підтримки Бориса Кузика в Олександрівці відкрито кімнату-музей українського громадського діяча, талановитого винахідника, одного з перших авіаторів Левка Мацієвича – філіал Олександрівського районного краєзнавчого музею [18, с. 109-115], переоформлено експозицію Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Під керівництвом директора Олександрівської загальноосвітньої школи № 3, краєзнавця Людмили Литвин за фінансової підтримки Бориса Кузика

створено цілий шкільний музейний комплекс у цій школі [18, с. 219–223; 24, с. 180–203]. Музеї виникли й розширюють свої експозиції і в багатьох загальноосвітніх школах Олександрівщини, районному Центрі дитячої та юнацької творчості.

Результати краєзнавчих і наукових досліджень знаходять своє практичне втілення і в інших сферах.

За сприяння обласної організації Українського геральдичного товариства розроблено символіку Олександрівського району (2001 р.), смт Олександрівка (2001 р.), сіл Триліси, Антонівка, Бовтишка (2002 р.), Красносілка, Бірки (2006 р.), які затверджені територіальними громадами, розроблені проекти гербів і прапорів Івангорода, Цвітного, Розумівки, Соснівки, Букварки, що чекають свого затвердження [38, с. 29, 61, 69, 71, 73, 83, 85].

Олександрівські краєзнавці ініціювали цілий ряд проектів маркованих конвертів, випущених «Укрпоштою» і погашення в Олександрівці маркованого конверта на честь 120-річчя від дня народження Левка Мацієвича.

Краєзнавці району стали ініціаторами вшанування пам'яті київського цивільного губернатора, громадського діяча, краєзнавця, добровольця Івана Фундуклія, дійсного члена Академії інженерних наук України, відомого винахідника Юрія Цюкала, організатора фізкультурно-спортивного руху на Олександрівщині Миколи Шишки, талановитого музиканта, хорового диригента, композитора і поета, краєзнавця, організатора культури Віталія Біденка. Вони були в числі тих, хто причетний до встановлення меморіальних дощок на честь усіх Героїв Радянського Союзу і повних кавалерів ордена Слави, пов'язаних з Олександрівським районом, впорядкування могили і встановлення пам'ятного хреста на честь борця за волю України, отамана Миколи Скляра (Чорного Ворона) та майже 300 його козаків, пам'ятного знака на честь отамана Пилипа Хмари та багатьох інших акцій [18, с. 68–77].

Краєзнавці ініціювали збирання спогадів свідків подій голодомору 1932–1933 років, Великої Вітчизняної війни, оstarбайтерів. Записи, зроблені учнями та вчителями, поповнили фонди Олександрівського районного краєзнавчого музею [18, с. 75–76].

Важливою віхою у згуртуванні людей, не байдужих до минулого і сучасного краю, стало створення у 2004 році районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка у 2006 році здобула статус юридичної особи як громадська організація «Олександрівська районна спілка краєзнавців», що налічує 11 членів. Кожен з них зробив свій внесок у краєзнавство району, у те, про що розповідалось і буде розповідатись в інших доповідях.

А переймаємо ми досвід у найстарішого на сьогодні краєзнавця району, ветерана Великої Вітчизняної війни і педагогічної праці Івана Сухини. Не випадково, на честь ветерана в Олександрівській загальноосвітній школі № 3 відкрито кабінет його імені. Так відзначено не тільки внесок Івана Су-

hini в педагогіку, а й у краєзнавство. Іван Сухина є автором книги «Завжди в строю» [41].

Планів у краєзнавців району теж багато. В їх реалізації ми сподіваємось на подальшу підтримку не тільки Олександрівських районної ради і райдержадміністрації, відділів культури і туризму та освіти Олександрівської райдержадміністрації, а й обласної влади, обласних організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, громадської організації «Земляцтво Олександрівщини» (м. Київ), науковців та інших людей, для яких не байдужа доля рідного краю. Адже «...треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно що велика сім'я, а земляки – все одно що родичі», «...тільки навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю ...ми навчимося шанувати і других людей...» (Софія Русова) [39, с. 33-34]. Краєзнавці, вивчаючи рідний край, працюють на майбутнє.

Використана література

1. *Білошанка В.* «Вперед» (про олександрівську районну газету) // Енциклопедія сучасної України. – Т. 5. – К., 2006.
2. *Білошанка В.* Залишки земляної фортеці біля села Родниківки Олександрівського району – малодосліджена пам'ятка історії // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 1. – Кіровоград: ЦУВ, 2007.
3. *Білошанка В.* Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 13. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2004.
4. *Білошанка В.* Отаман Пилип Хмара – борець за волю України // Краєзнавці Кіровоградщини – 10-й річниці незалежності України: Матеріали обласної краєзнавчої конференції 22 травня 2001 року. – Кіровоград, 2002.
5. *Білошанка В.* Перспективи розвитку музейної справи в Олександрівському районі Кіровоградської області // Обласна конференція на тему «Музей і суспільство. Проблеми і перспективи» (програма, тези виступів). – Кіровоград, 2007.
6. *Білошанка В.* Північна частина Олександрівського району у складі Київського воєводства // Наш край у XVIII столітті: Матер. обласної наук.-практ. істор.-краєзн. конференції. – Кіровоград, 2003.

7. Білошапка В. Релігійний світогляд жителів Бірок – поселення часів гетьмана Богдана Хмельницького // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-ї річниці храму Б. Хмельницького в с. Суботові – церкви Святого Пророка Іллі: Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1-2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 2004.
8. Білошапка В. Фундуклії і наш край // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Актуальні аспекти дослідження історії міста» (до 250-річчя заснування Єлисаветграда – Кіровограда). – I частина. – Кіровоград, 2005.
9. Білошапка В. Холодноярський отаман Пилип Хмара у спогадах односельців // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 1. – Кіровоград: ЦУВ, 2007.
10. Білошапка В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки володінні гетьмана Богдана Хмельницького / В. Білошапка, В. Кірман, І. Петренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 10. – Луганськ: Шлях, 2001.
11. Білошапка В. Голодомор 1932-1933: Олександрівський вимір / В. Білошапка, І. Петренко. – Кіровоград, 2006.
12. Голодомор 1932-1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах і спогадах. – Черкаси, 2007.
13. Дeyнеко А. Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.
14. Книга Пам'яті України. Кіровоградська область. Додатковий список. – Т. 7. – Кіровоград, 2000.
15. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. – Т. 1. – Кіровоград, 2003.
16. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. – Т. 2. – Кіровоград, 2004.
17. Кузик Б. М. Голоківка – серце Холодного Яру / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Чигирин, 2004.
18. Кузик Б. М. Духовні скарби рідної землі: Істор.-краєзн. нариси / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.
19. Кузик Б. М. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: У 2 томах / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Т. 1. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005.

20. *Кузик Б. М.* Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: У 2 томах / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Т. 2. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005.
21. *Кузик Б. М.* Олександрівка. Погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2001.
22. *Кузик Б. М.* Олександрівський меридіан: люди, події, час (Книга-календар) / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2003.
23. *Кузик Б. М.* У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002.
24. *Кузик Б. М.* До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодні: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006.
25. *Кузик Б. М.* До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодні: Навч. посіб. (контурні карти) / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006.
26. *Кузик Б. М.* Краєвид: Метод. посіб. для педагогів / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006.
27. *Кузик Б. М.* Олександрівські університети: Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ст. № 3 / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Олександрія, 2004.
28. *Кузик Б. М.* Олександрівка – моя батьківщина: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Н. І. Стаценко. – Кіровоград, 2005.
29. *Кузик Б. М.* Олександрівка. Мій рідний край: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Н. І. Стаценко. – Кіровоград, 2003.
30. *Кузык Б. Н., Белошапка В. В.* Александровка. По ходу времени. Энциклопедия Александровщины / Б. Н. Кузык, В. В. Белошапка. – Киев: Мистецтво, 2002.
31. *Кузык Б. Н.* Александровка. Взгляд через века / Б. Н. Кузык, В. В. Белошапка. – Киев: Мистецтво, 2001.
32. *Кузык Б. Н.* Александровский меридиан: люди, события, время / Б. Н. Кузык, В. В. Белошапка. – Киев: Мистецтво, 2003.
33. *Лавріненко Н. П.* Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до XXI ст. // Журнал «Український історичний журнал». – 2008. – № 1.
34. *Маруценко В.* Боковенька-2006. Степовики: Біограф. довід. – Долинська, 2007.

35. *Петренко І.* Археологи ведуть розкопки (Про археологічну експедицію Інституту історії АН УРСР до Білявки, де досліджувалось поселення пеньківської і черняхівської культур) // Газета «Вперед». – 1982. – 3 лип.
36. *Петренко І.* Голодомор 1932-1933 років на Олександрівщині у спогадах дітей // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 1. – Кіровоград: ЦУВ, 2007.
37. *Петренко І.* Знову – нове відкриття (Про поселення епохи пізньої бронзи чи раннього заліза на березі р. Осотянки, с. Нова Осота) // Газета «Вперед». – 1982. – 13 трав.
38. Символіка Кіровоградщини: Альбом-каталог / Під заг. ред. В. Кривенка та К. Шляхового. – Кіровоград, 2002.
39. *Соловей М. В.* Шкільна географія і краєзнавство у педагогічній спадщині Софії Русової // Географія та основи економіки. – 2001. – № 1.
40. *Стаценко Н. І.* Методичні вказівки до підручника «Олександрівка – моя батьківщина». – Кіровоград, 2006.
41. *Сухина І.* Завжди в строю. – Олександрія, 2007.
42. *Шевченко С.* Історичне краєзнавство: Конспект лекцій. – Кіровоград, 2002.

*Федір Олексійович ШАПОВАЛ,
начальник відділу освіти Олександрівської райдержадміністрації
(сmt Олександрівка)*

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ З УЧНЯМИ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

Описано систему використання краєзнавчих матеріалів місцевих дослідників у навчально-виховному закладі освіти Олександрівського району.

Шкільне історичне краєзнавство – один із найважливіших засобів зв'язку навчання і виховання дітей з життям на прикладах вітчизняної історії, воно сприяє всебічному вивченню історії краю та допомагає зрозуміти своє близьке, яке є зрозумілішим, ніж чуже та далеке.

Використання місцевих матеріалів у процесі поглиблення знань учнів з історії допомагає їм зрозуміти загальні закономірності суспільного розвитку, здобути інтерес до розширення знань, привчити їх до самостійної дослідницької роботи.

Шкільне краєзнавство здійснюється в системі діяльності навчально-виховних закладів Олександрівського району. Дослідження, які були здійснені за останні вісім років місцевими краєзнавцями Борисом Миколайовичем Кузиком, Василем Вікторовичем Білошапкою, Анатолієм Олександровичем Дейнеком, Людмилою Іванівною Литвин, Надією Іванівною Стаценко, Тетяною Іванівною Безсмолою, дають можливість педагогам та учням детально та систематично вивчати географію, історію, природу рідного краю.

Краєзнавча робота, яка здійснюється у навчальних закладах, у переважній більшості ґрунтується на вже здійснених дослідженнях, добре конкретизує знання та загальний рівень розвитку учнів. Виходячи з планів роботи школи (уроки, гуртки, факультативи, науково-дослідні товариства, додаткова індивідуальна робота з предмета та ін.), враховуючи певний контингент учнів та вже досліджених сторінок історії рідного краю,

педагог сам визначає об'єкти та предмети дослідження; види, форми, методи роботи.

Учитель організовує вивчення краю учнями і здійснює безпосереднє керівництво їх роботою. Значний вплив на результативність роботи вчителя історичних дисциплін має використання краєзнавчого матеріалу на уроці, яке здійснюється на різних етапах. На уроках історії України вчителі використовують елементи краєзнавства, як рекомендує Я. Треф'як у книзі «Методика краєзнавчої роботи в національній школі»: 1) краєзнавчий вступ до уроку, або одного з питань, що розглядається на ньому; 2) краєзнавча конкретизація з основних проблем знань; 3) краєзнавче доповнення до опорного матеріалу; 4) краєзнавчий матеріал як основа вивчення теми уроку або деяких його питань. Застосування даної методики дозволяє поєднувати питання місцевої історії з загальноісторичними процесами України.

Щоб дослідження мали свою послідовність та цілісність, необхідно теоретичні знання закріплювати практичними: походами або ж екскурсіями, які створять систему вивчення історії рідного краю.

У школах Олександрівського району краєзнавство вивчається за напрямками: літературне, географічне, природниче, педагогічне, етнографічне.

Центрами етнографічного краєзнавства на Олександрівщині є Триліська, Бірківська, Олександрівська № 3 загальноосвітні школи, де, досліджуючи історичні зміни родинно-побутових звичаїв та обрядів, діти залучені до творчої діяльності. Заслуговує на увагу кімната народознавства Триліської ЗШ І–ІІІ ст., керівник Антоніна Петрівна Коваленко. Центром всієї народознавчої роботи стала шкільна «Світлиця», в якій зібрано речі побуту, знаряддя праці, одягу, посуду, рушники, ікони та багато іншого, що відображає культуру і побут селянської сім'ї, рід її заняття. У «Світлиці» проводяться уроки народознавства, заняття гуртка «До витоків», постійно випускається газета, в якій поміщено цікавий матеріал про історію рідного села. Поступово «Світлиця» стала місцем особливого духовного магнетизму речей, дає можливість підвищити інтерес учнів до уроку.

У Бірківській ЗШ І–ІІІ ст. (директор М. М. Фоцій) створено систему навчально-виховної роботи, спрямованої на виховання свідомого патріота. У школі на базі краєзнавчого музею (керівник Н. М. Бондаренко) проходять заходи, спрямовані на вивчення періоду перебування Богдана Хмельницького у Бірках, про що неодноразово наголошують у своїх дослідженнях Б. М. Кузик та В. В. Білошанка. А у кабінеті української мови та літератури відбуваються презентації нових книг про рідний край, зустрічі з видатними людьми, поетами та письменниками, ветеранами війни та праці. Вивчення національної культури регіону є основним у роботі дитячого фольклорного гурту «Вишиванка» Бірківської загальноосвітньої школи (керівники Н. І. Усатенко, Л. А. Агарська). Колектив був учасником обласних та всеукраїнських

конкурсів, де були представлені фольклорні матеріали, а у 2008 році дитячому колективу присвоєно почесне звання «Зразковий художній колектив».

Етнографічним музеєм в Олександрівській ЗШ І–ІІІ ст. № 3 керує вчитель української мови В. Г. Чорнобай, музей став центром роботи по народознавству у школі. Тут можна познайомитись із українським народним одягом, знаряддями праці, предметами повсякденного вжитку, рушниками, іконами. Учні школи проводять у музеї екскурсії, відкриті уроки, виховні години. На основі досліджених матеріалів краєзнавцями та учнями школи складаються сценарії театралізованих дійств, які відображають культурну спадщину українського народу в нашому краї.

Набуває поширення в закладах освіти Олександрівщини географічне краєзнавство, яке вивчає історію адміністративно-територіального устрою рідного краю та специфіку поверхні землі. Вчителі географії Олександрівських ЗШ І–ІІІ ст. № 2 та № 3 (вчителі М. Ф. Волошина, Т. І. Безсмола) не один рік досліджують із своїми вихованцями природні ресурси Олександрівщини. Заслужують на увагу геологічні дослідження Бовтиської западини, що їх проводять юні географи школи № 2 під керівництвом М. Ф. Волошиної. На уроках географії вчитель використовує книги Б. М. Кузика та В. В. Білошапки «Кіровоградщина. Історія та сучасність центру України», «У плині часу».

Учитель географії Олександрівської школи І–ІІІ ст. № 3 Т. І. Безсмола розробила навчальну програму для учнів Олександрівщини з географії та підготувала навчальний посібник для учнів шкіл Олександрівського району, який допоможе їм краще познайомитися із природничими ресурсами регіону та його економічним потенціалом.

Вагому увагу приділено у Підліснійській ЗШ І–ІІІ ст. (директор Н. В. Чабан) природничому краєзнавству, яке вивчає історичну зміну флори та фауни рідного краю під впливом екологічних та природничих факторів; існування окремих видів рослин, тварин, птахів, які занесені до «Червоної книги України». Вихованці Наталії Володимирівни були неодноразовими учасниками та переможцями всеукраїнських конкурсів. Юні лісівники, якими керує Н. В. Чабан, у 2007 році взяли участь у Всеукраїнському зльоті учнівських лісництв, де презентували свою роботу, а за підсумками конкурсу по лісознавству отримали друге місце серед усіх учасників зльоту.

У шкільному «Музеї хліба» школи села Підлісне, який створений у 2002 році, поетапно висвітлюється історія хліборобської праці, містяться зразки хліба та виробів з борошна. Важливе виховне значення для учнів має експозиція «Хліб і Підлісне», яка розкриває таїни хліба, що використовуються в різних українських обрядах і святах.

Значну роль у вихованні учнів грає Народний музей історії села Розумівка [1, с. 182]. У зв'язку з підготовкою до 150-річчя освячення церкви села до Розумівки прибули численні гості не тільки з України, а й з-за кордону.

У Хрестовоздвиженській церкві-усипальниці родини Раєвських знаходиться склеп з похованням Миколи Миколайовича Раєвського – російського генерала, учасника Вітчизняної війни 1812 року. З допомогою учнів загальноосвітньої школи у сільському музеї були зібрані оригінальні предмети повсякденного вжитку, рушники з маєтку Раєвських у Бовтишці. Учні школи доповнюють уже зібраний місцевими краєзнавцями матеріал, що узагальнюється в дитячих дослідницьких роботах.

Історії регіональної педагогіки приділено значну увагу в Олександрівській ЗШ I–III ст. № 3 (директор Л. І. Литвин) та Староосотській ЗШ I–III ст. № 3 (директор С. М. Кравченко).

Досконало вивчивши дослідження місцевих краєзнавців, у Староосотській загальноосвітній школі у 2005 році відкрито музей історії школи. Розділ «Подорож у минуле» подає історію заснування села та відкриття школи в селі. Цікаві експозиції про випускників школи, воїнів-визволителів періоду Великої Вітчизняної війни, кращих учнів школи. Оригінальною є картинна галерея земляків Олексія Махна та Григорія Лаврішка.

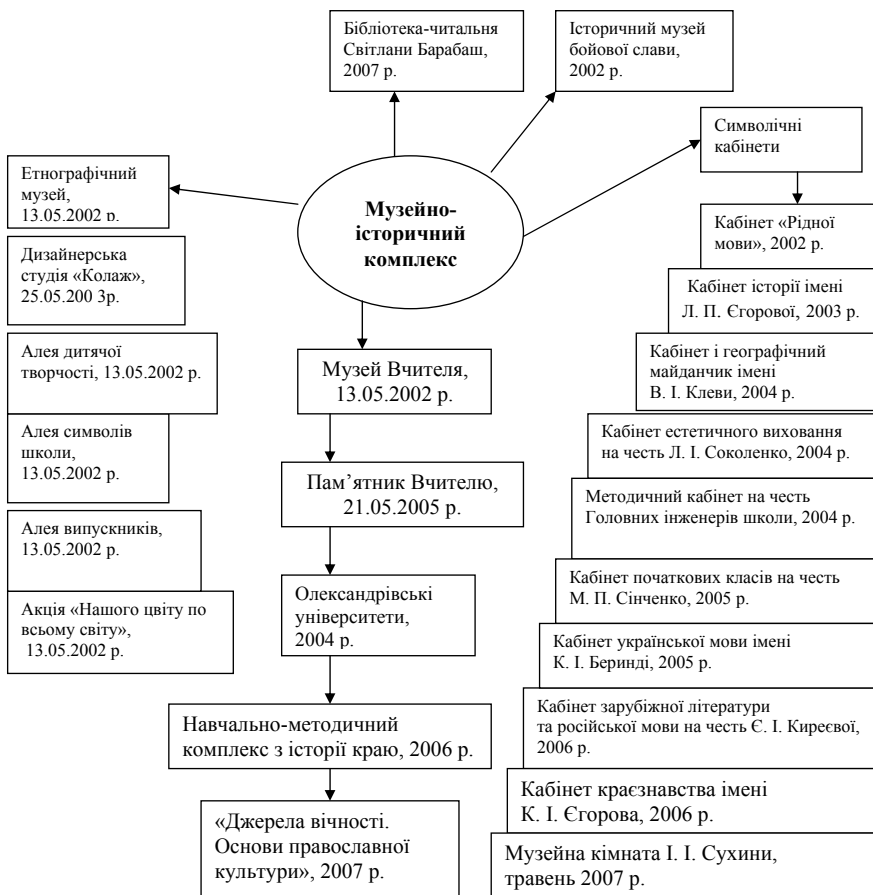
Значна увага в процесі вивчення матеріалів місцевих краєзнавців приділяється у Олександрівській ЗШ I–III ст. № 3. Б. М. Кузик та директор школи Л. І. Литвин у 2006 році видали навчально-методичний комплекс для учнів та вчителів Олександрівщини «До цілющих джерел рідної землі» та «Краєвид». На основі цієї програми у навчально-виховних закладах району організовані та діють факультативні курси для учнів 10-11 класів.

Досліджені матеріали з історії рідного краю широко використовуються в системі роботи музейно-історичного комплексу, який розпочав свою діяльність у травні 2002 року в Олександрівській ЗШ I–III ст. № 3 (директор Л. І. Литвин).

Структура музейно-історичного комплексу Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ст. № 3 включає 14 кабінетів на честь колишніх учителів, Музей Вчителя, етнографічний музей, музей бойової слави, пам'ятник вчителю, бібліотеку імені Світлани Барабаш та ін.

Центром музейно-історичного комплексу є Музей Вчителя, який відкритий у травні 2002 року. Всі експонати в ньому зібрані пошуковими загонами, до складу яких входили учні, вчителі, колишні учні, колишні вчителі, колишні працівники школи. У фондах музею зберігаються оригінальні матеріали, які розповідають про педагогічну діяльність вчителів та досягнення учнів. Фонди музею становлять більше 1000 експонатів та майже 3 тисячі фотодокументів. За 6 років роботи музею у ньому побували 1650 відвідувачів. З 2002 року в школі облаштовуються кабінети на честь учителів, які в різний період часу працювали в школі. В символічних кабінетах оформлені виставки, які розповідають про педагогічну діяльність вчителів та про їх учнів. У 2004 році у співавторстві Б. М. Кузика та Л. І. Литвин вийшла книга «Олек-

сандрівські університети», де у фотографіях, документах, статтях із газет і журналів, спогадах, архівних матеріалах висвітлені сторінки минулого і сучасного життя школи. На території Олександрівської ЗОШ І–ІІІ ст. № 3 у 2005 році встановлено пам’ятник Вчителю, який є вшануванням пам’яті всіх вчителів та увіковічненням трудового подвигу педагога. Заслуговує на увагу музей бойової слави, який засновано 11 січня 2002 року. Поряд із матеріалами про героїв Великої Вітчизняної війни розміщені матеріали про воїнів-іноземців, які загинули на даній території під час війни 1941–1944 років. У співпраці з міжнародною організацією, яка займається німецькими похованнями на території України, на подвір’ї школи встановлено пам’ятний знак іноземним воїнам.

На сьогоднішній день немає жодної школи на Олександрівщині, яка б не використовувала дослідження місцевих краєзнавців у навчально-виховному процесі. Вони спонукають учителів та учнів до здійснення нових відкриттів, доведення гіпотез та суджень. Пам'ятки матеріальної і духовної культури допомагають учням усвідомити свою причетність до історії рідного краю, відчутти, що за ними стоять століття, героїчні події земляків. Якщо вчитель разом з учнями, досліджуючи історію рідного краю, буде підтверджувати знайденими матеріалами загальновідомі етапи історії України, лише тоді, безумовно, в учнів виникне інтерес та зацікавленість дослідницькою роботою. Адже тільки в процесі краєзнавчої дослідницької діяльності учні самостійно засвоюють навчальний матеріал та здобувають навички застосування його на практиці.

Використана література

1. Кузик Б. М. Духовні скарби рідної землі: Історико-краєзнавчі нариси / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 584 с.
2. Кузик Б. М. Олександрівка. Погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2001. – 240 с.: іл.
3. Кузик Б. М. У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002. – 320 с.: іл.
4. Кузик Б. М. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: В 2 т. / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005.
5. Кузик Б. М. Олександрівські університети (Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ст. № 3) / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Олександрія: РВА «Світло», 2004. – 408 с.: іл.
6. Кузик Б. М. До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 224 с.
7. Кузик Б. М. Краєвид: Метод. посіб. для педагогів / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 108 с.

*Катерина Павлівна НЕВМЕРЖИЦЬКА,
спеціаліст відділу освіти
Олександрівської райдержадміністрації,
викладач православної недільної школи
(сmt Олександрівка)*

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ РОЛЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

Присвячена проблемам духовної культури на сучасному етапі та відродженню духовності в Олександрівському районі Кіровоградської області.

На всіх етапах розвитку суспільства питання духовності розглядалися як основні. Чому? Та, мабуть, тому, що саме духовне життя, духовність є основою людського буття, саме духовність надає особливого смислу життю окремої людини. Саме в ній людина шукає і знаходить відповідь, навіщо вона живе, яке в неї призначення в житті, що є добро і зло, совість, почуття обов'язку.

Дух і духовність завжди були предметом гострих дискусій. Однією з причин і пошуків розуміння духу й духовності людини є багатомірність самої сутності людини, її місця і ролі в історичному розвитку суспільства, самосвідомості, самовдосконалення та самоствердження.

Кожне покоління по-новому підходить до визначення сутності свого духу і духовності. Та, водночас, майже всі вчені напрочуд єдині в розумінні того, що дух і духовність, головним чином, відображають внутрішній невидимий зміст того чи іншого явища або процесу, що міститься в людській природі особистості. Це може бути свідомість і мислення, психічні здібності і мораль конкретної людини, її ставлення до самої себе, природного й суспільного довкілля.

Проблема духовності – це не лише ставлення до світу, природи, інших людей, це процес удосконалення, сходження особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізація їх на своєму життєвому шляху.

Протягом багатьох віків розвиток духовності вважався невід'ємною частиною релігії. Духовність у сучасному світі – це, звичайно ж, не тільки релігій-

ність. Це наукові знання, вміння, можливість розбиратися в світі, хоча, звичайно, не можна не визнати істинність думок окремих дослідників, що без віри і внутрішнього звернення до Бога неможливе повноцінне утвердження духовності.

Дуже близько припало до серця наступне визначення духовності: «Духовність – це не фанатична релігійність, духовність – це постійне вдосконалення Духу людського до такого піднесеного стану, коли людина не в змозі творити зло і випромінює тільки тепло, коли в ній формується братерське ставлення до всього на Землі, коли в людини прокидається щира любов до своєї планети як до матері, коли люди зрозуміють, що вони – частина єдиного живого організму, що називається Всесвітом».

Йдучи, по суті, різними шляхами пізнання – шляхом віри і шляхом науки як спеціально організованого спостереження, експериментування, аналізу і синтезу – люди віруючі й представники науки приходять у більшості випадків до однакового розуміння духовності свого розвитку, в основі якого лежать такі вселюдські цінності, як Добро, Справедливість, Гуманізм, Щирість, Материнство, Батьківство, Мир, Злагода, Любов.

Суперечливий процес розвитку суспільних відносин, зростання ролі суб'єктів цих відносин, людини, особистості зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів функціонування, збагачення духовного життя суспільства. Особливо важливого значення теоретико-філософське дослідження цієї проблеми набуває у наш час. Об'єктивними причинами, що актуалізують важливість проблем духовного життя суспільства, розробку нових, нетрадиційних підходів до шляхів їхнього вирішення, є:

- всебічне відродження національного в культурі, духовності, його зближення з загальнолюдським на основі зростаючої інтеграції життя народів;
- гостра необхідність становлення нової якості духовності людей, їхнього менталітету, культури, мислення, свідомості;
- утвердження ефективних шляхів формування, виховання духовності, культури, свідомості людей, які б найповніше реалізовували духовний потенціал особистості;
- переосмислення класичних парадигм розвитку духовного життя суспільства.

Головне завдання, яке стоїть перед суспільством у сфері духовного життя, полягає у тому, щоб створити умови для найповнішого освоєння людиною багатогранного потенціалу як української, так і світової духовності і культури. Надзвичайно важливе також створення умов для всебічної самореалізації духовно-культурного потенціалу, сутнісних сил людини, свого власного духовного світобачення і світосприйняття.

«Духовне життя суспільства – це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою жит-

тедіяльності людей; сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини» [1]. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального разом з його носіями – соціальними суб'єктами – індивідами, народами, етносами. В цьому зв'язку доречно говорити про особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний духовний світ, духовне життя того чи іншого соціального суб'єкта.

Основу духовного життя становить духовний світ людини – її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Разом з тим духовний світ окремої людини, індивідуальності неможливий поза духовним життям суспільства. «Тому духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне» [1].

Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе такі складові:

- духовне виробництво;
- суспільна свідомість;
- духовна культура.

Духовна культура як елемент духовного життя включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань, традицій, спрямованих на перетворення суспільного буття, розвиток сутнісних сил людини, зокрема її духовності.

Формування духовно багатой і всебічно розвиненої особистості є важливою метою і в той же час необхідною умовою розбудови Української держави. Саме тому процес вирішення проблеми духовної культури підростаючого покоління був і залишається пріоритетною перспективою сучасного виховання дітей в Олександрівському районі, побудованого на принципах гуманізму і демократизму, зорієнтованого на національні та загальнолюдські духовні цінності, культурні традиції.

Протягом останнього десятиліття до створення духовних цінностей в Олександрівському районі належить будівництво та відкриття у смт Олександрівка Свято-Успенської церкви. 15 грудня 1991 року, у неділю, бірківський священник отець Станіслав освятив місце під будівництво нового храму. На церемонії освячення віруючі зробили перші внески на спорудження церкви. Слід зазначити, що у 1993–1995 роках було закладено фундамент церкви. На той час існував і проєкт церкви. Тож після багаторічної праці 28 травня 2006 року за участі єпископа Кіровоградського й Олександрійського Пантелеймона, доброчинця Б. М. Кузика, настоятеля храму отця Володимира та багатьох мирян відбувся чин освячення Свято-Успенської церкви, яка стала для жителів Олександрівщини не тільки окрасою селища, а джерелом духовності, святості й невичерпної благодійності Божої.

Пов'язуючи духовну культуру Олександрівщини з церковним життям, розповідь була б неповною, коли не згадати, що Свято-Успенському храму

підпорядковані каплички на селищному цвинтарі. Першу капличку в ім'я Святої мучениці Валентини – збудувала за власні кошти родина Музик, а другу – в ім'я Святителя Миколая та третю – в ім'я Сергія Радонезького – за кошти земляка, доброчинця Бориса Миколайовича Кузика.

Протягом останніх трьох років ведеться реконструкція храмів духовності у с. Іванівка. Реставрується Хрестовоздвиженська церква у с. Розумівка, що є історичною пам'яткою та центром духовного життя на селі.

Будучи прихожанкою Свято-Успенської церкви селища Олександрівка, мушу сказати, що за останні роки збільшилася кількість родин, які відвідують храм Божий і беруть участь у святкуванні основних релігійних свят.

Спільне святкування родинних урочистостей і релігійних свят збагачує емоційно-психологічний клімат сім'ї, сприяє вихованню кращих морально-духовних якостей у дітей. Такі традиції, як зустріч всієї родини за спільною трапезою, вшанування найстарших і померлих у роду дають можливість дитині досягнути своєї значимості, задовольнити ще не усвідомлену дитячу потребу в теплих людських взаєминах, спілкуванні з дорослими «на рівних», чого так прагнуть діти, особливо підлітки. Так, діти у той час, коли на Різдво, Великдень збирається вся родина, відчують *«радість і щастя, що вся сім'я збиралася разом»*; їм подобається, що на таких гостинах *«усі обговорюють свої проблеми, і кожен намагається чимось допомогти»*.

Поліпшенню міжособистісного спілкування в сім'ї, зростанню інтересу дітей до минулих подій з життя сім'ї, роду, народу сприяють відзначення Дня пам'яті або ж Дня поминання померлих («Проводи», «Зелені діди», «Осінні діди»). Спілкування з вихованцями Олександрівської воскреслої школи засвідчує, що більшість дітей 9–13 років досить добре ознайомлені з цією традицією, разом з батьками беруть участь у вшануванні своїх предків. Діти зазначили, що в цей день вони разом з батьками приходять на кладовище, доглядають за могилами, ставлять свічки, моляться, пригощають людей. Беручи участь разом з дорослими (батьками, родичами) у цих священнодійствах, діти переймаються повагою до своїх пращурів.

З метою прилучення дітей до морально-релігійних цінностей в родинах використовуються заходи естетичного виховання: вишивання разом з дітьми ікон, великодніх рушничків тощо; писанкарство; розучування релігійних пісень, псалмів.

Зростання інтересу сучасних сімей до релігії має суттєве значення, оскільки дає можливість відновити й зберегти історичні традиції народу, виховувати підрастаюче покоління на релігійних моральних настановах. Окрім цього, залучення дітей до релігійної обрядовості позитивно впливає на їх світогляд, етику, естетику. Разом з тим виникає проблема співвідношення зовнішнього і внутрішнього у вихованні: внутрішнє світовідчуття дитини, її зростання у вірі мають формувати «релігійну зовнішність» дитини, атрибутивні прояви її благочестя, а не навпа-

ки. Тому в процесі виховання дітей на основі релігійних традицій важливим є застосування інтегративного підходу – ознайомлення дітей з художньо-музичним, мистецьким світом духовних цінностей обов'язково підкріплювати відповідними релігійно-моральними нормами, принципами, ідеалами.

Таким чином, виникає потреба в розширенні й поглибленні педагогічної підготовки батьків, яка може бути пов'язана з традиціями релігійно-морального виховання дітей у сім'ї. На даному етапі необхідним є не лише збереження, але й осучаснення сімейних виховних традицій, застосування їх на практиці з урахуванням тих чи інших якостей етносу, вікових особливостей дітей та з опорою на існуючу педагогічну систему.

Зростання інтересу сучасних сімей Олександрівки до релігії, як одного з напрямків духовної культури району, сприяло організації та відкриттю у селищі недільної церковно-приходської школи.

Таким чином, у жовтні 2007 року за благословенням настоятеля отця Володимира було започатковано роботу недільної школи.

У школі навчаються 23 дитини віком від 9 до 13 років.

Діти займаються щонеділі після Богослужіння у церкві.

Найулюбленіше місце у школі для дітей – це капличка, відкрита за сприяння Бориса Миколайовича Кузика на честь святих Бориса і Гліба. Кожне заняття у школі починається з молитовного правила у цій капличці. І треба бачити очі дітей, коли вони стоять перед іконами святих. Що в цей час у них на душі? Їх обличчя сяють, сповнені любові, радості й щастя.

На сьогоднішній день педагоги школи читають два предмети: основи православної культури та хоровий спів.

Під час проведення занять у школі завдання вчителя – познайомити вихованців зі Святим Письмом, навчити користуватися Біблією, щоб діти змогли полюбити і потрудитися з цією Великою книгою на все життя. Значна увага приділяється формуванню основних морально-етичних цінностей дітей на основі вивчення і осмислення вчинків людей, описаних у біблійних текстах Старого і Нового Заповітів. Разом з тим, на уроках поєднуються аналіз цих морально-етичних норм із сучасністю, повсякденним життям школярів. Діти аналізують свої вчинки, співвідносять їх із біблійними героями.

Програма недільної школи побудована за таким принципом: у першому півріччі на підставі біблійних текстів Нового Заповіту показуємо, як зустріч людини з Ісусом впливає на її моральне життя; у другому півріччі визначаємо життя людей, які, пізнавши христову науку, змінили своє життя і стали святими. Ці свята є великими святинями Сходу, звідки випливає духовність.

Викладач подає приклади з Біблії, а також із щоденного життя, літератури, історії, заохочує дітей до пошуку таких прикладів серед свого оточення.

Вивчаючи хорівий спів, діти прилучаються до художньо-музичного та мистецького світу духовних цінностей.

Навчаючись співати, готуючи інсценізовані виступи, діти неодноразово радували своїми концертними програмами батьків та гостей школи під час християнських свят Миколая Чудотворця, Різдва Христового. Наступним святом для дітей, батьків, громадськості селища буде свято «Воскресіння Христове».

Багато батьків бажають, щоб їх діти навчалися у недільній школі, виховувалися на принципах християнської моралі. Але аргумент батьків при цьому: «Нам вже пізно мінятися, до церкви ходити нема часу. А у загально-освітніх школах там цього не вчать, то ж ми хочемо, щоб діти вивчали Закон Божий і вирости хорошими людьми». Але при цьому ми повинні зрозуміти і пам'ятати, що християнством не можна займатися, християнством треба жити.

Тому духовне життя – це довга дорога **зрілості в міру життя Христове**. А сходинки до життя духовного – правильно влаштоване життя душі.

Використана література

1. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990.
2. Культурне відродження в Україні. – К., 1993.
3. *Огієнко І.* Українська культура. – К., 1991.
4. *Кузик Б. М.* Джерело вічності. Основи православної культури: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.

*Інна Олександрівна ШУЛИК,
директор
Олександрівського районного краєзнавчого музею,
Василь Вікторович БІЛОШАПКА,
завідуючий фондами
Олександрівського районного краєзнавчого музею
(сmt Олександрівка)*

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ

Досліджується історія музейної справи в Олександрівському районі Кіровоградської області. Чільна увага приділяється Олександрівському районному краєзнавчому музею.

Дослідження історії та сучасного стану музейної справи в Олександрівському районі Кіровоградської області – тема важлива й актуальна. Адже музеї відігравали і відіграють величезну роль у патріотичному вихованні населення, особливо підростаючого покоління, сприяють збереженню і пропаганді історичного і культурного надбання населення регіону. Необхідність проведення таких досліджень викликана й тим, що в останні роки державою приділяється більша увага розвитку туризму, і однією з підвалин туристичної галузі поступово стають музеї.

Найдетальніше історію і сучасний стан музейної справи дослідили Борис Кузик та Василь Білошапка у книзі «Духовні скарби рідної землі» [8]. Опис Олександрівського районного краєзнавчого музею міститься у другому томі книги Бориса Кузика і Василя Білошапки «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» [9]. Окремі аспекти історії музейної справи в Олександрівському районі відображені у навчальному посібнику Бориса Кузика та Людмили Литвин «До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодні» [10].

У нашій статті ми зосередимо увагу на історії музеїв системи культури та їх сучасному стані. При підготовці статті використані вищезгадані видання, а також матеріали з поточних архівів відділу культури і туризму Олександрівської райдержадміністрації, Олександрівського районного краєзнавчого

музею, допоміжного фонду Олександрівського районного краєзнавчого музею, Державного архіву Черкаської області.

Перша спроба музеїфікувати історичне і культурне надбання краю здійснена у 1920-х роках. У цей буремний час у місті Чигирині хотіли створити історичний музей. У краї розгорнулася роз'яснювальна робота серед населення Чигиринського повіту, куди входила і частина нинішнього Олександрівського району. Активними учасниками збиральницької діяльності стали члени товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, зокрема його почесний член, археолог, професор Гнат Якович Стеллецький, який проводив дослідження на Чигиринщині як уповноважений Кременчуцької губернознавства та Чигиринського воєнревкому [11, с. 110, 114]. У Чигиринському повіті Гнат Стеллецький працював у вересні–грудні 1921 року. Співпраця з краєзнавцями дала можливість археологу за досить короткий час охопити значну територію Чигиринського повіту та його околиць. Гнат Стеллецький звернув увагу і на старожитності, виявлені на території нинішнього Олександрівського району. Він домагається, щоб музею у Чигирині передали майно з будинку Красинських у селі Несваткове. У реєстрі речей, складених ним, значаться старовинні шафи, столи, тумби для книг, нічні столики, етажерка, крісла, дивани, фісгармонія, комод-буфет, сундуки, скрині, карета, сани та інші речі [5, с. 12]. Звертає увагу дослідник і на предмети мистецтва. З будинку Красинських він пропонує відправити до Чигирини дев'ять старовинних картин, дві бронзові статуєтки, бронзовий бюст, барельєф голови. Вчений підкреслював: «Особливо ж треба подбати про картини й портрети щодо вивозу до Чигиринського музею» [5, с. 11-12]. Наполягав Гнат Стеллецький і на поповненні фондів музею уніатською хоругвою і чашею з покриттям з церкви села Кримки [5, с. 11-12]. Справа створення Чигиринського музею після від'їзду вченого занепала. Для музею так і не виділили приміщення [6, с. 7].

Музейні заклади на території нинішнього Олександрівського району почали відкривати наприкінці 1950–1960-х років. Це були громадські музеї, що створювалися в сільських та селищних Будинках культури і діяли на громадських засадах.

Першими необхідність існування музеїв зрозуміли в колишньому Єлизаветградківському районі, більша частина території якого в 1959 році ввійшла до складу Олександрівського району. Ще в п'ятдесяті роки ХХ століття в селі Підлісне на матеріалах діяльності партизанського загону імені Ворошилова, яким в час Великої Вітчизняної війни командував односелець С. І. Долженко, та партизанського загону на чолі з його старшим братом П. І. Долженком, який боровся з німецькими окупантами в 1918 році, був створений сільський музей [8, с. 92].

– На початку 60-х років минулого століття першим на території тодішнього Олександрівського району з власної ініціативи почав збирати предме-

ти далекого і близького минулого і створив музейний куточок у районному Будинку піонерів, де він по виходу на пенсію був директором, колишній учитель історії Василь Андрійович Хоменко, – згадує ветеран Великої Вітчизняної війни і педагогічної праці, краєзнавець Іван Карпович Сухина. – В окремій шафі були виставлені найцінніші експонати, серед яких було з десяток кам'яних сокир періоду неоліту – новокам'яного віку, знайдених на території району. Після смерті В. А. Хоменка більшість експонатів безслідно зникли. До речі, В. А. Хоменком була написана і перша історія району, яку, на жаль, взяли почитати і не повернули, в її основу були взяті перекази та спогади, які недостатньо підтверджувалися архівними матеріалами [8, с. 92].

У ті роки в зв'язку з наближенням 20-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1965 р.) та піввікового ювілеї Жовтневої соціалістичної революції (1967 р.) у районі проводилася велика підготовча робота: поновлювалися пам'ятники на могилах воїнів, які загинули при визволенні нашого району, розшукувалися рідні загиблих, складалися уточнені списки односельців, які загинули на фронтах, і в селах та селищах їм встановлювали пам'ятники, писалася історія району.

Під час написання «Історії міст і сіл» у краєзнавців накопичився чималий фактологічний матеріал мало не про кожний населений пункт. Ось тоді й розгорнулася робота по створенню сільських музеїв.

Виконком Бірківської сільської ради депутатів трудящих 20 квітня 1965 року вирішив: музею у селі бути. А розмістили його у приміщенні школи, виділивши для цього кімнату у 25 квадратних метрів. Експонати для музею у прямому розумінні знаходились під ногами. Давнє село зберігало чимало матеріальних свідчень минулих епох. 24 листопада 1966 року новостворений музей, що включав розділи дорадянської і радянської історії, зареєстрували в обласному управлінні культури [3]. На кінець 1970-х років у музеї було зібрано 510 експонатів [3].

Рішення про створення музеїв приймають виконкоми Староосотської (8 січня 1966 року), Красносільської (22 січня 1967 року), Розумівської (17 серпня 1967 року) сільських рад депутатів трудящих [3].

Відкриття музею у Красносілці 5 серпня 1967 року санкціонував виконком Олександрівської районної ради депутатів трудящих. За спогадами І. К. Сухини, ініціатором створення Музею історії села Красносілки (тоді музей колгоспу «Шляхом Леніна») став тодішній голова правління господарства Юрій Кирилович Коваленко. Він запросив до села київських художників М. С. Петрика та І. Г. Пригоду, які й оформили у приміщенні сільського Будинку культури музей площею 174 метри, що став взірцем для наслідування [3]. Не випадково за активну участь у пропаганді історико-культурної спадщини музей колгоспу «Шляхом Леніна» у 1974 році нагороджений Дипломом першого ступеня республіканського огляду [16]. Згодом велику роботу

з поповнення фондів музею виконав учитель історії Красносілківської середньої школи Анатолій Олександрович Дейнеко. На жаль, один з кращих громадських музеїв району поступово занепав і в 2000 році залишки основного фонду музею були передані в районний музей [15].

Відкриття сільських музеїв присвячують 50-річчю радянської влади і прагнуть в них більш широко показати радянську історію. Як і у Красносілці, у Старій Осоті та Красносіллі під музеї виділяють площі у сільських Будинках культури. Музейна кімната історії села Старої Осоти зайняла 25 квадратних метрів, музейна кімната історії села Красносілля – 32 квадратних метри [3].

На кінець 1970-х років в експозиції красносільського музею було зібрано 95 експонатів, красносільського – 426, староосотського – 200 експонатів [3].

У січні 1970 року відкрився музей історії смт Єлизаветградка. Колишній районний центр мав цікаву історію радянського періоду, тож у музеї широко представили колективізацію, боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, історію визволення села від окупантів, успіхи в колгоспному виробництві післявоєнних років тощо [3].

Розумівський краєзнавчий музей розмістили у приміщенні Хрестовоздвиженської церкви-усипальні родини Раєвських. Таку ідею подав тодішній голова правління місцевого колгоспу, ветеран Великої Вітчизняної війни Степан Купріянович Пересунько, щоб зберегти храм. Над створенням експозиції працював київський художник Михайло Петрик. Опікувались оформленням музею голова правління колгоспу Степан Купріянович Пересунько та завідуючий відділом пропаганди і агітації Олександрівського райкому КПУ Іван Карпович Сухина. Копії портретів членів родини Раєвських, полководців Вітчизняної війни 1812 року, малюнки та картини із зображенням Бородінської битви та інших баталій Вітчизняної війни 1812 року для музею виконав олександрівський художник Петро Матюшенко [8, с. 95].

Довідавшись про існування музею, доктор філологічних наук Г. М. Мойсеєва, архітектор В. М. Дюмін, історик Р. Ф. Редін допомагали музею у накопиченні фактологічного матеріалу про родину Раєвських та церкву-усипальню [8, с. 95].

Г. М. Мойсеєва, перебуваючи у закордонних відрядженнях, встановила контакти з нащадками роду Раєвських. Дуже зацікавився музеєм і церквою-усипальнею Петро Михайлович Раєвський, 1883 року народження. Він виявив бажання відвідати могилу батька біля усипальні та свого знаменитого пращура. Та через похилий вік і стан здоров'я лікарі заборонили йому їхати у далеку подорож до Розумівки. Тоді П. М. Раєвський через Г. М. Мойсеєву передав для музею гравюру італійського художника С. Карделлі про подвиг Раєвських на Бородінському полі [8, с. 96]. Вже у грудні 1970 року колегія Міністерства культури Української РСР присвоює музею звання народного.

Наприкінці 1970-х років у ньому зберігалось 330 музейних предметів [3]. Правда, частину речей для музею втрачено.

Музей привернув увагу громадськості і у 1978 році у путівнику Ю. М. Матівоса та В. О. Сандула з'явився перший його опис [12, с. 36-37].

Довгий час музей працював на ентузіазмі місцевих керівників, зокрема, голови правління колгоспу С. К. Пересунька, головного бухгалтера господарства І. В. Красюка, голови виконкому сільської ради І. Ф. Зеленька [8, с. 98]. Певний час керували роботою музею Ф. І. Бурлака, В. В. Нестеренко [3; 4, с. 16].

Тільки у квітні 1991 року в музеї була введена штатна одиниця директора. На цю посаду була призначена Л. М. Корнеєва, яка працювала на цій посаді до 2007 року. З вересня 2007 директором музею працює Н. А. Лисенко [3].

У 1992 році у зв'язку із передачею приміщення Хрестовоздвиженської церкви – усипальні Раєвських православній церковній громаді музей перенесли до сільського Будинку культури, де він працює й зараз [8, с. 98].

Не могло не бути музею у селі Підлісне. Його історія пов'язана з іменами народного артиста СРСР Гната Юри, піонерів-героїв Феді Шепеля, Яші Матвієнка, Вані Коноваленка, Вані Юрченка. Тому у 1972 році у двох кімнатах Будинку культури з'являється музей. Незабаром, у 1978 році, у путівнику «Туристичні маршрути Кіровоградщини», написаному Ю. М. Матівосом та В. О. Сандулом, з'явився перший його опис [12, с. 34-35].

Рішення про відкриття музейної кімнати історії смт Єлизаветградка 4 січня 1970 року приймає місцева селищна рада народних депутатів. Під музей у Будинку культури відводять три кімнати загальною площею 35 квадратних метрів [3]. 29 грудня 1971 року обласне управління культури реєструє й цей музей, де згодом зберігається 145 експонатів [3].

Музей створили і в Олександрівці. Це був музей колгоспу «Іскра» [17, с. 3–8].

Із згаданих музеїв до наших днів уціліли Народний музей історії села Розумівка, музей історії села Підлісне та музей історії смт Єлизаветградка. У них зберігається відповідно 887, 77, 70 предметів основного фонду [3].

Найбільшим музеєм Олександрівського району і одним з найбільших на Кіровоградщині є Олександрівський районний краєзнавчий музей, який є комунальною власністю територіальних громад району. Виник він як Музей історії Олександрівського району.

Ідея створення Музею історії Олександрівського району «визріла» ще в 60-ті роки ХХ століття. Особливо гарячим прихильником створення районного музею був Іван Карпович Сухина. Однак справа з місця не зрушила, хоча для цього, здавалося, було все необхідне: ідейна підтримка райкому партії, місцеві краєзнавці, які мали досвід і бажання працювати над створенням музею, адже ними вже було створено історію району та надруковано її в книзі

«Історія сіл і міст Української РСР. Кіровоградська область». У краєзнавців залишилося багато документального матеріалу, який не увійшов до наукової праці. Однак музей не був створений з головної причини: в райцентрі не було жодного приміщення, в якому можна було б розмістити численні експонати майбутнього музею.

І лише на початку 80-тих років, коли в смт Олександрівка розпочалося будівництво нового сучасного Будинку культури по вулиці Леніна, райком партії (перший секретар райкому Компартії України С. Х. Тараненко) прийняв рішення: вивільнені площі другого поверху старого Будинку культури по вулиці Коцюбинського переобладнати під музей [8, с. 101].

Відповідальним за створення музею по лінії райкому партії було призначено Надію Андріївну Коровіну. Не стояли осторонь важливої справи завідувачі районним відділом культури Анатолій Вікторович Москаленко, а потім (з 1983 року) Тамара Вікторівна Чобану, інспектор районного відділу культури Катерина Григорівна Бондаренко. У той час було підібрано членів громадської ради по створенню районного музею, до якої увійшли М. П. Лебеденко – відповідальний секретар правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, він же голова ради по створенню музею, Г. Я. Жаботинський – вчитель-пенсіонер, П. Л. Жадан – директор Олександрівської середньої школи № 2, І. К. Сухина – директор Олександрівської восьмирічної школи № 4, О. Г. Соколенко – вчитель-пенсіонер та вчитель Івангородської середньої школи І. Д. Петренко [8, с. 101-102].

Час від часу відбувалися засідання громадської ради. Найважливішим наслідком кількох засідань громадської ради стало затвердження тематико-експозиційного плану майбутнього музею, визначено його розділи та відповідальних членів ради. Так, Г. Я. Жаботинському було доручено розробити тематичний план розділу «Олександрівський район у Великій Вітчизняній війні», І. Д. Петренко відповідав за розділ та експозицію «Олександрівський район з найдавніших часів до 1917 року» [8, с. 102-103].

У цей час комбінатом комунальних підприємств проводилися значні будівельні і опоряджувальні роботи з обладнання кімнат другого поверху старого приміщення районного Будинку культури, що по вулиці Коцюбинського [8, с. 103].

З 1981 року розпочалося надходження музейних експонатів. До їх збору залучалися культосвітні працівники, працівники підприємств, установ, організацій та, звичайно, учні шкіл та вчителі, в першу чергу – історії, та члени громадської ради [8, с. 103]. Заклики про допомогу у формуванні фондів музею звучали зі сторінок районної газети «Вперед» [13].

Музейні експонати накопичувалися і зосереджувалися в райкомі партії, де для них була відведена спеціальна кімнатина в підвальному приміщенні будівлі райкому Компартії України. У травні 1982 року, коли експонатів на-

збиралося кілька сотень, вони були зареєстровані, тематизовані та отримали індивідуальні номери в спеціальному журналі. Цю роботу провів І. Д. Петренко [8, с. 103].

З часом підвальне приміщення, де зберігалися експонати, стало затісним, і з 1983 року всі музейні експонати перекочували у кімнату приміщення районного Будинку культури [8, с. 104].

Матеріали для майбутнього музею, як згадує І. К. Сухина, зберігались у кімнаті відповідального секретаря Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яким спочатку (до 1985 року) був М. П. Лебеденко, а потім (до листопада 1987 року) – Л. І. Стовбун (Чернецька) [8, с. 104].

Достатня кількість матеріалів дозволила відділу культури виконкому Олександрівської районної ради народних депутатів звернутися до Кіровоградської художньо-виробничої майстерні Художнього фонду УРСР з замовленням про художнє оформлення кімнат музею та розміщення експозиції [8, с. 104].

Мапи району намалював талановитий олександрівський художник Михайло Зименко. Картографічний матеріал для деяких мап надали Юрій Рябцев та Василь Білошапка. Над оформленням експозиції Музею історії Олександрівського району працював і С. І. Кононенко. Він же сприяв створенню експозиції про дитячу технічну творчість [8, с. 104].

Проте роботи по оформленню кімнат музею художньо-виробничою майстернею велися неприпустимо довго – майже чотири роки. Тільки 17 жовтня 1987 року за участю сотень жителів селища та району відбулось урочисте відкриття Музею історії Олександрівського району, який спочатку діяв на громадських засадах. Першу екскурсію для відвідувачів провів І. Д. Петренко [1].

Через кілька років після відкриття музею в ньому чомусь було затіяно ремонт – пофарбовано стіни, знову побілено стелю. Всі музейні експонати були складені посеред залів. Під час ремонту вони вкрилися товстим шаром пилу, вапна та водоемульсійної фарби. Експозиція була повністю демонтована.

За таких умов музей припинив прийом відвідувачів та поповнення фондів експонатами. 20 вересня 1990 року райвиконком прийняв рішення «Про виділення коштів на утримання музею історії при районному Будинку культури» [3]. На штатну посаду директора музею був оформлений один з його фундаторів І. Д. Петренко, якому вдалося не тільки відновити всю експозицію, а й значно її розширити. Однак, суміщаючи посаду вчителя історії та географії Олександрівської середньої школи № 1 з посадою директора музею, І. Д. Петренко не міг повністю віддатися розвитку музейної справи в районі, оскільки був завантажений основною, педагогічною справою, але фактично вдруге відродив Музей історії Олександрівського району, створивши в ньому експозиції, де були представлені предмети археології, цвітнянська кераміка, українські вишивані рушники, ковальські вироби тощо.

Восени 1991 року, після ліквідації райкому Компартії України, виникла потреба працевлаштувати колишніх партійних працівників. З цією метою органи виконавчої влади збільшили кількість штатних одиниць музейних працівників: з'явилися посади директора музею, зберігача фондів з повним навантаженням робочого часу та посада молодшого наукового співробітника з оплатою 0,5 ставки. Директором музею був призначений К. М. Данов, хранителем фондів – Г. К. Гончаренко [3].

Одночасно з цим музей набуває статусу «державного», в результаті чого посилилася відповідальність працівників музею, якісно зросла науково-методична допомога, яку районному музею постійно надавав Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. У цей час розпочалася інтенсивна, науково вивірена та обов'язкова класифікація та перереєстрація всіх музейних фондів відповідно до державних норм та вимог. Кожен експонат діставав інвентарний номер та своє місце в основних чи допоміжних фондах, щорічно фонди звірялися та перевірялися. Кількість експонатів сягнула більше 2 тисяч [15].

На середину 1990-х років, з метою економії коштів, більшість штатних посад у музеї скоротили. Залишили 0,5 ставки директора і таку ж кількість ставок для наглядача фондів. Часом було й 0,25 ставки або відпустки за власний рахунок. Відрізали опалення [3].

Та, незважаючи на відсутність бюджетного фінансування, музей поступово почав спинатись на ноги й виходити на передові рубежі на Кіровоградщині. Про це свідчить хоча б таблиця зміни кількості предметів основного фонду.

***Зміна кількості предметів основного фонду
Олександрівського районного краєзнавчого музею***

Рік	Речі	Образотворчі	Письмові	Фото	Природничі	Загальна кількість предметів основного фонду
1989	...	...	...	...	...	1118
1990	...	...	...	...	...	1340
1992	...	...	...	...	...	2285
1993	...	...	...	...	...	2286
1994	202	10	1502	502	-	2376
1995	203	10	1174	877	-	2424
1996	214	10	1280	949	-	2616
1997	240	15	1358	1029	4	2830
1998	299	15	1835	1106	4	3505
1999	382	18	2251	1251	8	4346
2000	438	29	2805	1370	29	5291
2001	546	33	3193	1572	105	6254
2002	1230	35	3809	1743	111	7350
2003	1249	37	3848	1777	111	7450
2004	1249	37	3928	1797	111	7550
2005	1302	42	4148	1917	111	7962
2006	1311	49	4222	1917	111	8052
2007	1326	50	4292	1928	111	8152

Інтенсивно розгорнулись наукові дослідження музею, поживавішала ма-сова робота.

Неоціненну допомогу у становленні музею надав дійсний член РАН, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки Російської Федерації, член Співки письменників Росії, генерал-майор, відомий російський політичний діяч і добродієць Борис Миколайович Кузик.

З 1997 року музей набув статусу юридичної особи і зареєстрований під назвою Державний музей історії Олександрівського району [15].

18 листопада 2003 року дев'ята сесія Олександрівської районної ради затвердила нову редакцію Статуту Державного музею історії Олександрівського району, згідно з яким заклад став називатись Олександрівським районним краєзнавчим музеєм. Це трапилось після створення природничого відділу [15]. У 2004 році музей був перереєстрований як Олександрівський районний краєзнавчий музей [15].

7 жовтня 2003 року відкрито філіал музею – кімнату-музей Левка Мацієвича, створений у будинку, де народився Левко Макарович Мацієвич – піонер авіації, автор першого у світі проекту авіаносця, одного з перших у світі гідропланів, багатьох проектів підводних човнів, один із засновників першої в Наддніпрянській Україні політичної партії, перша жертва російської авіації [8, с. 106; 6].

2005 року в музеї створено художній відділ [15].

Протягом 2004–2005 років у музеї вдалось зробити ремонт та провести майже повну реекспозицію. Була відновлена система опалення.

Нині Олександрівський районний краєзнавчий музей має п'ять експозиційних залів та філіал – кімнату-музей Л. М. Мацієвича. Основний фонд музею на 01.01.2008 року налічує 8152 музейних предмети [14].

Наше дослідження було б неповним, коли б ми не згадали людей, які у різний час працювали в музеї. Директорами призначались К. Г. Бондаренко, І. Д. Петренко, К. М. Данов, Л. А. Зименко, В. В. Білошапка, Н. І. Усатенко, Г. В. Шпильова. З жовтня 2002 року директором закладу затверджена І. О. Шулик. Хранителями (завідуючими фондами) були Г. К. Гончаренко, Л. А. Зименко, І. В. Малохатько, Н. С. Зайченко, Н. І. Усатенко. З 2000 року на цій посаді В. В. Білошапка. Молодшими науковими працівниками працювали О. М. Загинайко та І. Д. Петренко. Нині, попри гостру необхідність, ця посада у штатному розписі відсутня. Наглядачами (доглядачами) фондів трудилися П. М. Литвин, О. Х. Судак, Н. С. Зайченко, К. М. Данов, Н. Л. Маляр, А. О. Кравченко. З 2005 року посаду обіймає В. П. Оуд. У штатний розпис музею 2003 року ввели посаду методиста районного відділу культури з пам'яткоохоронної роботи. Першим методистом була А. Г. Ткаченко, а їй на зміну прийшли А. О. Кравченко, Р. Б. Німий [3].

Музейна справа в Олександрівському районі перебуває у стані постійного розвитку. П'ята сесія Кіровоградської обласної ради п'ятого скликання

наприкінці 2006 року прийняла рішення про створення історико-архітектурного заповідника родини Раєвських у селі Розумівка. Заповідник підпорядкували управлінню містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства облдержадміністрації. Згідно з цим рішенням обласна рада затвердила також Концепцію розвитку історико-архітектурного заповідника родини Раєвських.

Головними об'єктами запланованого історико-архітектурного заповідника родини Раєвських є пам'ятка архітектури загальнодержавного значення – Свято-Хрестовоздвиженська церква-усипальня героя Вітчизняної війни 1812 року Миколи Миколайовича Раєвського і членів його родини та історико-меморіальний музей родини Раєвських (поки що існує тільки на папері) в селі Розумівка.

Під територію заповідника для вирішення поставлених завдань планується додатково передати частину земель, що належить Розумівській і Бовтиській сільським радам, загальною площею близько 6 га.

На території Розумівської сільської ради це землі, що знаходяться в безпосередній близькості і прилягають до земельної ділянки Свято-Хрестовоздвиженської церкви родини Раєвських в селі Розумівка (приблизно 3 гектари); землі на березі Бандурівського ставу, на місці колишнього хутора Ставидлянська Лука, з одного боку, і фрагментом старої дороги з пам'ятним знаком біля т. з. «дуба О. С. Пушкіна» на протилежному березі ставу, з іншого боку (приблизно 3 га).

На території Бовтиської сільської ради до заповідника відійде, зокрема, 0,1 гектара землі біля загальноосвітньої школи – на місці колишнього садибного маєтку родини Раєвських.

У межах території, що відводиться, враховуючи природну унікальність місцевості, архітектурно-просторова організація заповідника буде вирішуватись у вигляді синтезу архітектури, скульптури, монументальної композиції і садово-паркового мистецтва з наступними елементами взаємозв'язку архітектури і природи.

До складу музейно-меморіального комплексу ввійдуть: Свято-Хрестовоздвиженська церква-усипальня героя Вітчизняної війни 1812 року Миколи Миколайовича Раєвського і членів його родини; стаціонарний історико-меморіальний музей родини Раєвських; музей під відкритим небом; монументальні пам'ятники і пам'ятні знаки.

Буде закладений ботанічний сад з наступним створенням ландшафтної архітектури: лугового ландшафту (набережна низинна ділянка ставу в селі Розумівка), альпійського ландшафту (схил пагорбу від ставу до усипальні), садово-паркового ландшафту (рівнинні ділянки, що оточують усипальню). Тут же передбачено розмістити зимовий сад і малі архітектурні форми, оглядові майданчики, каскади й алеї. Створюватимуться гостювий комплекс

та допоміжні споруди, інженерна, дорожня і допоміжна інфраструктури. Концепція передбачає розвиток народних, сувенірних промислів тощо.

Автори концепції бачать у складі історико-архітектурного заповідника й майбутній Історико-меморіальний музей 2-го Українського фронту імені Маршала І. Конєва в селі Бовтишка. До його складу планується включити селянський будинок по вулиці Конєва, 15, в якому у січні–березні 1944 року знаходився штаб 2-го Українського фронту; територію, прилеглу до будинку, з облаштуванням споруд і мереж колишнього штабу фронту; меморіал воїнам-визволителям району, які загинули від рук фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни.

Реалізація концепції потребує часу і коштів. Стосовно часу, то рішення обласної ради визначає термін до 2012 року. Фінансування ж здійснюватиметься з різних джерел, як бюджетних, так і позабюджетних. Очікується, що кошти йтимуть не тільки з України, а й з Російської Федерації.

Обласна влада звернулась до Кабінету Міністрів України з клопотанням про надання заповіднику статусу національного історико-архітектурного заповідника.

На думку авторів концепції, перший на Кіровоградщині історико-архітектурний заповідник стане культурним, рекреаційним і туристичним центром національного рівня [2].

Разом з тим, історія розвитку музейної справи в Олександрівському районі доводить необхідність створення на території району історико-культурного заповідника «Олександрівщина», куди б увійшли всі наявні музеї краю, а також найцінніші пам'ятки археології і архітектури.

Використана література

1. Білошапка В. Жива пам'ять історії // Газета «Вперед». – 1987. – 20 жовт.
2. Білошапка В. Заповідник у Розумівці створили. Що далі? // Газета «Олександрівський вісник». – 2006. – 9 груд.
3. Відділ культури і туризму Олександрівської райдержадміністрації. – Поточний архів.
4. Громадські музеї Кіровоградщини (каталог). – Кіровоград, 1991.
5. Державний архів Черкаської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 21.
6. Державний архів Черкаської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 30.
7. Кімната-музей Л. М. Мацієвича в смт Олександрівка // Журнал «Культура. Історія. Традиції»: Спецвипуск «Музеї Кіровоградської області». – 2004. – № 6. – С. 7-8.

8. *Кузик Б. М.* Духовні скарби рідної землі / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.
9. *Кузик Б. М.* Кіровоградщина: історія та сучасність центру України / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Т. 2. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005.
10. *Кузик Б. М.* До цілющих джерел рідної землі / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. Наш край з найдавніших часів і до сьогодні. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006.
11. *Кукса Н.* Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета // Чигиринщина: історія і сьогодні. Матер. наук.-практ. конференції 17-18 травня 2006 р. – Черкаси, 2006.
12. *Матівос Ю.* Туристичні маршрути Кіровоградщини / Ю. Матівос, В. Сандул. – Д., 1978. – С. 36-37.
13. Москаленко А. Для створення районного музею // Газета «Вперед». – 1981. – 18 квіт.
14. Олександрівський районний краєзнавчий музей. – ДФ.
15. Олександрівський районний краєзнавчий музей. – Поточний архів.
16. Олександрівський районний краєзнавчий музей. – Ф. 4783. – Д. 2532.
17. Трегуб І. І. Колгосп «Іскра» Кіровоградської області. – Д., 1973.

ВИСТУПИ ГОСТЕЙ КОНФЕРЕНЦІЇ-ПРЕЗЕНТАЦІЇ

ІСТОРІЯ

*Олексій Пантелійович ОРЛИК,
науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
управління культури і туризму
Кіровоградської облдержадміністрації
(м. Кіровоград)*

ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СЕЛА ЛЮБОМИРКА – ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Досліджуються знахідки скіфського часу, виявлені біля с. Любомирка Олександрівського району Кіровоградської області, що засвідчують існування тут поселення VI ст. до н. е.

У 1979 р. біля с. Любомирка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. місцевим краєзнавцем І. Д. Петренком на значній площі було виявлено скупчення кераміки скіфського часу. В 1987 р. з нагоди підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури Кіровоградської області територію пам'ятки оглянули С. С. Бессонова – керівник Південного загону Кіровоградської експедиції ІА АН УРСР та О. П. Орлик – науковий співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Результати огляду підтвердили існування на зазначеній площі поселення скіфського часу (поселення № 6 за звітом). Зокрема, виразно простежувалися дві низки плям золистого ґрунту. В 2005 р. автор зробив схематичний план території пам'ятки, зібрав підйомний матеріал, що дає змогу більш точно визначити час функціонування поселення. Матеріали досліджень поселення опубліковані автором у журналі «Археологія», № 2 за 2007 р. [7, с. 31–37].

Поселення розташоване на вершині неширокого мисоподібного плато, що плавно понижується на захід, південь і схід. З півночі та сходу територія по-

селення обмежена глибокою балкою (перепад висот 35–83 м), що є частиною Матвійвського лісу. За 0,5 км на захід від поселення в пологій балці розташоване с. Любомирка. У верхів'ї балки, навпроти поселення, бере свій початок безіменний струмок, який за 7 км на південь зливається з р. Тясмин. Загальна площа поселення становить близько 10 га. В напрямку південь–північ його перетинає лісосмуга, поблизу якої прокладено ґрунтову дорогу. Більша частина поселення на захід від лісосмуги площею 300 x 250 м розорюється. Тут виявлено 8 золистих плям діаметром 15–20 м, заввишки від 0,2–0,3 до 1 м, розташованих на відстані 50–60 м одна від одної. Плями утворюють у плані майже прямий кут, одна зі сторін якого орієнтована довгою віссю із заходу на схід (6 плям у 1 і 2 ряди), а друга – з півночі на південь (3 плями разом із кутовою плямою). Вони чітко простежуються на оранці завдяки вмісту попелу і глини. Саме у межах плям і навколо них зібрано більшість знахідок. Окремі знахідки – 5 фрагментів невиразної ліпної кераміки – виявлено на схід від лісосмуги на мисоподібній ділянці 200 x 120 м, що прилягає до балки, і, мабуть, також становила частину поселення. Поверхня тут задернована, знахідки зібрано на ґрунтовій дорозі та в стінках розмивів уздовж краю балки. Концентрація та різноманітність підйомного матеріалу на поверхні золистих плям дає змогу вважати їх рештками жител. Траплялися шматки обпаленої глини з відбитками жердин (12 шматків). На більшості з уламків одна зі сторін заглажена. Переважну частину знахідок становили фрагменти ліпного посуду, також було виявлено кістки тварин, кілька кам'яних знарядь, глиняне прясельце, поодинокі уламки античних амфор. Усього на території поселення знайдено близько 400 фрагментів ліпного посуду чорного, сірого, бежевого та коричневого кольорів із заглаженою та шерехатою поверхнею. Уламки переважно невеликого розміру, нерідко оббиті й подряпані, оскільки культурний шар розорюється вже не одне десятиріччя. 54 фрагменти (13,5 % загальної кількості черепків) покрито чорним, сірим, бурим лискуванням – одно- або двобічним, не завжди якісним, у деяких випадках воно лише частково покриває поверхню уламків. Окремі екземпляри покрито з одного боку ангобом сірого або коричневого кольору. Глина має домішки дрібнозернистого або крупнозернистого піску, у 4 фрагментах спостерігались краплі склаподібних кульок – ошлакованого піску.

Посуд репрезентовано різними типами. Основну його частину становлять фрагменти *горщиків*. Вінця здебільшого відламані на відстані 1,5–2,5 см від краю, тому не завжди можна з упевненістю визначити тип горщика. Проте можна зробити висновок, що переважали вінця слабопрофільованих горщиків і посуду типу банок. Це підтверджують фрагменти вінця більшого розміру й стінки, прикрашені орнаментованими валиками в середній частині тулубів, що були характерними для горщиків жаботинського етапу, але побутовали й пізніше – у VII–VI ст. до н. е. [3, с. 144].

За типом орнаментациі 23 фрагменти вінець горщиків можна поділити таким чином. Більшість фрагментів (10 одиниць) прикрашено біля краю валиком, орнаментованим вдавненнями пальця у поєднанні з проколами, що проходять вище від валика (6 екз.), або проколами чи наколами іззовні, що проходять скрізь нього (4 екз.). Серед них виділено 3 великі товстостінні посудини: одна баночна і дві – слабопрофільовані.

Три фрагменти вінець тонкостінних горщиків мали лише тонкі валики, без проколів або наколів, два з яких мають майже прямі краї, а один належав горщику з дугоподібною у розрізі шийкою. Профільовані горщики не характерні для цього поселення. Лише один фрагмент вінець слабопрофільованого тонкостінного горщика мав пальцеві заціпи по краю. Один слабопрофільований фрагмент мав лише наскрізні проколи по краю вінець, решта уламків вінець (8 екз.) була не орнаментованою. Серед них 1 фрагмент мав дугоподібну шийку, два – пласко зрізаний верхній край.

Денця горщиків репрезентовано двома різновидами: одні належали посудинам, що поступово розширювалися доверху, тобто мали округлий тулуб, а решта мала розширений у верхній частині тулуб, що звужувався донизу. Діаметр одного з таких денць – 7 см.

Корчаги репрезентовано лише уламками стінок, за якими не можна визначити їх форму, та одним наліпом від тулуба. Поверхню наліпу ретельно заглажено і частково покрито лискуванням. У перетині він наближається до трикутника, закінчується двома конічними виступами (один частково відламаний). Поверхня наліпу, що прилягала до корчаги, майже рівна. Швидше за все, наліп було прикріплено до верхньої частини тулуба біконічної або округло-біконічної форми. «Дворогі (з'єднані)» наліпи зрідка трапляються на корчагах та мисках Жаботинського поселення в комплексах VIII-VII ст. до н. е. Великий корчазі належав фрагмент стінки у вигляді прямокутника розмірами 2 x 2 см із заглаженими зламами, на якому збереглася частина прокресленого орнаменту з двох з'єднаних верхівками ромбів або прямокутників. Черепок має товщину 1 см, чорний, твердий, із включеннями дрібних кварцових частинок та блискіток. Поверхня бурого кольору, без лощення. Подібна орнаментациія трапляється на корчагах або великих кубках жаботинського етапу ранньоскіфського періоду [4; 3]. Корчагам великих розмірів належали також 2 фрагменти стінок: один із якісним двобічним чорним лискуванням 0,7–0,9 см завтовшки, другий – вкритий іззовні чорним тьмяним лискуванням, а зсередини – світло-сірою обмазкою з лускованою поверхнею. Денця корчаг не вдалося виділити.

Типи мисок можна визначити за 9 уламками профільних частин: 3 денця і 6 вінець. Усі вінця близькі за типом і належали мискам лійкоподібної форми з горизонтально зрізаним, дещо увігнутим усередину краєм. Один із фрагментів належав великій мисці зі стінками завтовшки 1 см. Усю поверхню

покрито ретельним чорним лискуванням. Мисці такого типу міг належати фрагмент плаского заглаженого денця з рештками стінок, що відходять від нього під кутом 45°. Внутрішній бік стінок, а також денце по краях ретельно залісковано, глина на зламі чорного кольору. Інший фрагмент належав мисці значно менших розмірів. Під краєм зсередини накол. Внутрішня поверхня покрита чорним лискуванням, зовнішня – чорного кольору, ретельно заглажена. Три фрагменти лискованих країв мисок, також лійкоподібних, прикрашено рельєфними виступами. Один із них належав мисці, покритій двобічним чорним лискуванням, з відігнутих під кутом бортиком завширшки 1,5 см, від якого відходить пелюсткоподібний наліп. Інший має такий самий виступ вздовж краю. Ще один фрагмент має ззовні невеликий горизонтальний наліп напівовальної форми. Мискам належали денця з кільцевими піддонами різної висоти, одне з яких діаметром 16 см, висотою піддона 1,2 см мало світло-чорну, ретельно заглажену внутрішню поверхню і сіро-бежеву, з грубим лискуванням зовнішню.

До *черпаків* та *келіхів* можна віднести 7 або 8 фрагментів. Це насамперед 2 фрагменти стінок черпаків із округло-біконічним тулубом і конічним, майже прямим, горлом. У першому випадку поверхню покрито ретельним чорним лискуванням із внутрішнього боку і сірим – із зовнішнього, а в другому – лише ретельно заглажено. Аналогічній посудині належав фрагмент верхньої частини черпака з плавно відігнутих краєм, заглаженою поверхнею ззовні темно-сірого кольору, зсередини – чорного. До вінець черпаків із високим горлом або кубків можна віднести також невеликий фрагмент із трохи відігнутих і загострених краєм, вкритий із двох сторін сірим лискуванням. Усі 4 фрагменти ручок мають у перетині овальну форму. Одна з них завширшки 2,3 см і завтовшки 0,8 см. Глина чорна з численними дрібними блискітками. На зовнішній поверхні прокреслено ромб зі скісною штриховкою, нижче – початок прямокутної фігури або випадкові подряпини. Подібні орнаменти на ручках черпаків трапляються в комплексах жаботинського етапу, а також VII – початку VI ст. до н. е. Другий фрагмент ручки рожево-бежевого кольору 2,6 см завширшки і 1 см завтовшки належав масивному черпаку. Найменшу ручку завтовшки 0,7 см і завдовжки 1,6 см покрито темно-сірим лискуванням.

Амфори репрезентовано лише 14 фрагментами: 1 уламок горла, 1 – ніжки та 12 – стінок. Фрагмент горла світло-коричневого кольору, глина цупка, без помітних домішок. Вінця округлі в перетині, дещо сплющені донизу. Не виключено, що цей фрагмент належав хіоській амфорі з лійкоподібним горлом типу II, окремі варіанти яких датують третьою чвертю VI ст. до н. е., в той час як інші побутували до кінця VI і навіть початку V ст. до н. е. [6]. Ніжка належала протофасоській амфорі теракотово-коричневого кольору з домішками подрібнених черепашок та блискітками слюди. Вона мала під-

дон зрізано-конічної форми діаметром 6,5 см, заввишки 2,6 см. За своїми пропорціями ніжка займає проміжне місце між екземплярами VI та першої половини V ст. до н. е., а також нагадує зразки кінця VI – початку V ст. до н. е. [5]. Два фрагменти стінок покрито із зовнішнього боку ангобом бежево-сірого та сірого кольорів. Один із фрагментів є сколом внутрішньої частини горла амфори діаметром 7–7,5 см. Злам на іншому фрагменті видовженої форми затерто ще в давнину. Можливо, його використовували для обробки поверхні керамічних виробів.

Решта керамічних виробів нечисленна: фрагменти цідилки, кришки (?), 2 кружки зі стінок посуду, 1 прясельце.

Фрагмент дна **цідилки** виготовлено з глини з домішками піску. Його товщина 1,2–1,4 см, внутрішню поверхню заглажено, в центрі – отвір діаметром 0,4 x 0,5 см. По периметру, в місцях зламу, збереглися сліди ще від 6 отворів, зроблених під кутом до центрального. Відстань між отворами 0,8–1 см.

Уламок великого глиняного коржа. Нижня частина плоска, зверху виріб плавно потовщується від 0,9 см вздовж краю до 1,5 см у центрі. Загальний діаметр виробу – 8 см.

Кружки зі стінок ліпного посуду (2 екз.) підпрямокутної форми розмірами 2,5 x 3,0 см та 2,8 x 3,0 см. Краї рівномірно затерто, особливо кути. Кружки з обточеними краями могли слугувати знаряддям для обробки кераміки, хоча не виключено й інші їх функції [2, с. 98].

Фрагмент **прясельця** біконічної форми із добре відмученої глини з незначними домішками дрібнозернистого піску. Поверхню залощено, вхідний отвір конусоподібної форми. Діаметр прясельця – 3,3 см, висота – 2,9 см, діаметр отвору – 0,25 см.

Кам'яні знаряддя репрезентовано розтиральниками і точилами. **Розтиральник** кулястої форми з однією сплющеною поверхнею виготовлено з крупнозернистого червоного граніту. Діаметр – близько 6 см, одну поверхню сплющено. На решті 6 фрагментах розтиральників по боках також є робочі поверхні сплющеної форми. В одному випадку її покрито нальотом іржаво-коричневого кольору.

До **шліфувальних знарядь** можна віднести уламок виробу із цупкої дрібнозернистої породи темно-сірого кольору з включенням блискіток. За формою він нагадує фрагмент великої амфорної ручки. **Точило** прямокутної форми розмірами 2,8 x 2,8 x 4,5 см виготовлено зі сланцю. Кути злегка заокруглено. Характерні риси спрацьованості та незначні розміри дають змогу припустити, що цей виріб використовували для обробки поверхні керамічного посуду. Прямокутним у перетині точилам належали також 6 уламків сланцю та піщаника завтовшки 1,5–2,5 см із ретельно заполірованими робочими поверхнями. На одному уламку точила з пісковика збереглися сліди заточки металевих знарядь, прокладених під різними кутами один до одного.

На поверхні золистих плям також зібрано 7 фрагментів кісток, серед яких зуби копитних тварин, а також хребці, один із яких використували як лошило – його бокова грань від тривалого тертя перетворилася на рівну поверхню.

Отже, наведені дані дають змогу дійти висновку, що біля с. Любомирка існувало значне за розмірами поселення ранньоскіфського часу. Окремі знахідки (фрагменти з геометричним орнаментом, наліп на корчазі) можна датувати VIII-VII ст. до н. е. Можливо, поселення почало існувати саме в той час. Типи слабoproфільованих горщиків характерні для кінця VII-VI ст. до н. е. Столовий посуд – миски і черпаки – можна датувати тим самим часом. Провідні типи посуду дають змогу датувати поселення у межах VI ст. до н. е. Верхню дату поселення можна попередньо визначити за знахідками фрагментів античних амфор кінця VI, можливо, початку V ст. до н. е. Поселення Любомирка-1 разом із відкритими у 1987 р. синхронними йому поселеннями Тарасівка, Ясинове, Несваткове I [1, с. 30, 34–37, 39] входить до групи поселень скіфського часу верхів'я р. Тясмин, вирізняючись з-поміж них різноманітністю та кількістю знахідок.

Використана література

1. Бессонова С. С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 году // НА ІА НАНУ. – № 1987/37.
2. Бессонова С. С. Поселення скіфського часу на території м. Тараща / С. С. Бессонова, В. В. Романюк // Археологія. – 2004. – № 2.
3. Драган М. Н. Периодизация Жаботинского поселения // АБУ 2001-2002 рр. – К., 2003.
3. Ильинская В. А. Курганы раннескифского времени бассейна р. Тясмин. – К., 1975.
4. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981.
5. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. – Саратов, 1999.
6. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. – Москва; Саратов, 2003.
7. Орлик О. П. Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин // Журнал «Археологія». – 2007. – № 2.

*Віктор Григорович КИРМАН,
викладач Ростовського державного
педагогічного університету
(м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація)*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ
ФРАГМЕНТУ АНТИЧНОГО ГЛЕЧИКА, ЗНАЙДЕНОГО
БІЛЯ СЕЛА БОВТИШКА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Автор досліджує торгові зв'язки давніх греків з Середнім Подніпров'ям і робить спробу датувати фрагмент античного глечика, знайдений біля села Бовтишка, першою половиною VI століття до н. е.

Торгівля в давні часи мала таке ж важливе значення, як і в сьогоденні. Перший постійний торговий маршрут в нашому регіоні відомий як шлях із Середнього Правобережжя до узбережжя Чорного моря. Цей маршрут був освоєний ще до початку давньогрецької колонізації, на що вказують знахідки чорноліської і жаботинської кераміки в Нижньому Побужжі і на Березані (Слагіна; Погрібова, 1959; Лапін, 1966) та знахідки криворізької руди на сабатинівському поселенні Балабанівка.

З багатьох історичних джерел відомо про великий двосторонній обсяг торгівлі землеробських племен Центрального Подніпров'я з греками, через їх причорноморські колонії, особливо Ольвію. Торгові контакти ольвіополітів з населенням Середнього Подніпров'я відбувались в основному по вододілу басейнів Південного Бугу та Інгульця. Від Ольвії цей торговий тракт йшов у центр «скіфського квадрату» через лівобережну частину хори.

Картографування грецького імпорту VI-V ст. до н. е. (Онайко, 1966) вказує на головні вектори ольвійських торгових зв'язків у північному і північно-північно-східному напрямках. Цей імпорт концентрується в окрузі п'яти скупчень поселенських структур Середнього Подніпров'я. Три найбільш могутні осередки поселень розміщені в Правобережжі: Пастирське і сусідні з ним городища, розміщені в радіусі 3 км; коло пам'яток на чолі з Мотронинським городищем в районі Тясминської Луки; обширне Канів-

сько-Трахтемирівське скупчення пам'ятників (охоплюють і лівий берег Дніпра в рамках Каратаульського городища). На Лівобережжі виділяються два центри – Басівське і Бельське.

Торжища борисфенітів – грецька Ольвія і скіфський Екзампей (який розміщувався десь біля Чорного Лісу, в районі сучасного Кіровограда) є у просторовій характеристиці Геродотової Скіфії кульмінаційними точками – своєрідними полюсами. Вісню між цими полюсами виступала транспортна магістраль – з Ольвії через Переволочну, Мішурин Ріг, Олександрію і далі на Екзампей. За Геродотом, Екзампей – назва скіфська, а на еллінській мові – Священні шляхи. Спільна протяжність ділянки складає вісім днів шляху. За винятком Південного Бугу, на цьому маршруті майже відсутні водні перешкоди. При всіх інших варіантах шляху кількість річок багатократно виростає.

В античний час основними торговими товарами населення Лісостепу були хліб, худоба, мед і віск, шкіри тварин та полотно. Ці товари, в тому числі і з території Тясминщини, поставлялись в Ольвію у великій кількості.

Натомість з Ольвії вивозилась осадочна сіль, про яку повідомляє Геродот (IV, 53). Приольвійські солепромисли були основними джерелами солі в центральній частині Північного Причорномор'я, бо Сиваш в епоху бронзи і раннього заліза являв собою прісне болото (Стащук, Супричев, Хитра, 1964). Тому Діон Хрисостом (XXXVI, 3) і повідомляє, що ольвіюполіти забезпечували сіллю як «еллінів, так і скіфів». Другим привабливим джерелом для давніх людей в усті Борисфену були великі запаси осетрових риб, що, як і сіль, слугували цінним товаром. Ольвія контролювала поставки солі і риби в глибинні райони Скіфії. Супутніми товарами, що йшли з грецьких причорноморських колоній, були вино, зброя та предмети побуту – кераміка, прикраси, вбрання.

У скіфських курганних похованнях досить часто знаходять вироби античних майстрів. Найбільшою популярністю в середовищі скіфів користувались предмети торевтики, прикраси та розписна чорнолакова кераміка (Рис. 1).

На території Олександрівщини із розписної давньогрецької кераміки відома знахідка верхньої частини посудини (горловини з ручкою) з сюжетним зображенням тварин. Основу сюжету складає фігура собаки, що гониться за козлом. Зображення тварин розміщено по окружності горловини посудини в широкому пасмі фризу. По вільному пасму розкидані стилізовані квіткові та свастичні зображення, а нижня і верхня частини виділені каймою з подвійних ліній та петельчастим меандровим орнаментом. Малюнки тварин зроблені в силуетно-контурному виконанні, а орнаментальні мотиви – в контурній лінійній техніці (Рис. 2).

Бовтиська знахідка досліджувалась українськими археологами і за місцем виготовлення була віднесена до родосько-іонійського центру і датована другою чвертю VII ст. до н. е.

Рис. 1. Фрагменти давньогрецької кераміки з Ольвії

Рис. 2. Горло глиняного глечика, знайдене в кургані біля села Бовтишка

Дійсно, бовтиська посудина належить до кераміки родосько-іонійського центру виготовлення, а от дату виготовлення можна уточнити за аналогами, знайденими в давньогрецьких полісах Північного Причорномор'я.

Фрагменти кераміки із зображенням козла, що біжить, з характерно повернутою назад головою, виконаного в традиційній для східногрецької родосько-іонійської кераміки контурній техніці, відомі за знахідками на Березані (Копейкіна, 1968), Істрії (Hiria. IV, 2-8), Пантикапеї (Сидорова, 1992).

Також відомі знахідки керамічних фрагментів діносів, кратерів та онхой з фризовими зображеннями козлів, що пасуться, виконаних у змішаній техніці (силуетного і контурного), та плямоподібним заповнювальним орнаментом з гравіруванням. Такі посудини характерні північно-іонійським майстерням. Для них крім фризового зображення і змішаної техніки виконання малюнку характерні плоско відігнуті назовні вінчики діносів та кратерів, прикрашених зверху переривчастим меандром, а з внутрішньої сторони – смугами лаку, пурпуром і білою фарбою.

За характерними ознаками: відігнутих назовні вінців, фризовому зображенню сюжету з козлом, що втікає, змішаній техніці виконання малюнку – фрагмент посудини з Бовтишки можна віднести до пізнього стилю Диких козлів (за класифікацією Р. Кука). Аналогічна кераміка виготовлялась в північно-іонійських провінціях Давньої Греції в першій половині VI ст. до н. е.

Знахідка чорнолакової кераміки поблизу с. Бовтишка ще раз підтверджує, що наш край в античні часи брав активну участь у торгових відносинах з давніми греками через північно-причорноморські колонії, зокрема через Ольвію. І не буде дивом, якщо і легендарний Екзампей буде знайдено на території нашого краю.

Використана література

1. Болтрик Ю. В. Торговая магистраль Нижний Буг–Среднее Поднепровье в VI-V вв. до н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов н/Д, 1996. – С. 61–63.
2. Буйских А. В. О восточногреческой керамике из раскопок Ольвии (новые материалы) / А. В. Буйских, В. В. Крапивина // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов н/Д, 2001. – С. 46–49.
3. Геродот. Описание Скифии // Кавказ и Дон в произведениях античных авторов. – Ростов н/Д, 1990. – С. 32–36.
4. Кузик Б. М. Олександрівка. Погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К., 2001. – С. 37–42.

*Яніна Леонідівна ДІДЕНКО,
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника
«Чигирин»
(м. Чигирин Черкаської області)*

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПАНЦИР З СЕЛА БІРКИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

Присвячено рідкісній речі – фрагменту металевого захисного обладунку (панцира) середньовічного воїна, який був знайдений у с. Бірки Олександрівського району. Дано детальний опис та зроблена спроба відтворити його первісний вигляд. Проаналізовано коли і кому міг належати обладунок.

Виникнення зброї поставило перед людиною завдання створення засобів, функцією яких був би захист воїна – озброєння захисного типу. Воно стало основним захистом для воїна давніх часів, коли успіх битви часто вирішувався в рукопашному бою. Хоча перші захисні обладунки з'явилися ще в арміях держав Давнього Сходу, розквіт цього виду зброї припав на середні віки в Європі. Саме тоді з'явилось безліч видів захисного озброєння. Ідея більшості з них була запозичена зі Сходу. Великий вчений аль-Біруні писав у XI столітті: «Кольчуги призначені для присоромлення зброї (ворога) в бою, вони захищають від того, чим діють супротивники, та від ударів, які відрубують голову...» [5, с. 1].

У фондах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» зберігається металевий захисний обладунок – панцир (інвентарний № КВ-10393, ЗС-754). Він був випадково знайдений восени 2003 року під час польових робіт у селі Бірки Олександрівського району Кіровоградської області*.

---

* Вперше зображення панцира опубліковане Борисом Кузиком та Василем Білошапокою (2001) [1, с. 46]. Автори датують його раннім середньовіччям. Малюнок панцира міститься й у навчальному посібнику Бориса Кузика та Людмили Литвин (2006) [2, с. 27]. Принагідно зазначимо, що захисний обладунок був знайдений у с. Бірки у 1987 році експедицією учнів Олександрівської середньої школи № 1 під керівництвом Івана Петренка. (Кузик Б. М., Олександрівка.

Панцир відносився до бойового спорядження воїна для захисту тулуба від шабельних ударів та колючої зброї. Функцією цього натільного захисного обладунку був захист шиї, грудей, живота, передпліч, плечей та боків власника. Він був зроблений із злегка опуклих залізних пластин та сплюснених кілець із залізного дроту, сплетених у кольчужне полотно. Подібний захисний обладунок поєднував властивості кольчуги та пластинчастого панцира та відрізнявся легкістю, рухливістю, пластичністю та надійністю, що було особливо важливо для кіннотника.

Пластини захищали груди, живіт, низ боку та плечі. Використання кольчужного полотна обмежувалось коміром, верхом грудей, плечем та боком. Дротяні кільця виступали також в якості з'єднувальних елементів між рядами пластин.

Загальна кількість збережених пластин 55 цілих і 1 фрагмент. За формою, розміром та призначенням їх можна поділити на декілька груп:

1. Захисні пластини плеча (6 штук).
2. Захисні пластини передпліччя (23 штуки).
3. Захисні пластини грудей та живота (24 цілих і 1 фрагмент).
4. Захисні пластини боку (2 штуки).

Злегка опуклі пластини усіх груп зложені в ряди, заступаючи одна на одну, – лускато. Це посилювало захисні властивості обладунку. Бічне скріплення між рядами пластин здійснене за допомогою залізних кілець (діаметр 1 см) з двох коротких бокових сторін крізь отвори у пластинах (діаметр приблизно 0,3 см).

Захисні пластини плеча прямокутної форми викладені у 2 горизонтальних ряди по 3 пластини в кожному. Розмір пластин приблизно 2,5 x 5 см, довжина ряду – 7 см. Кількість отворів для бічного скріплення по 4 з боків. Початкові та кінцеві пластини мають по 6 отворів вгорі чи внизу відповідно для кріплення до кольчужного полотна.

Захисні пластини передпліччя двох видів, прямокутної форми, викладені трьома горизонтальними рядами. Пластини першого виду (15 штук) захищають верх передпліччя – 2 ряди по 7 та 8 пластин. Розмір пластин коливається в межах від 5,9 x 2,5 см до 6,2 x 3 см. Довжина рядів 20 та 21,5 см відповідно. Пластини низу передпліччя складають одну лінію довжиною 20 см з 8 плиток. Їх розміри від 3,9 x 2,7 см до 3 x 4 см. Кількість отворів для скріплення пластин з боків – по чотири. Перші пластини ряду мають 7 (верх передпліччя) та 5 (низ передпліччя) отворів в основі для кріплення до кольчужного полотна.

Захист грудей та живота виконують вертикальні ряди пластин декількох видів досить великих розмірів. По центру живіт та груди прикривають видовжені трапецієподібні пластини (11 цілих та 1 фрагмент), їх ряд по ширині

Погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошанка. – К.: Мистецтво, 2001; Кузик Б. М. До цілощизних джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин – Д.: АРТ-ІРЕС, 2006).

плавно звужується донизу. Розміри пластин від верхньої до нижньої: 17 х 16,4 х 3,9 х 4,2 см; 16,8 х 3,7 х 3,9 х 16,9 см; 15,8 х 16,2 х 4,3 х 4,3 см; 16,1 х 15,1 х 4,4 х 4,5 см; 14,9 х 14,3 х 3,6 х 3,9 см; 14 х 13,5 х 3,8 х 3,6 см; 13,4 х 13,2 х 3,7 х 3,8 см; 12,7 х 12,1 х 3,9 х 3,7 см; 12,4 х 11,9 х 3,9 х 3,8 см; 12 х 10,9 х 3,8 х 3,9 см; 11,2 х 11,1 х 4,1 х 4,1 см. Розмір фрагмента 2,5 х 3,7 см. Пластини формуються в ряди та скріплюються між собою і кольчужним полотном за вищеописаним принципом. Кількість бічних отворів пластин по 5. У першій верхній пластині ряду 19 отворів в основі для кріплення до кольчужного полотна. Довжина ряду цих пластин дорівнює 38 см.

Справа та зліва від центрального ряду йдуть пластини, які захищають бік грудей та живота – 8 правобічних та 5 лівобічних. Умовно їх можна поділити на 2 групи – захисту грудей та захисту живота. Бічні захисні пластини грудей мають вигляд трапецій, які збоку в ряду плавно звужуються донизу. Фрагмент має 5 правобічних (довжина ряду 16 см) та 2 лівобічні (довжина ряду 6,5 см) пластини цього виду. Розміри правобічних пластин 7,1 х 7,2 х 3,7 х 3,6 см; 6,9 х 6,8 х 3,9 х 4 см; 7 х 6,5 х 3,9 х 3,9 см; 6,8 х 6 х 3,6 х 3,9 см; 6,1 х 5,3 х 3,9 х 4,1 см; лівобічних – 6,6 х 6,2 х 3,6 х 3,9 см; 6,3 х 5,3 х 3,7 х 3,9 см.

У нижній частині нижньої правобічної пластини грудей є отвір для скріплення із бічними захисними пластинами живота (діаметр 0,25 см). Кількість бічних отворів для скріплення пластин – по 5. У першій пластині ряду (вгорі) – 11. Опис лівобічних пластин – аналогічний.

Правий бік живота захищають 3 різновеликі та різноформені пластини. Довжина ряду – 20 см. Верхня з них має форму трапеції з розмірами 4,8 х 8,8 х 7,5 х 6,6 см з отворами вгорі і внизу (діаметр 0,25 см) для з'єднання із сусідніми пластинами. Наступна являє собою прямокутник із відсіченим правим верхнім кутом. Її розміри – 12,6 х 8,6 х 4,5 х 4,7 х 4,2 см. Вгорі посередині отвір для з'єднання. Нижня пластина – прямокутник розміром 12,8 х 13 х 6,9 х 6,9 см. Кількість отворів у пластинах від центру та боку відповідно до верхньої та нижньої пластини 9 і 9, 9 і 11, 9 і 9. Три лівобічні пластини (довжина ряду 19,5 см) мають розміри 9 х 7,1 х 8,9 х 7,9 см; 5 х 12,5 х 9,2 х 7,3 х 5 см; 12,6 х 12,6 х 6,8 х 6,7 см. Кількість бічних отворів для з'єднання – аналогічно правобічним. Довжина ряду правобічних пластин захисту живота та грудей дорівнює 36 см, лівобічних – 26 см.

Фрагмент панцира має ще 2 пластини, з'єднані з нижніми правобічними пластинами захисту живота і подібними до них за формою. Ймовірно їх функцією був захист боку воїна. Їх розміри 12,5 х 8,7 х 4,5 х 4,7 х 7,3 см; 12,8 х 12,9 х 6,8 х 6,9 см. Загальні розміри фрагмента 51,5 х 53 см.

Відсутність супутнього матеріалу не дає можливості встановити, кому належав цей захисний обладунок. Сучасники майже не згадували про застосування захисного озброєння козаками. Однією з причин цього була його висока вартість. У XVII столітті ціна панцира коливалась від 5 до 10 рублів

[5, с. 32]. Це пояснювалось високою трудомісткістю – нерідко для його виготовлення необхідно було заклепати декілька тисяч кілець. Тому подібним озброєнням користувались лише заможні козаки чи шляхтичі. Така зброя була цінним подарунком, її передавали у спадок. У духовному заповіті обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача серед іншого майна згадуються «...панцир дощатий из щитом...» та «...панцир колчатий з злочесскою мисюркою и карбаши...» [2, с. 64-65]. М. Костомаров, посилаючись на твори істориків-сучасників Визвольної війни, писав, що у боях під Вінницею 1651 р. І. Богун був одягнений у панцир [6, с. 264]. Богдан Хмельницький також використовував захисне озброєння. У 1647 р. саме захисне озброєння – шолом із залізною сіткою – врятувало життя майбутньому гетьману, коли під час татарського нападу на Чигирин один з польських жовнірів ударив його шаблею по шії [3, с. 51]. Існує портрет Б. Хмельницького у кольчугі, поверх якої накинуто делію, вміщений у літописі С. Величка [1, с. 450]. Факт цікавий у світлі того, що власником с. Бірки, де було знайдено панцир, певний час був Б. Хмельницький [3, с. 218].

Зважаючи на вищесказане, логічно буде припустити, що власник панцира був людиною заможною.

Дослідження панцира дало можливість відтворити його первісний вигляд. Він являв собою сорочку довжиною до середини стегна. Спинка його, ймовірно, була виконана з кольчужного полотна.

Обміри наявного фрагмента панцира дали можливість встановити, що він був зроблений для чоловіка середньої, за сучасними мірками, статури. Його напівобхват грудей складав приблизно 55 см. Звичайно, відповідний розмір самого воїна був меншим, тому що панцир носили поверх одягу. На користь цього свідчить і розширення кольчужного полотна по лінії горловини. Воно утворює невисокий комір-стійку висотою близько 3-4 см, даючи можливість комфортно почувати себе воїну, одяг якого мав комір.

На жаль, відсутність супутнього матеріалу, як і незмінність вигляду захисного обладунку протягом тривалого часу не дають можливості точно датувати цю знахідку. Однак її вигляд та об'єктивні історичні реалії дають можливість віднести її до пізнього середньовіччя – не раніше XIV ст., – коли існуючі кольчуги почали посилювати залізними пластинками [4, с. 17], та не пізніше початку XVIII ст., коли використання подібного захисного обладунку стало недоцільним через активне застосування вогнепальної зброї.

Тривале перебування в землі позначилось на стані панцира – кільця та пластини були вкриті іржею, захисні пластини грудей та живота деформовані, втрачена значна частина кольчужного полотна та захисних пластин.

Зважаючи на цінність та експозиційність панцира, він був придбаний Національним історико-культурним заповідником «Чигирин». Після реставрації вміщений до експозиції музею Богдана Хмельницького в Чигирині.

Використана література

1. *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995.
2. *Кривошея О.* Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Випуск 3. – Чернівці, 2006.
3. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990.
4. *Малов В.* Інтернет-издание «Рыцари».
5. Русские доспехи X–XVII веков / Набор открыток. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – № 1.
6. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993.

*Костянтин Васильович ШЛЯХОВИЙ,
старший науковий співробітник
Кіровоградського обласного краєзнавчого музею
(м. Кіровоград)*

ІСТОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ СЕЛА РОЗУМІВКА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Присвячена змінам в адміністративно-територіальному підпорядкуванні села Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області.

Село Розумівка – центр сільської ради Олександрівського району Кіровоградської області, розташоване на річці Бовтишці у 25 кілометрах на північний захід від районного центру й залізничної станції Фундуклівка. Сільраді підпорядкований населений пункт Миколаївка.

Основні галузі місцевого господарства – хліборобство і тваринництво, у яких задіяні два великих сільськогосподарських підприємства (ПП ім. Князя Потьомкіна й ПП Наталії Анатоліївни Голинської) та ряд дрібних фермерських господарств.

У селі є середня загальноосвітня школа, Будинок культури, бібліотека, історичний музей (з 1967 р.), поштове відділення, фельдшерсько-акушерський пункт, кілька продуктових магазинів, Хрестовоздвиженська церква (1833–1855 рр. побудови) з усипальницею героя Вітчизняної війни 1812 року генерала від кавалерії М. М. Раєвського (1771–1829) та його родини.

Село засноване у середині XVIII століття й належало князеві Францишеку Ксаверію Любомирському, у 1767 році від імені сина керуючого князівськими маєтками Еразма Дембовського дістало назву Еразмівка.

У 1787 році князь Г. О. Потьомкін (1739–1791) виміняв у князя Ф. К. Любомирського Еразмівку разом з іншими околицькими селами за свій маєток у Білорусії, багатий лісами й дичиною, полювання на яку було особливою пристрастю польського вельможі. Після смерті Г. О. Потьомкіна Еразмівка перейшла у спадщину його племінниці Катерині Миколаївні Самойловій

(дочці його сестри Марії Олександрівни й сенатора Миколи Борисовича Самойлова). Катерина Миколаївна (1750–1825) була одружена з полковником Миколою Семеновичем Раєвським (1741–1771), а овдовівши, вийшла заміж за генерал-майора Льва Денисовича Давидова (1743 або 1747–1801). Її синові від першого шлюбу Миколі Миколайовичу Раєвському й перейшла Еразмівка, управляти якою він став з 1801 року.

До другого розділу Польщі (1793) Еразмівка входила до Чигиринського староства Київського воєводства Речі Посполитої. Староство до 1791 р. перебувало у Звенигородському повіті. Але за рішенням польського сейму 16 листопада 1791 року Звенигородка із західною частиною свого повіту відійшла до Брацлавського воєводства, а Еразмівка залишилася у Київському і, можливо, була у Наддніпровському повіті. При возз'єднанні Правобережної України з Росією (2 квітня 1793 року) ця територія ввійшла до складу Київського намісництва Російської імперії. Еразмівка була у складі Смілянського повіту цього намісництва.

Пізніше Еразмівка потрапила у Чигиринський повіт Вознесенського намісництва, створеного за указом 27 січня 1795 року.

За указом 12 грудня 1796 року всі намісництва імперії були ліквідовані, й Еразмівка опинилася у Чигиринському повіті вже Київської губернії. Через деякий час (1797–1802) Чигиринський повіт був скасований, а його територія, ймовірно, підпорядковувалася Черкасам.

З 1802 до 1919 року село Еразмівка постійно перебувало у Чигиринському повіті Київської губернії.

Після Лютневої революції влада в Україні з 4 (17) березня 1917 року перейшла до Української Центральної Ради, що 7 (20) листопада проголосила створення з 9-ти українських губерній Української Народної Республіки у федеральному складі Росії. 22 січня 1918 року Центральна Рада оголосила повну незалежність УНР.

2 березня 1918 року уряд УНР прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ країни на 30 земель, затверджений Центральною Радою, але він не був втілений – 29 квітня 1918 року був запроваджений гетьманат Павла Скоропадського, що скасував закони ЦР, у тому числі й закон про територіально-адміністративний устрій. Грамота гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 року оголосила нову назву країни – Українська держава. Гетьманський уряд затвердив стару адміністративно-територіальну систему, тільки замінив посади губернаторів і повітових справників на посади губернських і повітових старост. У результаті політичної кризи гетьманату влада в Україні перейшла до Директорії, що відновила попередню назву держави УНР і республіканську форму державного ладу. Незважаючи на прийняття закону про АТУ, його введення було відкладено. Схема адміністративно-територіальних одиниць гетьманату в основному

збереглася, тільки губернські й повітові староства були перейменовані у відповідні комісаріати. У ході запеклої внутрішньої й зовнішньої політичної й збройної боротьби керівництво УНР наприкінці 1920 року втратило важелі влади й змушене було емігрувати.

Дуже складний період 1917–1920 рр. – Лютнева й Жовтнева революції, світова й громадянська війни не дали можливості Україні ввести новий адміністративно-територіальний устрій. Коли ж усталилася радянська влада, почалися дієві перетворення у цьому напрямку.

У квітні 1920 р. повітовий центр Чигиринського повіту був переведений у Кам'янку, але, як показують документи, ненадовго.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 8 і 30 липня 1920 року було ухвалено рішення про створення Кременчуцької губернії. Постанова ввійшла в силу 15 серпня 1920 року. У складі нової губернії був Чигиринський повіт, у якому й перебувала Розумівка. У всіх документах до 1919 року включно село йменувалося *Еразмівкою*, хоча в деяких індивідуальних випадках написання був варіант *Еразумівка*. Тільки в радянський період офіційно з'являється варіант *Розумівка*, російською – *Разумовка*. Кременчуцька губернія проіснувала недовго й у жовтні 1922 року була розформована. Розумівка повернулася до Київської губернії.

У 1923 році почалася грандіозна радянська адміністративно-територіальна реформа. Відповідно до постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 року, затвердженої II сесією ВУЦВК 12 квітня 1923 року, повіти й волості були скасовані, а замість них створені округи й райони. Тоді у складі Черкаського округу був сформований Олександрівський район, у якому Розумівка рахується тепер, і Кам'янський район, у якому вона перебувала деякий час періоду Київської області. Спочатку волості автоматично перейменовували в райони, пізніше багато з них зникло у зв'язку з укрупненням районів. Так якийсь час Бовтиська волость, до якої відносилася Розумівка, теж встигла побувати районом.

У 1927 році Черкаський округ був перейменований на Шевченківський.

На підставі рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад і постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 року було ліквідовано губерніальний поділ, а відповідно до постанов ВУЦВК і РНК УРСР від 13 червня 1930 року була скасована й система округів. Якийсь час райони підлягали безпосередньо столичному центру (тоді – місто Харків).

9 лютого 1932 року IV позачергова сесія ВУЦВК XII скликання прийняла постанову про запровадження в Україні обласного адміністративно-територіального поділу. 27 лютого 1932 року в ряді перших п'яти областей України була утворена Київська область. Розумівка знаходилася в її Кам'янському районі, тому що Олександрівський район був розформований. У 1935 році Олександрівський район був відновлений.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 року була створена Кіровоградська область, і Розумівка перейшла в її юрисдикцію у складі Олександрівського району.

Під час німецької окупації (5 серпня 1941 року – 9 січня 1944 року) село Розумівка підкорялося Олександрівському гебітскомісаріату, що підпорядковувався Миколаївському генералбезірку Райхскомісаріату України (адміністративні центри – відповідно м. Миколаїв і м. Рівне). Після звільнення від німецьких загарбників і по теперішній час село Розумівка знаходиться в Олександрівському районі, якого не торкнулася серія укрупнень і розукрупнень районів 1950–1960-х років.

Схематично адміністративну історію села Розумівка можна представити у такій таблиці:

Адміністративне підпорядкування села Розумівка	
1767–1793	Київське воеводство, Чигиринське староство
1793–1795	Київське намісництво, Смілянський повіт
1795–1796	Вознесенське намісництво, Чигиринський повіт
1797–1802	Київська губернія, Черкаський (?) повіт
1802–1920	Київська губернія, Чигиринський повіт, Бовтиська волость
1920	Київська губернія, Кам'янський повіт, Бовтиська волость
1920–1922	Кременчуцька губернія, Чигиринський повіт, Бовтиська волость
1922–1923	Київська губернія, Чигиринський повіт, Бовтиська волость
1923–1925	Київська губернія, Черкаський округ, Бовтиський район
1925–1927	Черкаський округ, Олександрівський район
1927–1930	Шевченківський округ, Олександрівський район
1930–1932	Олександрівський район
1932–1935	Київська область, Кам'янський район
1935–1939	Київська область, Олександрівський район
1939–1941	Кіровоградська область, Олександрівський район
1941–1944	Миколаївський генералбезірк, Олександрівський гебіт
1944–2008	Кіровоградська область, Олександрівський район

Використана література

1. Білошанка В. В. Про селище міського типу Олександрівку Кіровоградської області. Історична довідка. – Олександрівка: Олександрівський районний краєзнавчий музей, 2001. – С. 2.
2. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 1 (454). – Січ.-лют. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень, 2004. – С. 51.

3. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. – С. 9.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – С. 570, 597.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – С. 53, 301, 485, 659.
6. Карта Вознесенскаго Намѣстничест. Раздѣленная На 12 Уѣздовъ. – Фотокопія з особистого архіву А. В. Пивовара (м. Київ).
7. Карта-схема Киевского воеводства в XVI–XVIII вв. // Н. Г. Крикун. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К.: АН України, 1992. – Приложение.
8. Радянська енциклопедія історії України. – Том I. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – С. 341.
9. Радянська енциклопедія історії України. – Том II. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – С. 345, 362, 363.
10. Родословная таблица рода Раевских (№№ соответствуют полной родословной, изданной в 1908 г. под заглавием «Родъ Раевских герба Лебедь»). – СПб: Худож. гр. зав. А. А. Беме. – Фотокопія. – КОКМ. – ФО. – Инв. № 6136.
11. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Киевской губерніи или статистическія, историческія и церковныя замѣтки о всѣхъ деревняхъ, селахъ, мѣстечкахъ и городахъ, въ предѣлахъ губерніи находящихя. – Собралъ Л. Похилевичъ. – Изданіе Кіево-Печерской Лавры, 1864 годъ. – С. 701, 702, 711.
12. Федорченко В. И. Дворянские роды, прославившие Отечество. Энциклопедия дворянских родов. – Красноярск: БОНУС; Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 126, 344.
13. Шляховий К. В. Формування адміністративно-територіального устрою Кіровоградської області. – Кіровоград: КОКМ, 1998. – С. 4–6.

Ольга Павлівна АБОЛМАСОВА,

*директор Світловодського міського
краєзнавчого музею* (м. Світловодськ),*

*Василь Вікторович БІЛОШАПКА,
завідуючий фондами Олександрівського районного
краєзнавчого музею (сmt Олександрівка)*

ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЦІВ БОНДАРЕВИХ НА ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

Йде мова про економічну та добродійну діяльність купців Бондаревих на теренах Кіровоградщини.

Важливу роль в економічному і духовному розвитку краю у ХІХ – на початку ХХ століття відігравали купецькі родини. Помітний слід в історії міста Єлисаветграда (тепер Кіровоград), наприклад, залишили купці Романови, Пашутіни, Фундуклії, Шигарцеви, Макеєви та інші. Представники цих родин навіть служили на посаді міського голови [9, с. 18-19]. Тема про роль купецьких родин малодосліджена і вимагає зусиль по висвітленню їх діяльності не тільки у торгівлі, а й в зародженні промисловості, будівництві храмів.

У ХІХ столітті чільне місце серед купецтва краю належало родині Бондаревих, яка залишила слід в історії міст Світловодська, Кіровограда та Олександрівського району. Окремі відомості з життя Бондаревих наводили у своїх працях Л. Похилевич [10, с. 548], О. Аболмасова [1; 2], В. Білошапка та Б. Кузик [5; 7, с. 194, 371], М. Білан [3, с. 88-89; 3]. Деякі документи про Бондаревих містяться у фондах Державного архіву Київської області, Світловодського міського та Олександрівського районного краєзнавчих музеїв. Готуючи цю статтю, автори використали як опубліковані, так і неопубліковані раніше джерела.

Метою статті є окреслити роль Бондаревих в історії Кіровоградщини.

---

* Ольга Павлівна Аболмасова була палким прихильником проведення нашої конференції, готувала спільно з Василем Вікторовичем Білошапкою доповідь на неї. Та в лютому 2008 року смерть передчасно забрала життя у цієї талановитої жінки, завзятого краєзнавця і науковця, лауреата Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, почесного громадянина міста Світловодськ.

У двох верстах від села Розумівка, по дорозі в село Кримки теперішнього Олександрівського району в 1831 році купець 2-ї гільдії Макарій Бондарев, купивши землю у дворян Давидових, заснував хутір Ставидлянська Лука. На ньому 1844 року Бондарєви відкрили досить великий на ті часи цукровий завод. На початку 1860-х років Ставидлянська Лука вже належала синам Макарія Бондарєва Івану й Хомі. Тут вони володіли 2924 десятинами землі зі стройовим лісом. На хуторі мешкало 52 особи обох статей [10, с. 548].

На початок ХХ століття хутором Ставидлянська Лука володіла численна родина Бондарєвих: Ольга Михайлівна Бондарєва, Іраклій Олексійович Бондарєв, Андрій Іванович Бондарєв, Хома Якович Бондарєв, Олексій Іванович Бондарєв, Надія Іванівна Орлова, Олена Іванівна Бондарєва, Анна Іванівна Лбова, Марія Іванівна Карлючина, Олександр Іванович Антонов. На хуторі було шість дворів з 76 жителями. Господарі хутора самі не господарювали на землі, а здавали її в оренду селянам навколишніх сіл [12, с. 1859].

Бондарєви були парафіянами Свято-Хрестовоздвиженської церкви в селі Розумівка [8, с. 2].

Про хутір збереглися спогади старожилів Розумівки. Як згадує Олена Вовченко (Зеленько), її дід Клим Зеленько розповідав, що хутір Бондарєвих знаходився вище нинішньої вулиці Набережна або кутка Вершина села Розумівка. Будинок купців мав велику веранду, заклеєну різнокольоровим склом. Біля будинку розміщувались великі господарські споруди, де утримували худобу. Біля будинку ріс великий сад [8, с. 2].

Останнім власником Ставидлянської Луки, за тими ж спогадами, був Андрій Бондарєв, який мав дружину Марію. Він разом з братом Хоמוю Яковичем володів цегельним та цукровим заводами, розміщеними на хуторі. Андрій Бондарєв любляв купатись у ставку, розташованому біля хутора [8, с. 2]. Цей ставок й досі носить назву Бондарський. Хома Бондарєв, який мав помістя в місцині, що нині називається Хомовий сад [8, с. 3], за спогадами Григорія Голинського, постійно жив у місті Єлисаветграді і приїздив на хутір (через Оситняку, Могилів Курінь, Ясинуватку) спочатку в кареті, запряженій четвіркою білих коней, а пізніше він прибував на автомобілі англійського виробництва на дерев'яних колесах [8, с. 4]. Місцеве населення дуже поважало Хому Бондарєва, бо він займався добродійністю, допомагав селянам [8, с. 3].

Цукровий завод Бондарєвих згубила конкуренція. Власник цукрозаводу з містечка Кам'янки підкупив інженера Бондарєвської цукроварні і той двічі підпалював підприємство. В результаті цукрозавод Бондарєвих збанкрутував. На місці цукроварні довго стояв димар. Місцеві жителі так і називали те місце – Димарище. У громадянську війну один з місцевих жителів підірвав димар. Цеглу люди розібрали для господарських потреб [8, с. 4].

У 1917 році хутір Ставидлянська Лука пограбували й зруйнували місцеві жителі [8, с. 2]. Вивезли вони й книги з бібліотеки Бондарєвих [8, с. 1].

Цегельний завод, що раніше належав купцям, пропрацював до 1960-х років. У часи Бондаревих на цегельні глину мішали кіньми. Цеглу видавлювали пресом (по чотири цеглини), потім перевозили під накриття. Випалювали цеглу-сирець соломною [8, с. 2].

Бондареви залишилися в історії нашого краю і як будівничі храмів. У 1800 році «заботами и влиянием» одеського купця, почесного громадянина Оме-ляна Бондарева на спільні кошти з рідним братом Макарієм (сини Степана) у місті Новогеоргіївську було збудовано дерев'яну церкву в ім'я Воскресіння Христового. Церква була старообрядська, з 1807 року почала іменуватися єдиновірною. У 1827 році їй довелося споруджувати заново, бо колишнє місце потрапляло в зону розливу річки Тясмин. Ці ж брати Бондареви на капітал в 10000 рублів асигнаціями побудували кам'яну церкву. Місце для будівництва храму було вибрано там, де жив генерал-майор Іван Дмитрович Хорват [1, с. 135-136]. Наприкінці 1950-х років храм зник з лиця землі у зв'язку із спорудженням Кременчуцької ГЕС і водосховища при ній, хоч Воскресенська церква помирати не хотіла. Від закладеної вибухівки лише піднялася вгору і знову осіла на старий фундамент. Та все ж таки підкорилась, щоб будівельники змогли підготувати чашу майбутнього водосховища [2]. У фондах Світловодського міського краєзнавчого музею збереглися фотографії зруйнованого храму [12].

Починання Макарія Бондарева з будівництва церков продовжив його син Хома Макарович Бондарев. Він за власні кошти збудував церкву у селі Бандурове. Справа в тому, що Богословська церква, споруджена в другій половині XVIII століття, спочатку була дерев'яною. Храм з часом став потребувати заміни, і нову цегляну церкву вирішив збудувати в Бандуровому почесний громадянин Хома Макарович Бондарев [8, с. 371]. У 1871 році він звернувся до канцелярії Київської губернської церковно-будівельної присутності, щоб дозволили спорудження храму. До справи був прикладений дозвіл Київської духовної консисторії. Справа була розглянута і вирішена позитивно. Хома Бондарев доручив будівництво пану Кострицькому, який і керував будівництвом [7, арк. 3]. Новий храм освячений на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Біля храму і був похований Хома Бондарев. На його могильній плиті такий напис: «Потомственный почесный громадянин Хома Макарович Бондарев. Пом. 13 серпня 1886 р. Творцеві храму вдячні парафіяни». Жителі Бандурового до цього часу з вдячністю згадують благодійника. У Бандуровому (колись Бандурове) навіть вигадали легенду, що їхнє село носить ім'я Бондарева [3, с. 88-89; 3].

У місті Єлисаветграді теж був храм, до будівництва якого причетні Бондареви. Це церква в ім'я Пресвятої Богородиці при Єлисаветградській чоловічій гімназії, освячена 1890 року. Вона «устроена на добротные пожертвования почетного попечителя А. Н. Пашутина, потомственного гражданина

А. М. Бондарева, А. Н. Снопковой и других граждан города. Все устройство с утварью обошлось до 12.000 рублей» [9, с. 164].

До нашого часу могили представників родини Бондаревих збереглися у Бандуровому (про це згадувалось вище) та у Розумівці Олександрівського району. Біля Свято-Хрестовоздвиженської церкви в с. Розумівка вціліли надгробки потомственного почесного громадянина Олексія Івановича Бондарева († 2 травня 1900 року), Анатолія Бондарева († 11 жовтня 1894 року), Макарія Івановича Бондарева († 25 вересня 1864 року), Мотрі Іванівни Бондаревої († у травні 1893 року) [7, с. 194].

Дослідження, проведені авторами, дають певне уявлення про життя і діяльність купецької родини Бондаревих і, на думку авторів, створюють підґрунтя для подальших досліджень.

Використана література

1. *Аболмасова О.* Втрачені святині: з історії храмів Світловодщини // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-ї річниці храму Б. Хмельницького в с. Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі: Матер. наук.-практ. конф. Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1-2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 2004.
2. *Аболмасова О.* Не воскресне церква Воскресенська // Газета «Народне слово». – 2000. – 13 січ.
3. *Білан М.* Бандурове // Кузик Б., Білошапка В. У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини. – К., 2002.
4. *Білан М. І.* Бандурове // Газета «Вперед». – 1992. – 29 груд.
5. *Білошапка В.* Дороге ім'я села // Газета «Вперед». – 1991. – 7 верес.
6. Державний архів Київської області. – Ф 17. – Оп. 1. – Спр. 1048. – Арк. 3.
7. *Кузик Б. М.* Духовні скарби рідної землі / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.
8. Олександрівський районний краєзнавчий музей. – ДФ 132.
9. *Паашутин А. Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда (печатається по изданию 1897 г.). – Кировоград, 1992. – С. 164.
10. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Белая Церковь, 2005. – С. 548.
11. Світловодський міський краєзнавчий музей. – ДФ.
12. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 1859.

*Галина Михайлівна ТАРАН,
директор Кам'янського
державного історико-культурного заповідника
(м. Кам'янка Черкаської області)*

РОЛЬ ЯНІВКИ В ЖИТТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ ДЕКАБРИСТІВ ПОДЖІО

Висвітлюється діяльність декабристів Поджіо. Вона пов'язана з селом Янівка (нині Іванівка) Олександрівського району Кіровоградської області.

Ім'я братів Поджіо тісно пов'язане з маєтком села Янівка Чигиринського повіту Київської губернії (тепер с. Іванівка Олександрівського району Кіровоградської області), яке знаходилося неподалік від Кам'янки – одного з центрів декабристського руху, в якому діяла Кам'янська управа Південного товариства під керівництвом В. Л. Давидова і С. Г. Волконського. Безумовно, Кам'янка була постійним місцем з'їздів декабристів, де бували видатні постаті – П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін, М. Ф. Орлов, О. П. Баратинський, А. В. Єнтальцев, В. М. Лихарьов, брати Поджіо. Саме тут обговорювалась програма майбутнього республіканського правління – «Руська правда» П. І. Пестеля і вирішено було силою зброї ввести республіканське правління, планувалося посягнути на життя Олександра І, підняти повстання у військових поселеннях, розроблялись інші стратегічні й тактичні плани. Постає питання, а яку ж роль відіграло те невеличке село Янівка в житті декабристів Поджіо, хто із однодумців найчастіше бував там, які вирішувалися питання, що планувалося, які доленосні події розгорталися там?

Олександр і Йосип Поджіо – відомі декабристи, члени Кам'янської управи Південного товариства. Безумовно, О. В. Поджіо був одним із найдієвіших, рішучих діячів декабристського руху, хоч і не належав до керівного складу. Його «Записки» добре відомі спеціалістам, вони видавалися чотири рази: А. І. Яковлевим, А. А. Сабуровим, С. Я. Гессеном та І. В. Порохом. Про цінність «Записок» свідчить той факт, що жодне дослідження, присвячене декабристам, не обходилося без цього своєрідного твору. В той

же час робіт про самого О. В. Поджіо небагато. Його діяльність і світогляд цікавили авторів, що створювали праці узагальнюючого характеру. До таких робіт, спеціально присвячених О. В. Поджіо, можна віднести нариси його учня М. А. Білоголового, вступну статтю С. Я. Гессена та І. В. Пороха до публікації «Записок», невелика передмова М. В. Нечкіної до його слідчої справи. На жаль, дуже мало досліджень про життя, діяльність і світогляд Йосипа Поджіо. Це перш за все його слідча справа. Ім'я Й. В. Поджіо згадується в спогадах декабристів, в окремих невеликих за обсягом статтях. Саме в згаданих роботах знаходимо в тому чи іншому контексті інформацію і про Янівку.

Олександр Вікторович Поджіо – італієць за походженням – вважав своєю батьківщиною Росію. Він і його старший брат Йосип народилися й вирости в Новоросії. Йосип народився 30 серпня 1792 року, а Олександр 14/28 квітня 1798 року в місті Миколаєві, про що свідчать записи в метричній книзі про хрещення парафіян римо-католицького віросповідання м. Миколаєва.

Батько декабристів Віктор Якович (Вітторіо Амадео) Поджіо почав службу в Росії з 1783 року підлікарем, а в 1796 році вийшов у відставку в чині секунд-майора, яке одержав у 1791 році за участь у штурмі Ізмаїла, що дало право на спадкове дворянство. Таку стрімку кар'єру чужоземця можна пояснити неабиякою особистістю, невтомною енергією і, безумовно, наявністю впливового покровителя. Таким покровителем був Йосип де Рібас, на честь якого був названий старший син.

Вийшовши у відставку, Поджіо став займатися комерцією, що було характерно для Новоросійського краю, особливо для Одеси тих часів. Він став синдиком магістрату, мав макаронну фабрику в Криму, брав підряд на будівництво (1804–1809) першого театру в Одесі і одночасно в 1805 році побудував тут власний великий кам'яний будинок.

У 1809 році він купив маєток – село Янівка Чигиринського повіту Київської губернії з 429 душами і став поміщиком. Саме тут, вийшовши у відставку, поселилися декабристи: Йосип – з 1818 року, а Олександр – з 1825. Таким чином, Янівка ввійшла в історію як одне з декабристських місць.

Обидва декабристи одержали хорошу освіту – Йосип до 1809 року виховувався в Петербурзі в єзуїтському пансіоні, Олександр – до 13 років – в Одеському училищі і, до вступу на військову службу, знаходився дома. Обидва служили в лейб-гвардії Преображенського полку. Й. В. Поджіо – учасник Вітчизняної війни 1812 року і закордонних походів. За його плечима були Бородіно, Люцен, Бауцен. У зв'язку з хворобою вийшов у відставку в чині штабс-капітана. Олександр вступив на службу в 1814 році, в 1823 р. був переведений в Дніпровський піхотний полк, звідки в чині полковника за домашніми обставинами вийшов у відставку. Обоє в таємне товариство прийняв В. Л. Давидов: Олександра в 1823 році в Києві, а Йосипа – в 1824 р.

Через півтора року під час слідства він напише: «В 1824 году, в апреле месяце, господин Давыдов, будучи со мною в местечке Телепине, принадлежащем его сестре, госпоже Бороздиной, повел меня на второй этаж и предложил вступить в тайное общество. Я же, будучи влюблен в ее племянницу, согласился вступить в общество» [1, 163].

Олександр був одним із найактивніших членів товариства, прибічником поглядів Пестеля, а Йосипу важкі сімейні обставини не дозволили стати таким же активним діячем, як молодший брат. По-різному складалося і особисте життя братів. Йосип одружився з донькою дійсного статського радника Челіщева Єлизаветою Матвіївною в 24 роки, а в 28 – залишився вдівцем з чотирма малолітніми дітьми. Олександр одружився в сибірському засланні в 53 роки з класною дамою Іркутського інституту Ларисою Андріївною Смирноюю і в 56 років мав єдину доньку Варю, якій присвятив решту свого життя.

Після одруження з Марією Андріївною Бородіною Йосип мав намір відійти від товариства, Олександр був сповнений сил і спонукав до дій інших членів Кам'янської управи. Коли 21 грудня 1825 року на званому обіді у генерала Давидова в с. Грушівка він дізнався від В. Л. Давидова про те, що Волконський привіз звістку про арешт Пестеля, Юшневського, Крюкова і Баратинського, то не міг з цим змиритися і розгорнув бурхливу діяльність. Він намагався змінити хід подій. Плани звільнення Пестеля та інших заарештованих змінювались один за одним, О. В. Поджію готовий був до загибелі. Повернувшись додому в Янівку, він написав листа С. Г. Волконському, в якому запропонував чіткий план дій: підняти Азовський полк і піти до Тульчина, де заарештувати генерала Кисельова і чергового генерала Байкова і чекати підкріплення від Сергія Муравйова, а потім рухатися до Києва, до головної квартири. Він сам був готовий поїхати в Петербург і замахнутися на царя. В кінці грудня 1825 року в Янівці був заарештований В. М. Лихарьов. О. В. Поджію вважав цей арешт незаконним, бачачи ридання дружини друга і матері, стурбований власною долею, він знову ж таки готовий був до рішучих дій, але реальність чергових дій вже не мала ніякого сенсу. За наказом від 27 грудня 1825 року його заарештували в Янівці, а за наказом від 7 січня 1826 року був заарештований Йосип, полишивши своїх чотирьох сиріт, вагітну дружину і стару матір. Обоє були засуджені. Олександр був визнаний Слідчою комісією «палким, невтомним членом товариства», Верховним карним судом включений до I розряду засуджених і був приречений «до смертної карі – відсічення голови», а при конфірмації вироку Миколою смертну кару замінено двадцятьма роками каторги і довічним поселенням у Сибіру. Йосип був засуджений по IV розряду, спочатку до 12 років каторги, а потім термін каторги був скорочений до 8 років. Через клопотання свого тестя сенатора А. М. Бородіна, на 8 років він був схований від дружини в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці. Шість з половиною років розшукувала вона

чоловіка та все було марним. Й. В. Поджіо відправили в Сибір лише тоді, коли дружину видали заміж за князя Гагаріна. Через 13 років, після розлуки в Янівці брати зустрілися в Сибіру, Олександр став надійною опорою для брата, здоров'я якого було підірване у в'язниці. Йосип помер у 1848 році в Іркутську, в будинку Волконських і похований на Єрусалимському кладовищі, а Олександра прийняла чернігівська земля, він помер в 1873 в маєтку Волконських у селі Вороньки і похований біля свого друга, згідно з заповітом.

Маєток в Янівці ще в 1825 році було закладено. Мати декабристів Магдалина Осипівна (за метричною книгою католицької церкви Миколаєва Магдалина Кватроккі, за італійським родоводом – Мадалена Даде) як могла допомагала своїм синам, надсилаючи гроші, посилки з теплими речами, продуктами харчування. Вона змушувала працювати своїх селян у свята та недільні дні, що спричинило зниження доходів церкви і стурбований священник написав донос київському воєнному губернатору Желтухину, постільки він навіть слова «майорші Поджіо»: «Николай моих панычиков не пощадил – я не велю и праздновать» [2] (мова йшла, як вважав В. Семевський, про 6 грудня, день Миколи, «царський день», який М. О. Поджіо не схотіла святкувати), справа дійшла до III відділку, але було вирішено «во всемилоствейшим снисхождением к положению и полу госпожи Поджио оставить ее в покое». Цей випадок стався в 1827 році. Наступного разу таких поступок не було. В 1835 році, відправляючи чергову посилку до Сибіру, М. О. Поджіо вклала в неї діжечку з прованським маслом і діжечку з білим медом, за що була оштрафована на 9120 рублів. Виплата такого штрафу була для неї непомірною, хоча О. В. Поджіо і раніше одержував від неї досить великі суми. Так, в 1831 році він одержав 1443 рублі (більше ніж інші засуджені). Прохання і заступництво посилали Й. В. Поджіо і його доньки, намагався втрутитися і племінник В. Я. Поджіо, адвокат з Наварри Бенвенуто Поджіо – ніхто і ніщо не могло вплинути на зміну рішення. Та все ж таки, поки була жива Магдалина Осипівна, посилки і гроші в Сибір надходили регулярно, але в 1842 році вона померла. Заповіт, за яким вона хотіла забезпечити синів, не був затверджений.

Після смерті матері О. В. Поджіо намагався знайти засоби до існування. Він займався городництвом, молів борошно (за що його прозвали «мельником»), давав уроки і, нарешті, захопився золотарством. З усією притаманною йому пристрасстю почав шукати золото і витрачав на це не лише невеликі свої гроші, а й весь свій час, керуючи роботами в копальнях. Пошуки золота тривали кілька років і закінчилися невдало.

Виїзд О. В. Поджіо з Сибіру відкладався навіть після амністії. Очевидно, тому, що повертатися в Росію було нікуди і жити не було за що – батьківська Янівка, після смерті матері, перейшла у володіння племінників, дітей брата Й. В. Поджіо, грошей, які заповідала йому мати, він не одержав. Залишаючись в Іркутську, проводжав своїх товаришів, клопотався про прогони

та матеріальну допомогу, турбувався про дітей і вдов померлих декабристів, видавав гроші, отримані в Малій артілі, інформував розпорядників артілі про матеріальне становище тих, хто залишився в Сибіру, нагадував про те, кому скільки треба вислати грошей.

Переконавшись у марних сподіваннях зібрати бодай невеликий капітал, спадковий дворянин із державних злочинців, О. В. Поджіо, одержавши допомогу в розмірі 100 рублів сріблом на дорожні витрати, виїхав з Іркутська 2 травня 1859 року. На запрошення старшого племінника О. Й. Поджіо Олександр Вікторович поселився в його маєтку в селі Знаменське Торопецького повіту Псковської губернії. Перше враження від нового місця і його мешканців було найприємнішим. У листах він пише, що тут він не у племінника, а у найнижчого сина. Проте скоро виник конфлікт, головною причиною якого була знову ж таки Янівка. Спроби О. В. Поджіо відділитися і одержати свою частку спадщини, яка залишалася у племінника, наштотувалися на супротив останнього. Він стверджував, що дядько встиг витратити свою частку спадщини на проживання в Сибіру і на авантюру з пошуками золота. Виник конфлікт, який змусив родину О. В. Поджіо полишити маєток племінника. Вони залишилися без постійного притулку зі своїм маленьким капіталом в розмірі 5000 рублів.

Важко сказати наскільки серйозними були наміри О. В. Поджіо перебраться в Янівку, але він писав про них московському генерал-губернатору, колишньому товаришу по службі П. А. Тучкову.

Життя декабриста в цей період було затьмарене позовами зі старшим племінником О. Й. Поджіо. В кінці 1861 року М. С. Волконський, який знав Олександра Йосиповича, звернувся до нього як до людини благородної і нагадав про святій його обов'язок – виділити спадщину. Проте з того нічого не вийшло. Більш дієвим стало втручання учня Олександра Йосиповича М. А. Білоголового, який апелював до Герцена. Популярність і вплив «Колокола» зробили свою справу і, після опублікування замітки «А. В. Поджіо и его племянники», ще більш різким був виступ П. В. Долгорукова, в якому «презренный поступок назывался воровством». О. Й. Поджіо погодився вирішити справу третейським судом. Опубліковане в газетах рішення суду оголошувало його невинним відносно розпущених про нього пліток, поскільки він все робив по совісті. В той же час О. В. Поджіо зізнався Є. І. Якушкіну, що за пропозицією суду племінник сплатив йому 6600 рублів. Очевидно, було прийняте компромісне рішення – суд змусив О. Й. Поджіо сплатити борг, а потім дати публікацію не тільки в «Русском инвалиде», а й в «Колоколе». Даний факт свідчить, що саме втручання Герцена змусило О. Й. Поджіо піти на поступки. Одержавши гроші за частку від свого спадку, декабрист вже ніколи не повернувся до Янівки, де жила його родина, де зріли плани майбутнього устрою держави, де відбувалися драматичні події і де збиралися його друзі.

У даній статті була спроба охарактеризувати життя і діяльність декабристів, показати роль Янівки – територіально невеликого населеного пункту, але значущого в загальному контексті діяльності Кам'янської управи, декабристського руху взагалі, показати роль О. В. Поджіо як визначної особистості. В майбутньому робота може бути доповнена новими фактами, хотілося б по вертикалі простежити історію даного села, познайомитися з цікавими епізодами, зацікавити даною темою якомога більше людей.

Використана література

1. *Белоголовый Н. А.* Из воспоминаний сибиряка о декабристах // Декабристы в воспоминаниях современников, 1988.
2. Восстание декабристов: Документы, 1969, т. 12.
3. Восстание декабристов: Документы, 1953, т. 10.
4. Восстание декабристов: Документы, 1954, т. 11.
5. Декабристы, биографический справочник 1988.
6. *Маяковский В. В.* Эпизод в имении Поджио // Юбилейный сборник памяти академика Д. И. Багалея, 1927.
7. *Записки С. Г.* Волконского, 1902.
8. *Поджио А. В.* Записки, письма, 1989.
9. *Давидов В. Л.* Сочинения, письма, 2004.
10. *Сергеев Марк.* Верстами не измерять, Факел, 1990.
11. *Савичев Н. П.* Первые благовестители свободы, 1990.

*Лариса Олександрівна БОНДАРЕНКО,
заступник директора з наукової роботи
Кам'янського державного
історико-культурного заповідника
(м. Кам'янка Черкаської області)*

ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ А. В. ЄНТАЛЬЦЕВА В ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНСЬКОЇ УПРАВИ ПІВДЕННОГО ТОВАРИСТВА

Розглядаються деякі аспекти біографії А. В. Єнтальцева, пов'язані з його декабристською діяльністю. Особлива увага приділена останньому періоду існування Південного товариства і, зокрема, Кам'янської управи. Уточнюються окремі дати. Досліджуються питання, пов'язані з проведенням нарад декабристів у містечку Олександрівка.

А. В. Єнтальцев – один із маловідомих учасників декабристського руху, ім'я якого в величезному масиві декабристознавчої літератури якщо й згадується, то найчастіше побіжно, в переліку імен інших декабристів у зв'язку з тією чи іншою подією, пов'язаною з декабристським рухом. Винятком є хіба що декілька драматичних епізодів з його життя сибірського періоду, які знайшли відображення як в науковій, так і в науково-популярній літературі [1]. Частіше згадується ім'я Єнтальцева в передмовях до видання епістолярної спадщини членів Кам'янської управи О. В. Поджіо і В. Л. Давидова, але тільки якщо це якимось чином впливає на характеристику діяльності останніх [2]. Тому нам здається важливим виявити роль А. В. Єнтальцева в роботі Південного товариства, ступінь його участі в підготовці повстання, зокрема в останній період існування товариства і, таким чином, привернути увагу сучасників і до декабристського руху, інтерес до якого останнім часом майже зник, особливо в Україні, і до конкретної постаті декабриста А. В. Єнтальцева, сутності його дій, поглядів і життєвих принципів.

Основним джерелом для даної роботи стала слідча справа самого Єнтальцева, а також слідчі справи інших членів Кам'янської управи: С. Волконського, В. Давидова, В. Лихарьова, О. Поджіо і Й. Поджіо, видані під редакцією академіка М. В. Нечкіної.

Андрій Васильович Єнтальцев походив з дворян, але не потомствених. Його батько висулужився до колезького асесора із «купеческих дітей» [3, с. 66]. Мати була дочкою генерал-майора Черешникова, вбитого під Жужою в 1771 році. Сім'я Єнтальцевих не мала ні помістя, ні селян. У 1798–1800 роках майбутній декабрист виховувався в Петербурзі, в пансіоні Мейєра. Як відомо, намагаючись вияснити витоки радикальних поглядів декабристів, члени слідчого комітету всім задавали одне й те ж саме запитання: які навчальні предмети найбільше вплинули на формування їх світогляду і чи не слухали вони ще якихось додаткових лекцій. Відповідаючи на подібне запитання, Єнтальцев стверджував, що основним його захопленням під час навчання були малювання і математика. Очевидно, саме любов до математики визначила подальшу його долю. В 1801 році він стає юнкером 2-го артилерійського польового батальйону і відтоді вся його військова кар'єра пов'язана була з артилерією. В 1804 році Єнтальцев проходить курс артилерійських наук в полковому закладі. На відміну від більшості декабристів, які вперше бойовий досвід отримали у війні 1812 року, Єнтальцев вже в 1806-1807 рр. бере участь у пруській кампанії. Свій перший офіцерський чин підпоручика він отримує в 1807 році, але скупий службовий формуляр свідчить, що ще в 1806 році Єнтальцев: «...находился и был в делах против неприятеля, при реке Нареве в продолжение ноября месяца в перестрелках и передовых атаках, командуя двумя орудиями...» [4, с. 225]. Тож війну з Наполеоном він зустрів уже бойовим офіцером, який немало пережив, в тому числі поранення, і немало побачив. Такий досвід багато чого був вартий, адже в російській армії напередодні війни 1812 року особливу увагу звертали на артилерійську службу, розуміючи, що саме артилерія буде грати одну з вирішальних ролей в очікуваній війні. З самого початку цієї кампанії Єнтальцев «в действительных сражениях находился» [5, с. 225]. А «действительные сражения» – це відступ з боями разом зі своєю армією, це участь у кровопролитній битві під Смоленськом, де особливо відзначився 4 серпня, в день, коли корпус генерала Раєвського за один день втратив більше тисячі людей. У цей день практично не замовкала артилерійська канонада, і Єнтальцев за «отличие» в цій битві отримав звання штабс-капітана. Він брав також участь у багатьох найважливіших битвах цієї війни, за що був нагороджений орденом Святого Володимира IV ступеня. В 1819 році Єнтальцев отримує звання підполковника.

25 років бездоганної служби, без жодної догани, удостосний нагород, по-дьяк, не маючи статків, а тільки старання до служби. Ось з таким послужним списком бойовий офіцер стає членом таємного товариства «Союз благоденства», до якого його приохотив майор П. Аврамов. Щодо дати вступу до цієї організації, то свідчення на слідстві Аврамова і Єнтальцева розходяться. Так, Аврамов називає найвірогіднішим 1820 рік, хоча припускає при цьому, що

це могло бути і в 1819 році. Сам же Єнтальцев називає 1820 чи 1821 рік. За браком даних точну дату встановити неможливо, тому в декабристській історіографії прийнято, як найбільш вірогідну, версію Єнтальцева. Цікавим і таким, що підкреслює його моральні якості, на наш погляд, є пояснення підполковника своїх мотивів вступу до цієї організації. Коли, як він стверджує, у Тульчині йому представляли «Союз благоденства» «под именем человеколюбивого или благотворительного общества... и спрашивали, желаю ли я быть членом общества; я отвечал, что к доброму делу я охотно причастен» [6, с. 233]. Оця потреба добрих справ і привела Єнтальцева до цієї декабристської організації, на базі якої були пізніше створені Південне і Північне товариства. Але, ставши членом «Союзу благоденства», він скоріше за все не брав участі в його діяльності, зокрема і тому, що його рота довгий час знаходилась далеко від Тульчина, в Бессарабії, і, таким чином, Єнтальцев опинився поза впливом найактивніших апологетів таємного товариства.

Власне, ми, мабуть, ніколи і не почули б про такого декабриста, як Єнтальцев, якби в січні 1823 року він не був призначений командиром 27-ї кінно-артилерійської роти, місцем дислокації якої стало містечко Олександрівка, що зовсім поруч з Кам'янкою, одним із центрів декабристського руху на Півдні. Єнтальцев став часто бувати в Кам'янці у Давидових. Між ним і В. Давидовим встановились приязні, навіть дружні стосунки. Як відомо, на початку 1823 року була створена Кам'янська управа Південного товариства на чолі з В. Давидовим і С. Волконським. А вже в листопаді цього ж року, як свідчить Пестель, він передав до цієї управи підполковника Єнтальцева. Сам Єнтальцев так описує епізод розмови з Пестелем: «В 1823 году, в ноябре месяце, в день святой Екатерины, в доме полковника Давидова находясь, Пестель отозвал меня в особливую комнату и начал говорить, что я принадлежу обществу и надобно действовать...» [7, с. 244]. Нагадавши Єнтальцеву про його участь у «Союзі благоденства», глава Південного товариства виклав програму Південного товариства: «...говоря, что мы сами виновны, что терпим, надобно революцию и возвести конституцию и с сильным негодованием касался до священных особ императорской фамилии, не скрывая намерения своего покуситься и на самую жизнь» [8, с. 244]. Тут ми бачимо, що Пестель був повністю відвертий зі своїм співрозмовником щодо мети товариства і методів її досягнення. Адже прийому до товариства саме командирів військових підрозділів, які мали в своєму розпорядженні реальні військові частини, Пестель надавав особливої ваги. Перед Єнтальцевим, як членом товариства, було поставлено завдання: «...принимать в оное людей надежных, излагать свои мнения письменно к пользе общества, приуготовлять роту к возмущению...» [9, с. 239]. Передавши Єнтальцева в розпорядження Кам'янської управи, Пестель тим самим започаткував прийом до цієї управи

нових прибічників товариства. Таким чином, саме Єнтальцев став першим членом Кам'янської управи, окрім, звичайно ж, її керівників. Уже пізніше, в 1824 році, Давидов залучив до товариства В. Лихарьова [10, с. 19] і Й. Поджію [11, с. 163]. Після приїзду в родинний маєток членом Кам'янської управи став також О. Поджію. Основними завданнями Кам'янської управи було залучення нових членів безпосередньо у військах та робота серед військових поселень, на підтримку яких дуже розраховував глава Південного товариства. Причиною, чому саме цій управі була доручена робота серед військових поселень, було те, що ці поселення знаходились зовсім поруч з Кам'янкою. В Кам'янській управі не раз обговорювались плани залучення військових поселень до майбутнього виступу. Єнтальцев, який був постійним учасником цих розмов, на слідстві змушений був визнати, що в Кам'янці: «...бывали разные разговоры, до тайного общества касающиеся, и о разных предметах, о военном поселении, что туда можно бы кого-нибудь поместить для содействия обществу» [12, с. 238]. І тоді сам Єнтальцев запропонував свою кандидатуру на вкорінення у військові поселення при умові, що йому дадуть під команду полк. Давидов погодився цьому сприяти. Власне, це було першою спробою активної зацікавленості Єнтальцева у справах товариства. Але припускаємо, що в цій ситуації превалювали не тільки суспільні інтереси. На наш погляд, тут збіглися інтереси і товариства, і самого Єнтальцева, адже йому, безпомісному дворянину, що не мав сановних покровителів, просуватись службовою кар'єрою було непросто. Скориставшись підтримкою впливових осіб, до яких, безперечно, мав доступ Давидов та й інші члени Південного і Північного товариств, він міг значно покращити своє становище, в тому числі й матеріальне. Ну а в планах керівників Південного товариства цей авторитетний підполковник, що «...влиянием своим мог многих склонить...» [13, с. 64], без сумніву, посідав не останнє місце. Так, під час вироблення на початку грудня 1825 року Пестелем, за участю керівників Кам'янської управи, так званого «плану 1 січня 1826 року» [14, с. 205], глава Південного товариства просив Давидова передати Єнтальцеву, щоб після початку повстання: «...он с ротою присоединился в том месте, о котором ему дадут знать» [15, с. 212]. Давидов передав це прохання Єнтальцеву в нього вдома, в Олександрівці, в присутності Лихарьова і братів Поджію (за версією О. Поджію, це сталось у Бовтищі на іменинах у Раєвського). На слідстві Єнтальцев уточнював, що йому у випадку початку виступу було запропоновано йти в напрямку 3-го корпусу на з'єднання з Пестелем. Правда, цю перспективу своєї участі у повстанні Єнтальцев сприйняв досить прохолодно, відповівши Давидову: «Я знаю сам, что делать и пойду куда хочу» [16, с. 97]. Давидова, ображеного такою відповіддю друга, заспокоював О. Поджію, стверджуючи: «Не беспокойтесь, Ентальцев везде свое место займет» [17, с. 99]. О. Поджію взагалі покладав великі надії на Єнтальцева, що особливо

проявилось під час вироблення плану дій Кам'янської управи після арешту Пестеля. А цей період в діяльності цієї управи, на наш погляд, має надзвичайно важливе значення хоча б тому, що на короткий термін, з 21 і до 26 грудня, саме ця гілка Південного товариства стала центром вироблення тактики декабристів в умовах, коли незаперечний лідер товариства П. І. Пестель був заарештований. І в цих подіях був дуже активно задіяний Єнтальцев. Про арешт Пестеля і про те, що уряду стали відомі імена багатьох членів таємного товариства, йому розповів Волконський, який застав Єнтальцева у Бовтишці, в будинку свого тестя М. М. Раєвського. Волконський попросив Єнтальцева передати Давидову, братам Поджіо і Лихарьову, щоб вони знищили всі папери, які могли б стосуватися діяльності товариства. 21 грудня, приїхавши на званий обід до О. Л. Давидова в Грушківку, Єнтальцев передав слова Волконського іншим членам Кам'янської управи, хоча їм на той час уже все було відомо, адже після Єнтальцева Давидов також зустрічався з Волконським. Пригнічені звісткою, всі роз'їхались знищувати компрометуючі папери. Скоріше за все, Єнтальцев не лукавив на слідстві, коли стверджував, що йому нічого було знищувати, зате Давидов, поряд з іншими матеріалами, спалив і деякі вірші Пушкіна [18, с. 216]. А вже з наступного дня в Кам'янській управі розпочалось обговорення можливостей втілити в життя завдання товариства – підняти збройне повстання. Генератором ідей виступив один із найдієвіших членів управи О. В. Поджіо. 22 грудня він приїздить в Олександрівку до Єнтальцева з листом, адресованим Волконському, в якому був викладений конкретний план дій по звільненню з-під арешту Пестеля і підняття повстання на Півдні, а 23 грудня Єнтальцев їде у Бовтишку, щоб передати цей лист адресату і повернутись з відповіддю від Волконського. Про зміст листа Єнтальцев був дуже добре поінформований, адже Поджіо йому його зачитав. Але особливого запалу стосовно запропонованих дій не проявляв, навіть навпаки вважав, що нічого не потрібно починати, і був дуже скептично налаштований щодо Волконського, вважаючи, що той діяти не буде. Цю розмову з Єнтальцевим О. Поджіо в показаннях на слідстві датує не 22, а 23 грудня, можливо, тому, що, залишившись ночувати в Олександрівці, вони проговорили далеко за північ. Тому саме цієї дати (23 грудня) будемо дотримуватись і ми. Питання, які піднімали під час цієї розмови Єнтальцев і О. Поджіо, були настільки важливі для розуміння діяльності всього Південного товариства в цей період, що слідчий комітет навіть попросив О. Поджіо уточнити: «о чем именно вы весьма много говорили с Ентальцевым в то время, когда приехал к нему с письмом для Волконского, вы ночевали у него» [19, с. 57]. Саме у відповіді О. Поджіо на це питання знаходимо підтвердження того факту, що після арешту Пестеля Кам'янська управа практично взяла на себе функції керівництва Південним товариством: «...говорили о том, что вероятно Муравьев (С. Муравйов-Апостол. – Л. Б.) что-нибудь

да предпримет, и что для сего непременно мне должно с ним видеться и иметь верное решение здешних членов (Кам'янської управи. – Л. Б.)» [20, с. 62]. Тут же Поджію підкреслює, що Єнтальцев говорив: «...о негодовании поселян, и говорил, что если бы я пошел, то пошел на поселян» [21, с. 62]. Закінчуючи зізнання, він стверджує, що саме така розмова відбулась 29 грудня. На наш погляд, тут зроблена чисто механічна помилка. Адже рукописне написання цифри 3 дуже схоже на 9, і при підготовці до друку матеріалів слідчої справи на це могли не звернути уваги. Крім того, могла бути описка і самого О. Поджію, адже в наступному пункті своїх зізнань він розповідає про свою розмову з братом Йосипом саме 29 грудня, після арешту в їхньому домі В. Лихарьова. В той же час О. Поджію називає саме 23 грудня, коли уточнює свою відповідь на питання про участь Єнтальцева в діяльності товариства: «...что 23-го же числа когда я говорил Ентальцеву, что если решатся здешние члены на действие то сообщу сие Муравьеву...» [22, с. 64]. Як бачимо, мова в обох випадках стосується одного й того ж предмета – згоди членів Кам'янської управи на повстання і налагодження зв'язків з С. Муравйовим-Апостолом. Така розмова не могла відбутись 29 грудня, бо вже 26 грудня зруйнувалися надії на згоду всіх членів Кам'янської управи до ведення активних дій і відповідно відпала потреба зв'язуватись з Муравйовим-Апостолом. Саме в цей день в Олександрівці, на квартирі Єнтальцева, брати Поджію і Лихарьов дізнались про відмову Волконського прийняти до реалізації запропонований план. Відомо, що він відмовився давати письмову відповідь на лист О. Поджію і просив Єнтальцева усно повідомити своїх колег по управі, що в нього на такі дії немає ні бажання, ні засобів. Той же Волконський свідчить, що хоча і від самого Єнтальцева: «...я от него не имел предложения, что он готов к содействию», та все ж той таки дорікнув Сергію Григоровичу: «...где же те силы, о которых мне так часто твердили...» [23, с. 64]. Відмова Волконського практично поставила хрест на планах повстання, і хоча О. Поджію наполягав, що при коронації можна зробити спробу замаху на царську сім'ю, та ніхто із присутніх його не підтримав, і вирішено було не робити ніяких дій. О. Поджію також наводить слова Єнтальцева, сказані ним у себе вдома під час обговорення відмови Волконського: «вот это мое мнение дожидаться какой оборот примет дело а до того ни на что не покушаться» [23, с. 61]. Скоріше за все, О. Поджію мав на увазі в тому числі і цю розмову, коли свідчив про Єнтальцева: «при получении известия о арестовании он много тужил об участи арестованных, а еще более о будущем. Но действовать не хотел, говоря, что должно ждать последствий дела, и если пойдут худо, то тогда уже нечего делать. В таком случае только пойду на пролом, и пойду на поселение» [24, с. 64]. Єнтальцев на слідстві не відривався від цих слів, правда, запевняючи, що таким чином намагався відкараскатись від нав'язливих пропозицій відправити його роту на з'єднання з бунтівниками.

Таким чином, на наш погляд, саме нараду в Олександрівці 26 грудня слід вважати кінцевою датою спроб вироблення планів щодо підняття повстання на Півдні. Опісля, роз'їхавшись по домівках, всі стали чекати арештів, які не забарились.

5 січня 1826 року в Олександрівку прибув командир бригади полковник Карпович і, опечатавши всі папери Єнтальцева, відправив їх у Тульчин. Туди ж 6 січня виїхав і Єнтальцев, де й був взятий під арешт. До речі, всі турботи про майно засудженого Єнтальцева взяв на себе генерал М. М. Раєвський.

Підсумовуючи сказане, варто визнати, що підстав для того, щоб вважати Єнтальцева діяльним членом товариства, немає. Всі, без винятку, члени Кам'янської управи стверджують, що справами товариства він майже не займався, віддаючи перевагу службовим своїм обов'язкам по керівництву роту. Він так нікого і не прийняв до товариства, коли ж виникла потреба використати його роту, намагався уникнути такого розвитку подій. Єнтальцев не міг виконати ще одного завдання, яке стояло перед ним, як членом таємного товариства – готувати роту до повстання. Адже він належав до тих декабристів, які вважали, що головна дійова особа – командир ввіреної йому військової одиниці, а підлеглі зобов'язані підкоритись його наказу. Так, в розмові з І. І. Горбачевським, уже в Сибіру Єнтальцев спитав його, навіщо у 8-й артилерійській дивізії оголосили солдатам про задум перевороту. Почувши думку Горбачевського, зауважив: «Этого никогда не должно делать: я бы свою роту, если бы она за мной не пошла, погнал бы палкой» [25, с. 33]. Строгість Єнтальцева як командира також підтверджував і О. Поджіо.

Водночас очільники Південного товариства використовували ім'я Єнтальцева для того, щоб переконати своїх колег із Північного товариства, як багато керівників військових підрозділів готові діяти. Так, про якогось артилерійського полковника Єнтальцева, що є членом таємного товариства, згадали на слідстві і С. Трубецький (це сталося якраз 23 грудня), і К. Рилєєв (26 грудня) – члени Північного товариства, які, звичайно ж, могли знати про нього тільки з розмов з Пестелем, Давидовим чи Волконським. Цікаво, що саме ці два дні – 23 і 26 грудня були найбільш насиченими в діяльності Єнтальцева як декабриста, і саме в ці дні десь далеко, в Петербурзі, його доля була вже вирішена. Правда, наказ про арешт Єнтальцева було підписано дещо пізніше – 30 грудня.

Єнтальцева можна назвати людиною слова: один раз вступивши до таємного товариства, яким був «Союз благоденства», Єнтальцев вважав неможливим від нього відректись і не зміг відмовитись від співпраці з Південним товариством.

Усупереч своїй волі Єнтальцев виявився в епіцентрі подій, пов'язаних зі спробою Кам'янської управи організувати повстання після арешту Пестеля. Уникнути цього він не зміг, але й діяти бажання не виявляв. У цей же час

містечко Олександрівка, де він квартирував, стало однією зі штаб-квартир Кам'янської управи, де обговорювались плани реалізації повстання всього Південного товариства.

Використана література

1. Ссылка и каторга в Сибири (XVIII – начало XIX в.). – Новосибирск, 1975; Сибирь и декабристы. – Выпуск 5. – Иркутск, 1988; Гессен А. И. Во глубине сибирских руд. – М., 1976.
2. Василий Львович Давыдов. Сочинения и письма. (Серия «Полярная звезда») – Иркутск, 2004; Александр Викторович Поджио. Записки, письма. (Серия «Полярная звезда») – Иркутск, 1989.
3. Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988.
4. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 12. – М., 1953.
5. Там же.
6. Там же.
7. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 12. – М., 1953.
8. Там же.
9. Там же.
10. Василий Львович Давыдов. Сочинения и письма. – Иркутск, 2004.
11. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 12. – М., 1953.
12. Там же.
13. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 11. – М., 1954.
14. Нечкина М. В. Движение декабристов. – Т. 2. – М., 1955.
15. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 10. – М., 1953.
16. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 12. – М., 1953.
17. Там же.
18. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 10. – М., 1953.
19. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 11. – М., 1954.
20. Там же.
21. Там же.
22. Там же.
23. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 10. – М., 1953.
24. Восстание декабристов. Материалы. – Т. 11. – М., 1954.
25. Горбачевский И. И. Записки. Письма. – М., 1963.

*Олександр Іванович КРОТОВ,
завідуючий відділом
з питань організації
методологічного забезпечення
розвитку музейної справи
в області Кіровоградського
обласного краєзнавчого музею
(м. Кіровоград)*

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФІВ БОБРИНСЬКИХ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

Висвітлюються питання різнопланової діяльності графів Бобринських на теренах сучасної Кіровоградщини, зокрема в Олександрівському районі.

Рід графів Бобринських веде свій початок від Олексія, позашлюбного сина російської імператриці Катерини II і графа Григорія Орлова. Олексій Григорович народився 11 квітня 1762 року в Зимовому палаці, ще за царювання імператора Петра III, який ненавидів свою дружину і мав намір ув'язнити її в Шліссельбурзькій фортеці. Через це друзям імператриці довелося виявляти особливу обережність. Зразу після появи на світ малюка загорнули в боброву шубу, винесли з палацу і відвезли у віддалене помістя, де він виховувався в сім'ї двірцевого служителя Шкуріна під виглядом його племінника.

Після вступу Катерини Великої на російський престол малюка Олексія певний час навіть звали Романовим. Пізніше августійша мати мала намір причислити його до згаслого роду князів Сіцьких, як найближчих родичів Романових. Коли цей план відпав, Олексій Григорович отримав прізвище, що походило від назви маєтку Бобрики, що знаходився в с. Бобрики (Спаське) Бобріківської волості Спіданського повіту Тульської губернії, який йому був виділений.

Перший Бобринський успадкував від свого батька складний, неврівноважений характер. Олексій Григорович умудрився за короткий час наробити мільйонних боргів, через це імператриця відправила його на проживання в Остзейський край (Прибалтика), свого роду почесне заслання.

Імператор Павло I після вступу на російський престол викликав Бобринського в Петербург, дав йому графський титул, великі маєтки, в Сенаті відкрито оголосив його своїм братом і представив його членам імператорської сім'ї як родича. Нащадки першого Бобринського офіційно ніколи не визнавались родичами Романових, проте у приватному спілкуванні з членами імператорської сім'ї вважали себе такими.

Олексій Григорович помер у 1813 році в своєму Богородицькому маєтку у Тульській губернії.

Герб графів Бобринських являв точну копію особистого герба Катерини Великої, як принцеси Ангальт-Цербстської. Додано лише зображення бобра, що символізує прізвище, і двоголового орла в центрі щита, що символізує зв'язок роду із царствующим родом. Девіз графів Бобринських: «Богу – слава, життя – тебе».

Олексій Григорович Бобринський був у шлюбі з баронесою Ганною Володимирівною Унгерн-Штернберг (1769–1846). Вони мали трьох синів: Олексія (1800–1868), Павла (1801–1830), Василя (1804–1874) і доньку Марію, що була у шлюбі з князем Н. С. Гагарінін.

Від старшого сина пішла петербурзька гілка, найбільш багата і значуща; від молодшого – пішли московські Бобринські (ця гілка згасла); від середнього Павла – богородицька гілка. Молодший з синів, Василь Олексійович, був причетним до декабристського руху.

До речі, В. І. Ленін у своїх працях давав негативну оцінку графам Бобринським як хижакам-експлуататорам і, зокрема, писав, що згря «Романових, Бобринських, Пуришкевичів... ганьбить нашу великоруську національну гідність».

Незважаючи на таку жорстку ленінську оцінку, Бобринські зарекомендували себе як дбайливі землевласники, вдалі підприємці, досвідчені міністри, сенатори, генерали, губернатори, предводителі ряду повітових, губернських дворянств, Союзу російського дворянства, визначні науковці, меценати.

З іменем Олексія Олексійовича Бобринського, старшого сина засновника династії, пов'язано виробництво в Росії цукру, до цього цукор завозився з далекої Куби. Цей продукт був доступний тільки для дуже заможних людей. Бобринський був піонером цукрової промисловості в Російській імперії, побудував декілька цукрових заводів, великий рафінадний завод, вніс ряд поліпшень у техніку обробітку землі, ініціював вирощування цукрового буряку як сировини для цукрової промисловості. Олексій Олексійович Бобринський у 1821 році вступив у шлюб із Софією Олександрівною Самойловою (1799–1866), що була родичкою світлішого князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського і родина якої володіла м. Смілою (тепер – Черкаська область).

У кінці XVIII століття Сміла опиняється в руках Самойлових. Сестра майбутнього фаворита Катерини II Григорія Олександровича Потьомкіна Марія

Олександрівна виходить заміж за Миколу Борисовича Самойлова. Син Миколи Борисовича Самойлова, Олександр Миколайович Самойлов, у війні з турками отримав орден Георгія II ступеня за взяття Очакова у 1788 році. За оволодіння приступом фортецею Ізмаїл у 1790 році отримав орден Володимирі. У тому ж році Катерина II відзначила його найвищим орденом Російської імперії – Андрія Первозванного. У 1795 році Самойлов став графом. 1 листопада 1814 року помер, будучи членом Державної ради. Він був одружений на княжні Катерині Сергіївні Трубецькій (1763–1866), від якої мав трьох синів, що не залишили нащадків, і двох дочок – Олену (по чоловікові Донець-Захаржевська) та Софію, яка вийшла заміж за графа О. О. Бобринського. Софія Олександрівна Самойлова-Бобринська була двоюрідною сестрою героя Вітчизняної війни 1812 року – генерала від кавалерії Миколи Миколайовича Раєвського, який похований у с. Розумівка Олександрівського району.

Після смерті останнього з бездітних своїх братів Софія Олександрівна у 1838 році стала власницею Сміли. З цього року розпочався бобринський період цього міста.

За десять років (1838–1848) нові власники відкрили у Смілі 6 цукроварень. Із них дві – на околицях містечка. У 1840 р. у Смілі почав працювати механічний завод, який виготовляв обладнання для цукроварень та сільсько-господарські машини.

1838 року с. Капітанівка (тепер Новомиргородський район Кіровоградської області) придбали поміщики Бобринські, збудували тут також у 1846 році цукровий завод, який, до речі, нещодавно відновив свою діяльність після багаторічного простою в роки незалежної України.

О. О. Бобринський також створив акціонерне товариство, що в 1837 році побудувало першу в Росії залізницю Санкт-Петербург – Царське Село.

У зв'язку з розвитком цукрової промисловості Бобринські дбали про збільшення посівів цукрових буряків, що забезпечувало роботою багатьох селян. Бобринські були зацікавлені у вивезенні продукції цукрових заводів із Сміли, тож активно лобіювали перед царським урядом будівництво залізниці Фастів–Знам'янка.

У 1876 році у зв'язку з будівництвом залізниці Фастів–Знам'янка на околиці містечка Сміли було споруджено залізничні станції – Бобринську (з 1940 року – залізничний вузол ім. Т. Г. Шевченка) і Смілу. Від станції Бобринської до Черкас також прокладено колію. Того ж року тут почали працювати Головні залізничні майстерні. Знам'янка в цей час перетворилась із рядової станції в залізничний вузол.

О. О. Бобринський сприяв торгово-промислому розвитку м. Києва і Південно-Західного краю. Випробовував і вдосконалював землеробські машини і знаряддя. Працював над фінансово-економічними питаннями, зокрема питаннями фінансової звітності.

Написав у 1857 році ґрунтовний науковий твір «О примененіи системы охранительной и свободной торговли в Россіи и о значительном пониженіи таможеннаго дохода по введеніи тарифа».

В ознаменування великих заслуг графа О. Бобринського йому було споруджено пам'ятник у м. Києві, який було освячено 6 лютого 1872 р. Пам'ятник було споруджено по проекту академіка І. Шредера. Стояв він неподалік сучасного монумента червоному командирі Миколі Щорсу. Це був перший пам'ятник у Російській імперії, присвячений людині, яка не займала державні посади.

У XIX та на початку XX століття значне службове положення займали внуки і правнуки першого графа Бобринського: Олександр Олексійович (в 1823–1903 роках – обер-гофмейстер, в 1861–1864 роках – Санкт-Петербурзький губернатор, в 1869–1872 роках – Санкт-Петербурзький губернський предводитель дворянства, з 1896 року член Державної Ради; він склав і видав генеалогічну працю «Дворянскіе роды, внесенные въ общій гербовникъ Всероссійской имперіи» (т. 1-2, СПб, 1890 р.).

Його брат Володимир Олексійович (1824–1898), генерал-лейтенант, учасник Кримської війни 1853–1856 років, у 1869–1871 роках керував Міністерством шляхів сполучення.

Граф Володимир Олексійович Бобринський підтримував тісні зв'язки з видатним російським ученим-мікробіологом Іллею Іллічем Мечниковим.

У 1883 році І. І. Мечников спільно з ентомологом І. М. Красильщиковим на цукровому заводі у м. Смілі створив невеличке виробництво по розведенню культури грибка мюскардини – для зараження ним шкідливих комах. Експерименти тривали майже 3 роки.

Граф Володимир Олексійович Бобринський, сусід по маєтку Мечникових, надав у розпорядження вченого свої поля в с. Софіївка Смілянської економії для дослідів з мюскардиною.

Граф Олексій Павлович Бобринський (1826–1894), генерал-лейтенант, з 1871 до 1874 року також очолював Міністерство шляхів сполучення.

Граф Олексій Васильович (1831–1888), егермейстер, з 1875 до 1883 року був Московським губернським предводителем дворянства, а у 1883 році призначений членом Державної Ради.

Особливо яскравою особистістю серед графів Бобринських був Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927), що має пряме відношення до нашого краю, зокрема до Олександрівського району. Він був відомим державним і політичним діячем, істориком, археологом, меценатом, обер-гофмейстером царського двору. З 1878 до 1898 року був предводителем Санкт-Петербурзького губернського дворянства, з 1886 до 1917 року – головою Археологічної комісії, з 1889 до 1890 року – віце-президентом імператорської

Академії художеств, з 1892 року – почесним опікуном, з 1896 року – сенатором. Як відомий громадський і політичний діяч, у 1906–1912 роках очолював Союз об'єднаного російського дворянства, під його керівництвом проходили щорічні дворянські з'їзди, розроблялися рекомендації для уряду, з 1907 року був депутатом Третьої Державної думи, з 1912 року – членом Державної Ради, у 1916 році призначений товаришем (на сьогодні – першим заступником) міністра внутрішніх справ, а пізніше – міністром землеробства.

У 1895 році професором Київського університету Володимиром Антоновичем видана у м. Москві «Археологическая карта Киевской губернии». Основними джерелами цієї праці стали видані раніше книги І. І. Фундуклія, Л. І. Похилевича, О. О. Бобринського, рукописи, що зберігалися в різних закладах та офіційні донесення волосних управ та інших державних установ. На карті позначені зокрема земляні кургани – змієві вали, знайдені на той час на території сучасного Олександрівського району Кіровоградської області. Олексій Олександрович Бобринський є автором звіту про дослідження майдану Бурти в селі Цвітне, здійсненого 1896 року.

Тему «О. О. Бобринський на Олександрівщині» в роки незалежної України дослідив відомий в області краєзнавець, геральдист, завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Вікторович Білошапка.

Як пише О. О. Бобринський, «майдан, в котрому навесні звітного року селяни села Цвітне провели розкопку, розташований на краю підвищеної площини в Чигиринському повіті, на кордоні Херсонської губернії, на перетині двох доріг, а саме: а) дороги з с. Нижчих Верещак і с. Тарнавки в с. Форпост (Рексине теж) і с. Красносілля Олександрійського повіту Херсонської губернії, і б) дороги з с. Цвітної в с. Соснівку. Насип цей називається також «Майдан Бурти і «Старе Замковище». Поруч, на Пн-Зах. і на Зах. розташовано кілька досить великих курганів і біля них кілька згладжених курганчиків. Деякі з великих курганів носять назву «чубатих могил», а один з них на 3-верстовій карті названий «Очеретяною могилою».

З висоти пташиного польоту всі насипи майдану повинні являти собою подібність величезного павука.

Майдан розкопаний мною більше ніж у 20 місцях».

О. О. Бобринський вказує, що пам'ятку неодноразово грабували шукачі скарбів і все ж археологу вдалось знайти чимало цікавих предметів скіфських часів. На думку О. О. Бобринського, скіфські поховання робились у вже існуючих курганах, насипаних у кам'яно-бронзову епоху. На думку археолога, Бурти належать до найдавніших могильних пам'яток України.

Український учений Ю. О. Шилов висловлює твердження, що майдан має «обсерваторне» значення, як всесвітньовідомі споруди Стоунхенджа у Великобританії.

Основні відростки майдану були спрямовані на проміжні сторони світу. Очевидно, вони фіксували періоди зимового і літнього сонцестоянь. Найбільш складний відросток хрестоподібного «павука» (його «щелепи») повернутий на північний захід – до заходу сонця в день літнього сонцестояння. Ю. Шилов датує Бурти III тисячоліттям до н. е. і вказує на його приналежність племенам бронзової доби.

Олексій Олександрович Бобринський написав відгук на працю професора Володимира Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии», що була надрукована у 1900 році у м. Санкт-Петербурзі у друкарні І. Скорохода. Підсумком археологічних пошуків О. О. Бобринського є багатотомна праця «Раскопки и случайные археологические находки близ местечка Смелы» (1887, 1894, 1901). Свою багату археологічну колекцію він щедро подарував Київському художньо-промислому і науковому музею (тепер Національний музей історії України). О. О. Бобринський був одним із фундаторів Київського художньо-промислового і наукового музею.

Олексій Олександрович був членом Київського військово-історичного товариства.

На основі матеріалів зібраних колекцій з археології, української історії, етнографії, народного мистецтва він заснував приватний музей у м. Смілі (тепер Черкащина).

Підтримував зв'язки О. О. Бобринський з відомим істориком, археологом, етнографом В. М. Ястребовим, зокрема його цікавила колекція писанок останнього.

Формувати свою колекцію В. Ястребов розпочав із заклику М. Сумцова про збирання інформації про писанки та їх зразків, надрукованому в «Єлисаветградському віснику» у 1889 році. Із зібраних писанок склалася колекція, якою у свій час цікавився голова Археологічної комісії граф О. О. Бобринський, про що говорилося раніше. З часом колекція ввійшла до складу історико-географічного музею при Єлисаветградському реальному училищі. Малюнки писанок, виготовлених учнями на вечірніх рисувальних класах при училищі, по частинах В. Ястребов надіслав до Москви і Парижа для публікацій.

Відома дослідниця історії нашого краю Наталія Бракер у праці «Володимир Миколайович Ястребов (до 30-х роковин смерті)» у 1929 році висловила припущення, що частина цієї колекції була видана в м. Москві, але, враховуючи тяжку хворобу Ястребова і його передчасну смерть у 1898 році, повне видання цієї колекції не вдалося здійснити.

Непомітно лине час. Все змінюється в житті. Але незмінною залишається людська пам'ять. У тому числі й пам'ять про графів Бобринських, що зробили значний внесок в економічний, науковий і культурний розвиток нашого краю.

Використана література

1. *Білошапка В.* Як досліджувалась Олександрівщина. Вони були першими. – Олександрівка, 2006. – С. 20–22.
2. *Бракер Н.* Володимир Миколайович Ястребов (до 30-х роковин смерті). – 1929. – С. 84.
3. Дворянское собрание. Из семейных альбомов графов Бобринских. – № 7. – М., 1997.
4. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К.: Видавництво УРЕ, 1972. – С. 503.
5. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К.: Видавництво УРЕ, 1972. – С. 486-487.
6. *Нестеренко В.* Наукові та культурно-просвітницькі здобутки родини Мечникових та Черкащина. Національні культури у процесі формування української нації // Зб. допов. наук.-практ. конф. – Кіровоград, 2006. – С. 99.
7. Сміла – рідне місто моє. Зб. істор. та краєзн. матер. – Сміла: ДВПІ «Тясмин», 2001. – С. 18-19, 24–27.
8. *Федорченко В.* «Дворянские роды, прославившие Отечество». – Красноярск: «Бонус»; Москва: «Олма-Пресс», 2001. – С. 55-56.

*Олександр Васильович ВСТРОВ,
член Всеукраїнської спілки краєзнавців,
лауреат Кам'янської районної краєзнавчої премії
ім. М. А. Шкаліберди,
депутат Черкаської обласної ради
(м. Кам'янка Черкаської області)*

ПОСЕЛЯНІВСЬКА ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕЙТЕНАНТА В. Т. ВЕТРОВА (1941–1943 рр.)

Розглядається роль підпільної організації лейтенанта В. Т. Ветрова у русі опору в період Великої Вітчизняної війни.

На сторінках цієї праці здійснено спробу дослідити проблему виникнення і діяльності самостійних підпільних організацій на Олександрівщині, на прикладі Поселянівської підпільно-диверсійної групи лейтенанта В. Т. Ветрова (1941–1943 рр.) як типового явища тих часів. Саме з таких самоорганізованих підпільних груп колишніх оточенців, військовополонених і місцевих жителів формувалися з 1943 року всі партизанські загони і групи, які діяли на теренах Кіровоградщини.

Публікації з даної проблеми практично відсутні. Натомість вагому частку ускладнень в осмислення реальних подій щодо організації підпільного і партизанського руху в 1941–1944 рр. на Олександрівщині вносили крайня заідеологізованість та заполітизованість цієї проблеми, включаючи і фальсифікації, а найгірше, що в такому препарованому вигляді вони висвітлюються в навчально-виховному процесі.

Автор спирався в основному на такі документальні джерела:

- книга Г. М. Гончара «Заграви над Тясмином» (К.: Політвидав України, 1978). У даній праці на основі свідчень безпосередніх учасників організації підпільних груп і партизанського руху і архівних документів висвітлено деякі події на території, яку досліджує автор;
- стаття О. Ветрова «Партизанський і підпільний рух» у книзі «Місто на скелястих берегах Тясмину: Історико-економічний нарис» (Кам'янка, 1999). У праці використано документи з архіву партизанського руху в Україні,

архівні дані обласних архівів, матеріали з приватних архівів, документи з фондів Історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника (м. Кам'янка Черкаської області) і Олександрівського районного краєзнавчого музею (сміт Олександрівка Кіровоградської області), унікальні спогади учасників подій тощо;

– документи архіву ради колишніх холодноярських партизанів і підпільників (особисті справи, підтвердження, архів фотосвітлини, документів, архівних довідок, статей у періодиці, листування колишніх партизанів і підпільників, листування з архівами і державними установами, спогади та інші документи (секретар ради В. Т. Ветров), що зберігаються у приватному архіві О. В. Ветрова (м. Кам'янка Черкаської області).

Не претендуючи на вичерпність проблеми, хотілося б запропонувати наступне бачення.

Можливість війни регулярно заперечувалася офіційно. Завіряння влади і статті в пресі твердили про те, що хтось сіє провокаційні чутки. Тож війна прийшла зненацька. На Олександрівщині відбулися мітинги з участю уповноважених з району з основною тезою: «Ні метра радянської землі не віддадуть і всі, як один, виступлять на захист соціалістичної Батьківщини». Але як розгорталася подія, де йшли бої, ніхто не знав. Деякі партноменклатурники оголошували панікерами кожного, хто робив спробу говорити про необхідність по-діловому готуватися до евакуації, окупації, партизанської війни.

Війна змінила мирний ритм життя, йшли на фронт добровольці і військовозобов'язані 1892–1923 рр. народження. Їм вручали мобілізаційні повістки і поспіхом, протягом одного-двох днів, спроваджували на мобілізаційні пункти. На вимогу директиви ЦК КПРС і Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 року роботу колгоспів, установ, транспорту підпорядковували потребам війни. Щодоби, як правило опівночі, засідало бюро Олександрівського райкому партії, де підбивалися підсумки роботи за минулий день, розроблялися плани на наступний. Формували маршові роти, організовували відправлення техніки, коней, устаткування – всього, що передбачалося мобілізаційним планом на випадок війни, приймали опалених війною біженців, які приносили з собою тривогу і суперечливі чутки, розгортали лазарети для перших поранених, забезпечували заміну тих, хто пішов на фронт, евакуацію сімей активістів. Руйнувалося не лише звичне життя, а й все те, що було створено наполегливою працею за останні нелегкі роки. Ті, хто зумів завчасно виїхати, тепер десь тряслись на возах зі своїми нехитрими речами, інші гнали колгоспну худобу до дніпровських переправ, вже пролили першу кров у сутичках з ворогом. Хто залишився – напружено чекав невідомого.

У липні почалася мобілізація населення для будівництва Придніпровської лінії оборони, що проходила в районі села Ротмістрівка. Копали протитанкові та звичайні окопи, будували бліндажі і дзоти та інші оборонні споруди –

так звану 3-тю лінію оборони на підступах до Дніпра. На заклик Олександрівського райкому комсомолу туди відбула велика група комсомольців. Не дивлячись на бомбардування і розкидання провокаційних листівок, усі працювали не покладаючи рук. За декілька днів раніше терміну закінчили роботи, і їх місце зайняли військові підрозділи, що прибули.

При Кіровоградському обкомі ВКП(б) й територіальних органах НКВС СРСР створювались спеціальні підрозділи для підготовки баз і самого підпілля, а також подальшого керівництва ним. Для оперативного керівництва підпільною і партизанською боротьбою проти окупантів Кіровоградська область була розділена на три зони, з нелегальними центрами в Кіровограді, Знам'янці і Кам'янці. Знам'янський підпільний партійний центр очолив М. М. Скірда, а Кам'янський – депутат Верховної Ради СРСР П. К. Василина. В Кіровограді керівництво на себе взяла група працівників із ЦК партії України [8, с. 207]. Керівників з районів, яких залишали в підпіллі, викликали в обком партії для одержання інструкцій. Закладалися бази зі зброєю і продовольством у визначених місцях в селах та лісах. Кожен активіст знав свою «легенду».

Для ведення боротьби з диверсійними групами, парашутистами, з провокаторами, розповсюджувачами різних чуток, підтримки належного порядку в прифронтовій смузі і в містечках і селах був створений і залишений для партизанських дій в тилу ворога Олександрівський винищувальний батальйон [5, с. 1–3]. У постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» (текст якої повністю так і не був опублікований) наголошувалося, що багато офіційно затверджених керівників підпілля дезертирували. І за це їхнє дезертирство потім розплачувалися власним життям патріоти, які діяли на свій страх і ризик.

Перед самим вступом фашистів голова поселянівського колгоспу «Перемога» комуніст Іван Єфремович Зубенко разом з поселянівськими активістами Михайлом Краковським, Никанором Вітром, головою сільради Іваном Канівцем привезли автомашиною зброю, набої, радіоапаратуру і скинули це все на господарстві Краковського. Через день-два тут же, біля загороди для корови, вони закопали зброю, замаскувавши схованку великою купою гною [4, с. 8].

5 серпня Олександрівку окупували німці. Під загрозою смерті протягом 24 годин все населення повинно було пройти реєстрацію для виявлення комуністів і комсомольців. Ефективність діяльності агентурних груп і загонів у перші місяці окупації була надто слабкою. Більшість підпільних обкомів і райкомів була швидко ліквідована окупаційними службами, а їхні таємні бази розкрито й зруйновано. Цьому значною мірою сприяли факти зради колишніх партійних функціонерів, які були залишені в тилу, їхня недосвідченість у веденні підпільної роботи в тилу ворога. Усе це призвело до того, що ініціа-

тивні групи, залишені в тилу ворога, ставали легкою здобиччю агентурних спецслужб окупантів [16, с. 85-86]. Восени 1941 року почалися масові арешти і розстріли комуністів і радянського активу, залишеного в тилу ворога для підпільної роботи [1, с. 2]. Каральні походи німців і поліції призвели до того, що Олександрівський винищувальний батальйон, як і ряд інших, фактично був розгромлений. Частина нестійких людей, повіривши брехливим провокаціям і обіцянкам окупантів, розійшлася по домівках і потрапила до рук каральних органів. За це багато хто з них поплатилися життям, видавши при цьому бази із зброєю і продовольством, залишивши тим самим без джерел для існування і активних дій партизанське підпілля. Були схоплені і розстріляні комуністи: працівники Олександрівського райкому партії Хоменко (інструктор), Шамардін, редактор районної газети «Більшовицький шлях» М. М. Скляренко і його заступник М. Г. Ожеред, голова сільської ради Кравченко, завідувачий райвно Пересунько, вчителька школи № 2 Катерина Іванівна Діброва та багато інших. А пошматовані тіла закатованих підпільників Юрченка (Нова Осота) і Федоровського прив'язали до перекладини і возили на машині з відкритими бортами вулицями Олександрівки для залякування населення. На грудях у них були дощечки з написами: «Смерть усім, хто буде вести партизанську боротьбу» [5, с. 3-4].

Деякі з тих, кого партія залишила в підпіллі, виявилися зрадниками. Так, один з них, як провокатор і таємний агент, видав райкоми і підпілля Чигиринського району, Знам'янки, Кам'янки і Олександрівки. А ще пізніше став «зв'язковим» між черкаськими партизанами і гестапо. Після розгрому цього загону, після провалу ще багатьох підпільних груп і загонів на Тясміні він був визнаний вірним псом гітлерівців і призначений бургомістром Новогеоргіївська [13, с. 300].

У листопаді 1941 року були заарештовані І. Є. Зубенко, М. Краковський, І. Канівець, Н. Вітер, залишені для організації підпілля в Старій Осоті. В ці самі дні гестапо заарештувало староосотянського шофера Ільченка, який перед вступом до села німців привозив зброю для організації підпілля. Німці були обізнані, де закопана зброя. Видав цю таємницю колишній водій голови колгоспу Г. М. Плакущий, який заявив у поліцію, що в Зубенка є зброя. В грудні того ж року їх всіх розстріляли, а Г. М. Плакущий отримав грошову винагороду [4, с. 18; 10, с. 5]. Німці методично зачистили майже все залишене підпілля. На певний час радянський організований рух опору окупантам на Олександрівщині призупинився. «О партизанах вблизи ничего тогда не было слышно и подпольщики себя не проявляли», згадував після війни в своїй книзі «Я – везучий» військовополонений Ілля Тарло, що знаходився в полоні в Олександрівці [15, с. 23].

Після ряду великих оточень 1941 року на територію Олександрівського району стягнулося багато оточенців та втікачів з німецького полону,

які проживали по селах і працювали в господарчих дворах колишніх колгоспів, радгоспів (тих, які не працювали, вилувлювали і арештовували). Обставини на фронтах 1941 р. не вселяли надії, а німецька пропаганда заявляла, що не сьогодні-завтра буде взята Москва. Тож на психологію багатьох людей накладався своєрідний відбиток. Після довгих поневірянь з'явився на Поселянівці і уродженець цього села лейтенант Радянської Армії Василь Вітер (Ветров) [10, с. 1].

Після закінчення Староосотянської школи в 1927 році він вступив до Корсунського педагогічного технікуму, з 1931 року за направленням ЦК комсомолу України став учителем школи профактиву при будівництві «Донбасжитлобуду» в м. Єнакієве Сталінської області. З 1932-1933 рр. – штатпром комітету комсомолу, потім секретар комітету комсомолу будівництва. В ці роки побував у відпустці на батьківщині і не впізнав рідної Поселянівки, бо на Донбасі голоду такого не було. Там забезпечення було зовсім іншим – гігантськими темпами йшла індустріалізація. Заставши пухлих від голоду рідних, відразу ж поїхав на базар в Олександрівку і на всі зароблені на Донбасі гроші, а також на кошти від проданих особистих речей, що були на ньому, накупив борошна, різних продуктів, що були втридорога на олександрівському базарі. Саме цим він врятував сім'ю: матір, старшого брата Миколу, сестер Настю, Марію і Варвару від неминучої загибелі від голоду.

У 1934-1935 рр. Василь Вітер – інструктор Єнакіївського міському комсомолу. Будови Донбасу зібрали мешканців з усіх куточків Радянського Союзу. В побуті, діловодстві та й в громадському бурхливому житті – все було русифіковано. Його незручне для російської вимови прізвище Вітер переписали в Єнакіївській міськраді і ЗАГСі на Ветров, про що було зроблено оголошення в міській газеті м. Єнакієве. З 1935 р. по комсомольській пугівці В. Ветров уже на комсомольських будовах Казахстану. Працює вчителем школи № 4 м. Караганди, з 1937-1938 рр. – вчителем школи № 22, в 1938-1939 роках висунутий на роботу секретарем Карагандинського обкому комсомолу. З листопада 1939 р. – на службі в лавах Червоної Армії. З грудня 1939 р. служить у військовій частині № 2889 219-ї мотомеханізованої дивізії Харківського військового округу. Після закінчення полкової школи – командир відділення, помічник командира взводу. По закінченню курсів командирів взводів – командир взводу, заступник політрука батареї.

Війну лейтенант В. Ветров зустрів у лісах під Охтиркою Сумської області, де частина знаходилась у літніх таборах. 23 червня 1941 р. 573-й артполк 219-ї мотомеханізованої дивізії спішно відправлено в Білорусію. 26 червня 1941 р. під Мінськом лейтенант Ветров зі своїми бійцями прийняв перше бойове хрещення [17, с. 127-128]. 28 червня 673-й артполк, що переслідвався потужними танковими групами фашистів, разом з іншими підрозділами 21-ї армії, відійшовши до Могильова, спішно зайняв оборону. Два тижні

війська 21-ї армії проводили контратаки, спільно з 61-м корпусом тримали оборону міста, скувавши в цьому районі частини 45-го і 2-го моторизованих корпусів 2-ї німецької танкової групи і нанісши їй значних втрат. Пізніше ці жорстокі бої маршал А. І. Єременко назвав прообразом Сталінграда.

Впав Мінськ, Могильов, Гомель... Потім Пропойськ, Добруш, Лубни, Пирятин, Шостка. В першій половині вересня знову оточення, вже на Пирятинському напрямі. Всіх, хто залишився, стягували до м. Оржиця на Полтавщині. Це маленьке українське місто запам'яталося лейтенанту Ветрову на все життя.

З флангів давили все живе частини 17-ї німецької армії, попереду був фронт 1-ї танкової групи Клейста. Вже декілька разів лейтенант Ветров разом з іншими форсував р. Оржицю під ураганим вогнем танків, авіації і артилерії противника. І кожного разу змушені були відступати хто де міг і хто як міг. У кровопролитних боях полки 219-ї дивізії, як і інших дивізій, швидко танули на очах. З 12000 осіб особового складу залишилось близько 3000 осіб. А над військами караючою сокирою висів наказ: «Ні кроку назад!». Коли становище стало вже зовсім безнадійним і «кільце» замкнулося, раптом прийшов наказ: «Відступити». Але куди? Було вже пізно. Гірку долю оточених сповна поділило і командування Південно-Західного фронту: більша частина особового складу на чолі з командуючим генералом Кирпоносом загинула в оточенні, частина потрапила в полон.

На початку листопада 1941 року за вказівкою політуправління 21-ї армії і за наказом командира 219-ї мотомеханізованої дивізії генерал-майора Корзуна та начальника відділу політпропаганди Коротуна, враховуючи безнадійність ситуації, треба було окремими групами пробиватися через вороже оточення для організації диверсій в тилу ворога. Лейтенант В. Т. Ветров був направлений в складі групи чисельністю 26 осіб у тил німецьких військ для організації диверсійно-партизанської боротьби. Очолював групу батальйонний комісар Король. При прориві він загинув у запеклому бою, старший лейтенант Зуєв був тяжко поранений і згодом помер. Групу очолив капітан Андрєєв. Пробравшись до с. Вереміївка на Дніпрі, вирішили просуватися поближче до черкаських лісів.

Після переправи через р. Дніпро живими залишилися лише 14 осіб, решта загинула. Група осіла в селах Головкивка, Трушівці і Мельники на території Чигиринського району. Як місцевий, лейтенант В. Т. Ветров взяв командування на себе. В навколишніх селах наводили «новий порядок» німці і поліцаї. Без документів, які видавала німецька влада, перебування на окупованій території стало неможливим [12, с. 78–82; 17, с. 127–132]. Вирішили розосередитися невеликими групами по три-чотири чоловіки по різних селах. У Головкивку прийшли Ветров, Кукуйцев, Мойсєєв і військлікар Заславська. Зброю ховали в погребі Сави Жука. Влаштувавши двох осіб у Головкивці

в надійних людей, лейтенант Ветров з лікарем Заславською вирішили перейти в Поселянівку. Та дорогою серед поля біля хутора Скельки їх схопили поліцаї. По дорозі в Голоківську поліцію В. Ветров блискавичним ударом збив з ніг супроводжуючого, вихопив гвинтівку, і, таким чином врятувавшись, вони втекли в ліс [3, с. 67-68].

Спочатку обережно знайомилися з ситуацією, купили документи, проводили агітацію серед населення, особливо молоді, щоб не їхала в Німеччину, виготовляли і розповсюджували листівки, проводили роботу серед військовополонених, знайомилися з оточеннями та встановлювали контакти зі співчуваючими [6]. В лютому 1942 року Василь Ветров з Яковом Кукуйцевим, розклеюючи листівки, наткнулися на румунського жандарма, знешкодили його і забрали зброю. У травні група Ветрова ліквідувала місцевого добровольця, який було подався служити в каральних військах, а трохи згодом – знищили німецьку автомашину, зробивши засідку на дорозі Олександрівка–Медведівка.

«Комуніст Василь Терентійович Ветров, переховуючись у селах поблизу Матвіївського і Холодноярського лісів, організував підпільну групу. Першим його помічником став Сава Іванович Жук (з Голоківки). Наприкінці 1941 року Ветров познайомився з офіцером Борисом Самойловичем Зісманом, який назвав себе Павлом Петровичем Андрєєвим. Активними учасниками підпілля стали Леван Володимирович Чхаїдзе, Максим Корнійович Рябовіл» [3, с. 68-69]. За завданням організації Чхаїдзе і Зісман псували лінію телефонного зв'язку. Навесні і влітку 1942 року в хаті Галини Трохимівни Карпенко збиралися офіцери-лейтенанти Ветров і Андрєєв (Зісман) і старшина Чхаїдзе. З часом група зростала. Писали листівки, в яких сповіщали про те, як в Голоківці фашисти розстріляли чотирьох червоноармійців, що вийшли з оточення, а в Чигирині повісили двох робітників, та багато іншого [3, с. 81].

Організаційне офіційне завершення створення антифашистського підпілля в Поселянівці відбулося на нараді влітку 1942 року. Про це, зокрема, згадується в нарисі «Стара Осота» в Олександрівській районній газеті «Вперед» (рубрика «З історії сіл і селищ нашого району»), а також в книзі Бориса Кузика і Василя Білошапки «У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини»: «Влітку 1942 року під керівництвом В. Т. Вітра (О. В. Ветрова) створюється підпільна організація з військовополонених та жителів сіл Стара Осота, Поселянівка та Іванівка. Першими, хто став членами організації, були Борис Зісман, Юрій Абрикосов, Олександр Рикалін, Леонід Чхаїдзе, Георгій Ісаков, Микола Колчин, Костянтин Шулик, Максим Рябовіл, Федір Коробський, Г. В. Махно та інші» [11, с. 254-255].

Штаб групи знаходився на Бойківці, де жили Ветров, Зісман (Андрєєв) і Чхаїдзе. Зустрічалися на околиці Бойківки у Гуриних ярках, в балці, яка обходила Бойківку з північного сходу. Північно-західний її кінець глибоко врізався в степ, звідки легко добратись до лісу на випадок облави [4, с. 10].

Сміливий напад на німецький обоз поблизу хутора Скельки здійснили Сава Жук і Василь Брюховецький, а лейтенант Ветров з основною групою перекривали дорогу. У відповідь гестапівці і поліцаї вчинили напади на хати підозрілих. Ввірвалися і до хати Христини Вітер – матері керівника підпілля. Побили його старшу сестру Настю і попередили: «Якщо Василь добровільно до нас не прийде, всіх повісимо». Та, не дивлячись на погрози і переслідування, підпільно-диверсійна група діяла й далі [3, с. 81].

На цукровому заводі та в інших місцях в районі Олександрівки працювало багато радянських військовополонених, з деякими з них підпільна група В. Т. Ветрова підтримувала зв'язки і поступово забирала і звільняла їх. У Поселянівці, Іванівці та Головківці організували конспіративні квартири для зустрічей підпільників, військовополонених та співчуваючих. Це хата Галини Карпенко, в якій проживав лейтенант Борис Зісман, який працював у громадському дворі під ім'ям Павло Андреев. Тут іноді керівники підпілля збиралися на наради. А господиня чергувала на вулиці, біля хати. Домоволодіння Тихона Гончара, який працював старшиною громадського двору, квартира вчителя Максима Корнійовича Рябовола (с. Іванівка), який вів роботу по розповсюдженню листівок, а також виконував ще цілий ряд завдань. Леонід Чхаїдзе проживав у Старій Осоті в Євдокії Канівець, періодично працював в громадському дворі, брав участь у підпільній групі з березня 1942 року. Жителька Поселянівки Ліпатра Риндя безпосередньої участі в підпільній роботі не брала, але співчувала, переховувала в своїй хаті патріотів, яких за підпільну діяльність переслідували поліцаї. Ірина Комар проживала в Головківці. З березня 1942 року в її хаті відбувалися зустрічі підпільників. У хаті Юхима Черніченка і Килі Лук'янівни Черніченко в Головківці, щоб не накликати репресій і переслідування на свою сім'ю в Поселянівці, в 1942-1943 роках періодично переховувався від переслідування німців і поліцаїв керівник підпільної групи лейтенант В. Т. Ветров, ховав у них зброю і радіоприймач.

У 1942 році відбулася збройна сутичка підпільників з поліцаями Поселянівки Антоном Тимком, Семеновим та іншими. Здійснено напад на німецького мотоцикліста, потім на румунських солдатів на хуторі Скельки.

У 1943 році керівника підпілля В. Т. Ветрова заарештували на базарі в Олександрівці. Та невдовзі йому вдалося втекти з в'язниці, підкупивши поліцейсько-охоронника (пообіцявши гроші). Після цього переховувався в різних місцях, додому не з'являвся, бо слідкували. Здійснено було ще декілька нападів на місцевих поліцаїв, в одного з них, Демида, захопили німця, потім знищили добровольців і напали на поліцейського Степана Зубенка (забрали зброю і форму). А в ніч з 16 на 17 липня 1943 року зробили збройний наліт на домоволодіння старости села Стара Осота Свирида Кулінича, де збралися на гулянку всі поліцаї села. В ході нічного бою загинув росіянин сержант Віктор

Зубчевський. Поховали його край дороги, біля садка. Довго стояла там могила. Лише в 1960-х роках його останки урочисто перенесли до школи, перепоховали й спорудили пам'ятник [17].

Надалі в селі підпільникам залишатися стало дуже небезпечно. В середині серпня 1943 року по навколишніх селах поширилась чутка про бій якогось партизанського загону з німцями в Холодному Яру, і що німці цілий день вивозили з лісу після бою вбитих і поранених.

23 серпня 1943 року підпільники вирушили в ліс, цього дня озброєна група з 13 чоловік на чолі з лейтенантом Ветровим була зарахована в партизанський загін ім. Сталіна (командир – капітан П. А. Дубовий). В. Т. Ветрова як кадрового військового призначено командиром взводу, таке ж саме призначення отримав і лейтенант Зісман [2, с. 60].

Взвод під командуванням В. Т. Ветрова проводив розвідувальні і бойові операції, виконував відповідальні завдання командування загону по забезпеченню його зброєю, боеприпасами, продовольством та іншим необхідним. Цінні відомості надавали зв'язківці та інші патріоти з мирного населення, залучені В. Т. Ветровим ще за часів підпілля в Поселянівці, Головкивці, Іванівці, Старій і Новій Осоті та інших селах. За дорученням командира загону П. А. Дубового Василь Ветров зі своїм взводом здійснив блискучу операцію по визволенню з кам'янської в'язниці парашутистки Людмили Костенко (справжнє прізвище Ольга Стельнік, позивний «Ластівка») [17, с. 131].

Як відмічалось вище, допомагав підпільникам старшина громадського двору Поселянівки Тихін Юхимович Гончар (до окупації працював заступником голови колгоспу). З його допомогою було заготовлено чимало продовольства для партизанського загону. З розпорядження Гончара комірник Яків Маланюк часто допомагав партизанам: відпускав борошно, крупу, сіль. Опівночі партизанська підвода під'їжджала до комори. Маланюк відмикав двері, показував, де сховані дефіцитні продукти, які за наказом німців повинні бути відвезені на станцію Фундуклівка для потреб німецької армії. А на ранок комірник оголошував, що партизани побили його і забрали ключі від комори [4].

У вересні 1943 року в коморі Поселянівського громадського двору сконцентрувалося декілька сот центнерів пшениці, прихованої від німців. Щоб хліб не дістався фашистам, старшина господарського двору Т. Ю. Гончар, за допомогою лейтенанта В. Т. Ветрова, таємно зустрівся в Холодному Яру з командиром партизанського загону ім. Сталіна П. А. Дубовим, який рекомендував всю пшеницю перевести в посівний матеріал, засіяти озимими всі поля, і завірив його, що незабаром прийде Радянська Армія, тож урожай залишиться на місці. Завдяки цьому, після визволення від фашистів, поселянівський колгосп «Перемога» отримав найвищий урожай в Олександрівському районі і здав державі найбільше зерна. За що вперше після відходу

німців у травні 1944 року отримав перехідний Червоний прапор виконкому районної ради депутатів трудящих і райкому КП(б) України (прапор, ризикуючи життям, врятував і зберіг в час окупації колгоспник з Красносілки О. Я. Марієнко) [7].

У кінці вересня В. Ветров з заступником командира загону по господарській частині П. А. Воропаєм (уродженець Косар) захопили в селі Косарі трьох німців і доставили в загін. У кінці листопада 1943 року поліцаї і власівці розстріляли старшину громадського двору Т. Ю. Гончара за допомогу партизанам. 18 вересня 1943 року партизани під командуванням В. Ветрова зробили засідку на дорозі Грушківка–Косарі і знищили ворожих мотоциклістів. У Поселянівці зупинилась на ночівлю велика група гітлерівців, яка складалася в основному з тих, що їхали після лікування на фронт. Командуванням партизанського загону туди була направлена і рота під командою Семена Філімонова, де командиром першого взводу був лейтенант Василь Ветров. Зі взводом Ветрова йшов на операцію німецький офіцер Курт Венгольдт, котрий щойно перейшов до партизанів з Кам'янки. В формі німецького офіцера Курт під'їхав до вартового і відволік його увагу, все інше було вже справою техніки; після цієї бойової перевірки він був зарахований в загін. Скільки було різних бойових завдань, хто їх рахував. Були успіхи, але були й невдачі [17, с. 130-131].

Бойовий побратим Василя Ветрова Герой Радянського Союзу, полковник у відставці Г. М. Гончар у своїй документальній книзі «Заграви над Тясмином» писав: «Та ось однієї ночі хлопці принесли пораненого в груди Василя Ветрова. Він одним з перших зв'язав свою долю з організаторами загону холодноряських партизанів Дубовим, Гуровим, Дорофієвим та іншими. Атлетичної статури, з гострим поглядом, стрімкий і рішучий, Ветров користувався повагою у партизанів. Проїшов деякий час, і лейтенант Ветров знову в строю, вкотре вже вислизнувши з обіймів «кістлявої з косою», яка підступно підкрадалася з-за спини стільки разів за війну, дихала могильним холодом в потилицю... і відступала» [3, с. 120-121].

На середину листопада 1943 року в загоні вже було більше тисячі чоловік. Кожного дня посилалися десятки груп у складі від п'яти до ста чоловік підривати ворожі ешелони, блокувати дороги і мости, для нападу на обози і бойові частини німців, що знаходилися на марші в Черкаській і Кіровоградській областях. Розвідники добували і приносили цінні розвіддані [14, с. 11].

З наказу командира партизанського загону П. А. Дубового № 59 від 03.11.1943 року: «Ветров в Куликівці і Завадівці, не заставши поліцію, розбив сільуправи, роздав хліб, знищив документи» [9, с. 50]. Відзначився лейтенант В. Ветров зі своїм взводом і в затяжному бою з німцями в тій же Куликівці 08.12.1943 року, який продовжувався 8 годин 30 хвилин. А в останньому великому бою 5 січня 1944 року, піднімаючи в контратаку бійців

проти німецьких танків, піднявшись першим, був тяжко поранений, а при знаменитому «Тясминському прориві» фронту в районі Чорнявки, при форсуванні річки Тясмин ледь не втопився з санітарним обозом. При з'єднанні з військами Червоної Армії був відправлений на лікування у військовий госпіталь у Золотоношу. Цим боєм і тяжким пораненням війна для лейтенанта Василя Ветрова закінчилася.

Нагороджений двома орденами Великої Вітчизняної війни, орденом Червоної Зірки, двома медалями «За відвагу», медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни» та багатьма іншими медалями та відзнаками. З 1968 року і до самої смерті був секретарем ради колишніх холодноярських партизанів. Уже по війні Василю Терентійовичу Ветрову рішенням Кам'янського райвиконкому присвоєно звання «Почесний громадянин Кам'янського району».

Отже, підсумовуючи написане вище, варто зазначити, що найбільш ефективно у 1941-1942 рр. діяли загони, що формувалися з оточенців, на чолі з ініціативними командирами, які не бажали здаватися в полон або не мали змоги перейти лінію фронту через її віддаленість. Але взимку 1941-1942 рр. такі загони майже повсюдно було ліквідовано або розпорошено. Ті, кому вдалося добратися до лісистих місцевостей України, переважно влилися в територіальні формування Центрального Штабу Партизанського Руху [16, с. 85-86].

Використана література

1. Акт встановлення і розслідування злочинів, учинених проти радянських громадян в Кам'янському районі Кіровоградської області. 1944 р. – Машинопис. Копія. Архів О. В. Ветрова, м. Кам'янка.
2. *Ветров О. В.* Партизанський і підпільний рух // Місто на скелястих берегах Тясмину. Іст.-економ. нарис. – Кам'янка, 1999.
3. *Гончар Г. М.* Заграви над Тясмином. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1978.
4. *Гончар І. Т.* Машинопис не виданої книги про Поселянівку. – Архів О. В. Ветрова.
5. *Жигadlo С. И.* Краткий очерк воспоминаний бывшего партизана Отечественной войны. Машинопись. Фонды Олександровского районного краеведческого музея.
6. Звіт керівника Поселянівської підпільно-диверсійної групи В. Т. Ветрова Кіровоградському обкому КП(б)У. Рукопис. Копія. Архів О. В. Ветрова, м. Кам'янка.

7. З документів архіву ради колишніх холодноярських партизанів і підпільників (особисті справи, підтвердження, архів фотосвітлині, документів, архівних довідок, статей у періодиці, листування колишніх партизанів і підпільників, листування з архівами і державними установами, спогади та інші документи) (секретар ради В. Т. Ветров). Архів О. В. Ветрова, м. Кам'янка.
8. *Кандауров И.* Пароль «Победа». – Волгоград, 1973.
9. Київський архів партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 296.
10. Краткий отчет о деятельности Поселяновской подпольно-диверсионной группы на временно оккупированной немцами территории в Кировоградской обл. в 1941–1943 гг. Комиссия по делам бывших партизан Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. при Президии Верховного Совета Украины. Копія. Архів О. В. Ветрова.
11. *Кузик Б. М.* У плінні часу. Енциклопедія Олександрівщини / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002.
12. *Людний Ф. П.* Дорогами війни. – Черкаси: Сіяч, 2003.
13. *Наумов М.* Степной рейд. – К.: Дніпро, 1990.
14. *Ревзон М.* Холодний Яр. 1943-1944 роки. Записки партизанського лікаря. – Машинопис. – 1978. – Оригінал. – Архів О. В. Ветрова, м. Кам'янка.
15. *Тарло И.* Я – везучий. – Сімферополь, 1995.
16. *Трубайчук А.* Друга світова війна. Коротка історія. – К., 1995.
17. *Шамрай О. Г.* Їхній подвиг житиме у віках. Книга перша. – Черкаси: Сіяч, 2000.

*Юрій Юрійович ЛЯШКО,
завідуючий Історичним музеєм
Кам'янського державного
історико-культурного заповідника
(м. Кам'янка Черкаської області)*

**ДІЯЛЬНІСТЬ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ
ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В ПЕРІОД
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
1941–1944 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ГЕБІТСКОМІСАРІАТУ**

Досліджується діяльність органів окупаційної влади в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) на території Олександрівського гебітскомісаріату.

У період 1941–1944 років вся територія, захоплена військами третього рейху, після закінчення бойових дій переходила в розпорядження військово-цивільної адміністрації, яка намагалася налагодити тилове життя в захоплених районах.

Як проводилась в життя така політика німецько-фашистського уряду, ми можемо побачити на прикладі містечка Кам'янка, тепер Черкаської області. В період з 5 серпня 1941 року до 9 січня 1944 року воно входило до складу Олександрівського гебітскомісаріату, що поділявся на 4 райони. Комендантами Кам'янського району призначені майор Міхаель, майор Рабе і капітан Фріц. Комендантом гебітскомісаріату був німецький офіцер Ланге, а його помічником – офіцер Бібус [1].

У місті Кам'янка був призначений бургомістр і створено міську та районні управи, які повинні були займатися адміністративними та господарчими справами на території міста і району [2].

Усі колишні колгоспи в місті і селах були перейменовані в громадські двори, на чолі яких були обрані старости, призначені міською і районною управами. Районній управі підпорядковувались старости населених пунктів. Також при управі був створений крейсландвірт – районне управління сіль-

ського господарства, яке повинно було забезпечити поставки продовольства з громадських дворів до збірних пунктів [3].

Крім цих адміністративних органів на території району були створені карально-охоронні органи, які повинні були забезпечити порядок і не допускати провокаційних дій з боку місцевого населення [4].

У ці органи ввійшли: таємна поліція – гестапо, служба безпеки СД, жандармерія, допоміжна поліція – «Українська служба порядку», а також охоронна поліція. До речі, якщо до перших трьох входили службовці тільки німецької національності, то до допоміжної і охоронної поліції включались особи з місцевого населення.

Також до каральних акцій, особливо в другій половині 1943 року, залучались каральні підрозділи СС. Причиною цього була різка активізація партизанського руху і диверсії на залізниці.

Тут треба зробити відступ відносно «Допоміжної поліції», або, як вона визначалась в перші місяці окупації, – «Української служби порядку». Цей підрозділ створювався як служба по охороні порядку, або сьогоднішньою мовою – міліція. В її функції входило охорона державного і особистого майна, підтримання громадського порядку, розслідування кримінальних злочинів тощо. Як уже зазначалось, особовий склад цього підрозділу складався з представників місцевого населення. На службу туди потрапляли люди трьох категорій: з примусу (вибрані сільськими або міськими зборами для охорони своїх населених пунктів), з доброї волі (особи, які зазнали утисків і переслідувань радянської влади – офіцери царської армії, армії УНР, колишні повстанці, репресовані, розкуркулені і взагалі постраждали від більшовиків), а також різного роду пристосованці, які різними методами намагалися покращити своє матеріальне становище і зберегти життя собі і своїм рідним.

Німецька адміністрація в свою чергу робила все можливе, щоб як найтісніше зв'язати цих людей із фашистським режимом. На початку 1942 року всі особи із складу допоміжної поліції, які ревностно відстоювали українську національну ідею, були заарештовані або звільнені. А тих, хто залишився, притягли до виконання каральних акцій проти місцевого населення. Щоб так би мовити кров'ю пов'язати їх службу в поліції, і їм не було можливості чекати пробачення радянської влади.

Каральні органи третього рейху в першу чергу свою увагу спрямували на так звану неблагонадійну категорію населення окупованого району. В цю категорію входили: особи єврейської національності, колишні співробітники радянських органів влади, члени ВКП(б), комсомольці, радянські активісти, кримінальні злочинці та ін. У місті була встановлена комендантська година. Всі підозрілі особи, які затримувалися в цей час, направлялись до вияснення в поліцію.

Під загрозою розстрілу була проведена реєстрація всього населення, особи, які не пройшли реєстрацію, не отримали аусвайс (пропуск), вважались поза законом і на них розповсюджувались закони військового часу. Тобто їх могли затримати й без суду і слідства кинути до в'язниці або взагалі розстріляти.

Крім цього на території міста в кінці грудня 1941 року було створено єврейське гетто – своєрідний табір для осіб єврейської національності [5].

Таким чином впроваджувалась політика третього рейху, спрямована на тотальне знищення неарійських народів, для звільнення життєвого простору для нової раси.

Ось показання колишнього старшого поліцейського кам'янської поліції Ф. Цвіркуна: «На початку березня 1942 року, коли я працював на посаді старшого поліцейського, на моєму чергуванні, в підвалі районної поліції було розстріляно близько ста радянських громадян, серед них були чоловіки, жінки, старі і діти. Розстрілом керував гебітскомісар Ланге, начальник жандармерії і начальник поліції.

Картина розстрілу була така: ввечері з єврейського гетто поліцейські у двір поліції пригнали близько ста чоловік євреїв. Їх помістили в конюшню... Через деякий час із конюшні почали виводити по 8–10 осіб, підводили до підвалу, роздягали їх і заштвхували в підвал, потім із підвалу чулися постріли... [6].

Крім цього органами Держбезпеки у 1946 році були встановлені такі факти каральних методів органів німецько-фашистської влади. Із свідчень поліцейського Жиленка:

«...у березні 1942 року група поліцейських, де був і я, кількістю 25 осіб, була вивезена автомашиною у м. Олександрівку для участі у масовому розстрілі радянських громадян єврейської національності. На наступний ранок до приміщення, де ми ночували, під'їхала німецька машина, нас посадили до неї і повезли під село Івангород до місця розстрілу. На місце ми приїхали, коли було ще темно. Там вже був гебітскомісар Ланге, начальник окружної поліції, начальник олександрівської поліції, начальник кам'янської поліції і багато німців. Всього там було близько двох сотень поліцейських і близько ста чоловік німців із військ СС.

Військові криті машини стали підвозити євреїв, чоловік 30–40 в машині, і в стороні від яру їх висаджували. Потім їх там роздягали і групами по 10–12 чоловік підводили до урвища. Давалась команда, і ми стріляли. Розстріляні падали в урвище, де вже була викопана яма. Після цього до краю урвища підбігала група німців-автоматників і короткими чергами добивала поранених. Я брав участь у розстрілі 12–15 груп, потім нас змінили унтер-офіцери. Метрах в десяти від місця розстрілу стояв гебітскомісар з групою німців, і коли виникала затримка у розстрілі, то він нетерпляче підбігав і щось кри-

чав по-німецьки. Його розпорядження відразу виконувались. У цей ранок під с. Івангород було вивезено і розстріляно близько трьохсот чоловік» [7].

Подібні акції проводилися каральними органами фашистської Німеччини у лютому 1942 року в урочищі «Загайко», де в розстрілах брали участь каральні служби олександрівської і кам'янської поліції. Всього там було знищено близько чотирьохсот осіб єврейської національності.

Крім цього на території району діяла німецька таємна поліція – гестапо, яка займалася виявленням і ліквідацією осіб, вороже налаштованих проти німецької влади та її політики. В цю категорію осіб потрапили підпільники, партизани, члени їх родин, радянські диверсанти і розвідники, а також всі ті, в кого було виявлено зброю, радіоприймачі, антинімецькі листівки, а також на кого поступив донос агентів гестапо про їх дії проти нової влади.

У період 1941-1942 років каральні дії окупантів були спрямовані в основному проти єврейського контингенту. З місцевого населення постраждали особи і сім'ї лише окремих представників радянської влади, які з тих чи інших причин потрапили в групу неблагонадійних. Треба сказати, що більшість керівного апарату місцевої влади перебувала в тилу діючої армії або переховувалась, боячись бути зрадженими в своїй місцевості. Дехто намагався перебратися в інші райони, де про них ніхто не знав, частина переховувалась у лісах.

Проте з середини 1943 року каральні акції німецької влади посилились з причин активізації партизанського і підпільного руху. Ці акції були спрямовані тепер і проти місцевого населення, яке стало заручником боротьби між партизанами і фашистами.

За кожного убитого німецького солдата, пошкоджений кабель, зруйновані залізничні рейки, пошкодження техніки тощо бралися заручники. Як правило, доля їх була сумна: розстріл або концентраційний табір.

Населені пункти, на території яких відбувались такі акції, спалювались, а населення знищувалось або відправлялось на каторжні роботи. Каральних дій німецької влади зазнали такі населені пункти, як Тимошівка, Завадівка, Жаботин, Куликівка, Грушківка, Лубенці, хутір Червона Діброва, Ревівка та ін.

Ось кілька рядків із показань свідків, жителів с. Тимошівка Кам'янського району – Тихона Олександровича Пляскуна і Єфросинії Іванівни Шинкаренко.

«13 грудня 1943 року на світанку з Кам'янського лісу до села Тимошівка підійшов каральний загін СС у складі батальйону і 10 танків, які тісним кільцем оточили село. За підтримку партизан в цей день у селі було розстріляно і спалено живцем у хаті Євтихія Курінного 73 особи» [8].

У результаті розслідування державної комісії встановлено, що завдяки каральним діям органів влади фашистської Німеччини на території Кам'янського району було знищено близько 2000 громадян, 2500 осіб були вивезені на примусові роботи бо Німеччини [9].

Крім цього було вивезено до Німеччини 4176 голів коней, 1561 голову волів, 3109 голів великої рогатої худоби, 1092 вівці та інше майно.

При відступі фашисти знищили цукровий завод, пошкодили спиртовий, частково знищили механічний і Косарський спиртовий заводи. Повністю були знищені млин, електростанція, цегельний завод та інші споруди.

Державна комісія з розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників встановила, що загальні збитки, заподіяні ними громадянам, колгоспам, громадським організаціям і державним підприємствам по Кам'янському району Кіровоградської області становлять 969 мільйонів 122 тисячі 699 карбованців [10].

Використана література

1. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 1.
2. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 2.
3. Там само.
4. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 3.
5. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 4.
6. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 5.
7. Довідка замісника начальника УНКГБ по Кіровоградській області, 1946 р. – КОКМ, фонди КІМ № 2481. – С. 6-7.
8. Місто на скелястих берегах Тясмину. – Кам'янка, 1999. – С. 52.
9. Місто на скелястих берегах Тясмину. – Кам'янка, 1999. – С. 53.
10. Спогади. – Фонди КІМ.

ГЕОГРАФІЯ, ТУРИЗМ

*Алла Павлівна ЄФРЕМЦЕВА,
науковий співробітник
відділу охорони пам'яток історії та культури
Кам'янського історико-культурного заповідника
(м. Кам'янка Черкаської області)*

ТЯСМИН – РІЧКА НАШОГО ДИТИНСТВА

Розглядаються геологічні, історичні та культурні процеси, пов'язані з річкою Тясмин. Досліджуються гіпотези щодо назви річки. Сформульовано один із напрямків вирішення проблеми збереження природної екосистеми басейну р. Тясмин.

У географічному центрі України легко відшукати річку Тясмин, що майже замкнутим колом звивається на правобережжі Дніпра і впадає в Кременчуцьке водосховище. Від її початку (верхів'я) до гирла по прямій лінії кілометрів 25. А бере свій початок Тясмин з джерела Біла криниця, що біля с. Настине в Олександрівському районі Кіровоградської області. Люди розповідають, що гайдамаки біля джерела викопали криницю, до якої по воду з'їжджався люд з усього краю, бо смачнішої годі й шукати. Вода була кришталево чистою, аж синюватою. Колись криниця напувала все село, а зараз в кожній садибі є колодязь. Про Білу криницю почали забувати. Вона замулилася. Та не вичерпалися її джерела. Через щілини цямрин вибігає струмок, що не замерзає в найлютіші морози. Цей потічок з Білої криниці і є головним витоком Тясмину [10, с. 3]. Тясмин тихо несе свої води не тільки Кіровоградщиною, а й полями та перелісками правобережної частини Черкаської області.

Сучасний Тясмин відноситься до басейну середньої течії Дніпра і до середніх річок по площі водозабору (2–50 тис. км²). Це рівнинна річка зі сніговим і дощовим живленням. Взимку та у посушливе літо річка повністю переходить на ґрунтове живлення. У режимі річки чітко виражені весняні повені

та літньо-осіння межень. Підвищення рівня води на р. Тясмин починається з лютого – на початку березня. Найбільшого рівня весняна повінь досягає в кінці березня – на початку квітня. Після її закінчення настає літня межень, яка продовжується 3-4 місяці.

По днищах глибоких балок – ярів протікають понад 160 джерел, струмків і річок. Найбільші – Сріблянка, Смотрич, **Жаб'я**, Осота, Косарка, Шумка, Чорнобривка, Лубенка, Розанка, Суботь, Холодна, Лаврусиха, Неркасиха та інші. Всі вони є притоками р. Тясмин і утворюють її басейн.

Геологічне минуле сучасного Тясмину невіддільне від історії розвитку земної кори. В архей та протерозой, тобто майже 1800 млн років тому, на теренах нашого краю, де несе свої води Тясмин, відбувалися процеси гороутворення, інтенсивної вулканічної діяльності, вивітрювання. В ці часи утворився Український кристалічний щит у вигляді величезного скупчення гір висотою 3-4 км (гірська країна).

Довжина щита понад 1000 км, ширина 100–125 км. Український щит є найдавнішою геолого-тектонічною структурою. Найвищі ділянки щита збігаються з Приазовською та Придніпровською височинами. Тож Тясмин протікає по підвищеній, хвилястій поверхні Придніпровської височини. У багатьох місцях кристалічні породи щита (гнейси, граніти, кварцити, діабазити та інші) виходять на поверхню і тому долина Тясмину місцями має вигляд каньйону, балки чи яру.

У палеозой та мезозой (330–163 млн років тому) продовжували відбуватися грандіозні геологічні події. Наш край то вкривався морем, то ставав суходолом.

На початку кайнозойської ери (близько 70 млн років тому) фізико-географічні процеси зумовили формування сучасного ландшафту нашого краю. І лише специфіка геопроцесів, що відбувалися в антропогенний період кайнозойської ери (тобто близько 2 млн років тому), визначили формування двох водотоків – Дніпра і Тясмину та наступання Дніпровського льодовика. З розвитком зледеніння в нашій місцевості утворилася зона, в якій поєдналися ознаки степу, лісостепу і тундри. У цьому холодному степу існувала своєрідна холодостійка фауна: мамонт, волохатий носоріг, північний олень, вівцебик, полярна куріпка, песець.

Підтвердженням цього факту є те, що майже по всій території краю (в урочищі Тростянка та в долині р. Тясмин в межах Кам'янки, в с. Баландине, Лебедівка, Телепне, Жаботино) знаходять фрагменти останків мамонтів.

Отже, річка Тясмин має льодовикове походження. В період танення льодовика утворились і численні струмки – притоки Тясмину: Гнилий Ташлик, Сріблянка, Чорна річка, Сунка, Лубенка, Осота, Медведівка, Івківка, Бовтишка, Верещаки та інші.

Близько 10 тис. років тому льодовик остаточно зникає і починається нова післяльодовикова епоха, тобто антропогенний період, який триває і досі. Клімат стає теплішим.

Підвищена хвиляста поверхня Придніпровської височини зумовила те, що р. Тясмин в районі м. Кам'янка має вигляд каньйону. Тясминський каньйон – цінна пам'ятка природи. Стрімкі, майже прямовидні скелі на лівому березі річки піднімаються вгору подекуди на 12–15 метрів. Скелі густо поросли молодим лісом з татарського та американського кленів, глоду та інших порід. Хоч вік цих насаджень невеликий, однак вони мають важливе водоохоронне, протиерозійне і наукове значення. Тут зустрічаються рідкісні для області папороті – аспленій волосоподібний, аспленій стінний, багатоніжка та цистоптерис ламкий.

Опис Тясминського каньйону був би неповним без згадки про мохи. Невеликі за розмірами і непомітні з висоти людського зросту, ці рослини відіграють важливу роль у природі. Мохи разом з лишайниками і водоростями є піонерами заростання різноманітних субстратів. Поселяючись на необжитих місцях (камінні, деревині, піску тощо), вони після відмирання створюють сприятливі умови – первинний ґрунт для поселення судинних рослин. На тясминському камінні зростають характерні степові мохи – ас-томум кучерявий, поттія ланцетна, птеригоневрум яйцеподібний, а також наскельні мохи.

З рідкісних сухолюбних видів мохів учені відрізняють ентостодона угорського, який має обмежене поширення в Європі, а також сланцоваті печіночні мохи. Цікавою біологічною особливістю цих печіночників є те, що вони за несприятливих посушливих умов згортаються у «трубочки» і в такому стані можуть перебувати багато років, не втрачаючи життєдіяльності.

Безперечно, що особливу наукову цінність Тясминського каньйону складає флора мохів гранітних скель, що зрошуються вапняковими водами. Український біолог А. С. Лазуренко відкрив і описав у цьому місці реліктовий комплекс мохів, котрі збереглися тут ще з льодовикового часу. Всі вони дуже рідкісні, а місцезнаходження десматадона українського – єдине в Україні. Неабиякий інтерес викликає у ботаніків флора степових схилів і ділянок степу, що розкинулись по обидва боки Тясмину. На степових схилах домінують ковилово-типчакові угруповання, які колись переважали в наших степах, а зараз збереглися лише подекуди. Крім таких характерних степових видів різнотрав'я, як рутвиця мала, вероніка австралійська, миколайчики сині, тут зростають і мало поширені в регіоні види – півники угорські, ковила волосиста (тирса), що занесені до «Червоної книги України».

Оригінальний вигляд мають ділянки степу на пологих схилах з гранітними виходами – «лобами». Вони майже скрізь вкриті типчаком і розетками молодила руського, яке рідко побачиш в такій кількості. В цьому угрупованні зростають також властиві кам'янистим степам рослини – цибуля подільська, ауринія скельна, чебрець та інші. Заповнені гумусом тріщини скель заселяють ауринія скельна, тонконіг вузьколистий, а з кущів – кизильник чорноплідний [1, с. 45].

Загалом Тясминський каньйон та степові схили і ділянки степу по обидва боки Тясмину являють собою цінний в науковому відношенні об'єкт. Тут зростає низка рідкісних видів мохів і судинних рослин. Це мальовничий ландшафт лісостепової зони України. В зв'язку з цим науковцями ставиться питання оголошення Тясминський каньйон пам'яткою природи державного значення.

Перша найдавніша згадка про Тясмин датується 1190 роком (XII ст.) і зустрічається в «Літописі руським»: «Того ж року Святослав зі сватом своїм Рюриком утишивши землю Руську, а половців підкоривши під волю свою і порадившись, пішли удвох на лови по Дніпру в човнах на устя Тясмину, і тут, лови діявши, наловили безліч звірів. І тоді вони позабавлялися обидва і, прибувши у веселості всі дні, вернулися до себе» [5, с. 349].

У батька історії давньогрецького вченого Геродота згадуються вісім найбільших рік Скіфії. (Починаючи з XII ст. до н. е. територію нашого краю заселяли скіфи-орачі. У скіфський період у басейні річки Тясмину, на думку вчених, склалося племінне об'єднання з центром у Мотронинському городищі). Поряд з іншими річками Геродот називав Пантікап та Герр. Щодо цих річок у вчених немає єдиної думки. Скажімо, з Пантікапом пов'язують і р. Конку в Приазов'ї і р. Інгулець у наших краях. А річкою Герр можуть бути річки Конка у Приазов'ї та наш Тясмин.

Якщо Пантікап та Герр – справді Інгулець і Тясмин, то Геродот розповідає нам цікаві речі. Згідно з давніми текстами річки Борисфен, Пантікап та Герр складала одну ланку у гідрографічній мережі. Можливо, ключем для розуміння цього факту є унікальне положення Тясмину як з'єднуючої ланки між Дніпром та Інгульцем. Адже дерев'яними човнами було легше й безпечніше дістатися до моря через дрібні пороги й волоки в районах Тясмину та Інгульця, ніж через великі Дніпрові пороги. В античних текстах також йде мова про якісь канали Скіфії. Можливо, між Тясмином та Інгульцем існували давні гідротехнічні споруди, та слідів їх не знайдено [4, с. 100].

Наш край був багатий на річки, заплави, болота, яри та балки, що робило його населення природозахисним від численних ворогів. Яскравим прикладом цього є свідчення авторитетного вченого X ст., візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який вказував, що риси (роси) «живуть на острові посередині Дніпра, довжина якого три дні кінного шляху, а ширина день їзди конем» [11, с. 28]. Довгий час дослідники не могли зрозуміти це місце із його праці «Про управління імперією», оскільки воно здавалось зовсім невірогідним. Шукали його вчені по всій Європейській частині колишнього Радянського Союзу і марно. Нікому не спало на думку, що розташований він в межах Київського князівства, а точніше – на південних його кордонах, що проходили десь у басейні Тясмину. Ось що пише історик-краєзнавець О. П. Знойко «В Ординському болоті, озерах та річці Тясміні знаходили уламки давніх кораблів, якорі та інші рештки судноплавства. І тоді виявило-

ся: заплави річок Ірдині (від м. Сміли до села Мошни) і Тясмину (від м. Сміли і до впадання річки в Дніпро вище Кременчука) являють собою пересохле річище Дніпра, яке було судноплавним тисячу і більше років тому. Нижче Канева Дніпро розходився на два розтоки, і правий з них, завширшки від 1 до 3 км, був головним і судноплавним. Між двома розтоками й знаходився величезний, у 85 км довжиною, лісистий і заболочений острів».

Виявилось, що з літака добре видно цей таємничий острів в оточенні вод Дніпра, Ірдині й Тясмину. Ще за часів Київської Русі цей острів був вкритий густими лісами (залишком яких сьогодні є реліктовий Черкаський бір). Ліси населяли зубри, благородні олені, лосі, бурі ведмеді, дикі кабани, вовки, бобрі, лисиці, зайці, тхори, куниці, яких за свідченнями середньовічних авторів було незліченно. А берегами Дніпра і Тясмину бродили численні стада турів, сайгаків, табуни куланів і терпанів. Сюди на простори Середнього Подніпров'я з Північного Причорномор'я вів один з відрогів природного трансконтинентального міграційного шляху, спрямованого з Азії в Європу, що обумовило азійські риси фауни басейнів Дніпра та Тясмину.

Тож, співставляючи історичні факти, вчені-гідрологи доводять, що наш Тясмин багато віків тому був майже в два рази коротшим. Тясмин ніс свої води лише до того місця, де тепер знаходиться Сміла. Саме там річка впадала в Дніпро. Старе русло Дніпра проходило по лінії Ірдинь–Сміла–Чигирин. Значить, починаючи від Сміли, Тясмин тече колишнім руслом Дніпра. Широчезна долина і круті правобережні її тераси свідчать про це.

За Київської Русі (IX–XIII ст.) басейн Тясмину був однією з територій взаємопроникнення слов'янського і тюркського етносів. Адже Надтясминщина належала до окраїнних земель Руської держави. Південний кордон її не був сталим: то опускався нижче на південь, то підіймався вище на північ, у залежності від співвідношення військової могутності Київської Русі і мешканців дикого степу.

У 2-й половині I тисячоліття нашої ери надріччя Тясмину було заводнено слов'янськими племенами. Наприкінці X ст. влада київського князя поширилася, зокрема, на полян і уличів. Проте, наприкінці I тисячоліття південні рубежі слов'ян зазнали великої загрози з боку степових кочовиків. Після занепаду Хозарської держави, що відіграла роль щита між Руссю та Печеніжчиною, печеніги просунулися до Середньої Наддніпрянщини і стали господарями південно-руських степів аж до Сули і Росі. Тясминські землі опинялися під постійними нападами з боку хижих орд. Смерть і руїна запанували над тихими водами річки. Слов'янські осаді, що розкидалися на південь і схід від Сули і Тясмину, припинили існувати.

Але після блискучої перемоги дружин Ярослава Мудрого в 1017 та 1036 роках Русь знову зміцнила свої позиції на Надросянщині. За князювання Ярослава споруджено надросянську оборонну лінію. Наприкінці XI сторіч-

чя її було розірвано новим сильним ворогом Русі – половцями. Однак вже на початку XII сторіччя спільними зусиллями багатьох руських князівств лінія ця зімкнулася в місцях прориву [8, с. 4].

Більше того, наприкінці XII сторіччя Русь сама значно просунулася до кордонів степу. У 1190 році в «Руській літописі» повідомляється: «Того ж року Святослав зі сватом своїм Рюриком, утишивши землю Руську, а половців підкоривши під волю свою і порадившись, пішли удвох на лови по Дніпру в човнах на устя Тясмину...»

Наскільки міцним було становище Києва в міжріччі Росі й Тясмину, історики вагаються сказати з огляду на недостатню кількість писемних джерел. Вчені припускають, що в Надтясминщині мешкала змішана людність – слов'янська і неслов'янська, на яку поширювалася влада то Половеччини, то Русі. Проте в боротьбі на півдні виявилася перевага на боці Русі, яка прагнула включити до державної території старі слов'янські землі. На карті Київської землі, складеної О. Насоновим, її кордон зі степом проведено значно на південь від Русі.

Учені вважають, що у 2-й половині XII ст. кордони Київської землі відсунулися і, напевно, доходили до Тясмину. В цю пору співвідношення сил між Руссю та Половеччиною склалися на користь першої.

У середині XIII сторіччя поступальний розвиток Русі було перервано монголо-татарською навалою, яка знищила багато людей та матеріальних і культурних цінностей. Надтясминщина, як і вся Русь, опинилися в тяжкому ярмі Золотої Орди. За свідченням мандрівника Платона Карпіні, в середині XIII сторіччя в Каневі сидів баскак-намісник золотоординського хана для стягування данини з руської людності. А на південь від Тясмину стояв заставою князь Куремса з 60-тисячним монголо-татарським військом для відбиття можливого нападу військ європейських держав на землі Золотої Орди.

Вчені та краєзнавці давно намагаються пояснити виникнення назви Тясмину. Дійсно, гідроніми здавна привертали увагу дослідників як одне з найважливіших джерел вивчення суспільно-історичних, міграційних, етнокультурних та мовних процесів, що відбувалися на теренах нашого краю. Різні версії висувалися дослідниками М. Ф. Пономаренком, О. О. Вербицьким, І. М. Железняком, І. О. Варченком та ін. Але достеменно встановити семантику назви річки так і не вдалося. Тясмин отримав діагноз – архаїчний витвір з затемненою семантикою.

Ось деякі гіпотези щодо назви річки. Кандидат філологічних наук І. О. Варченко виводить назву річки з тюркського джерела, пов'язуючи її з турецьким «тасма», що означає ремінець, нашійник, а потім уже з запозиченим українським – «тасьма» та російським – «тесьма» (вузька смужка у вигляді стрічки). Свою гіпотезу І. О. Варченко обґрунтовував тим, що річка Тясмин у своїй середній течії робить майже коло, прямує спершу на пів-

нічний захід, а далі на схід і південний схід. Тому стає зрозумілою, на його думку, найменування річки «нашийником» чи «стрічкою».

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, складений науковцями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, наводить гіпотези О. М. Трубочова та І. М. Железняка.

За Трубочовим назва річки – це старий тюркізм, споріднений з гідронімом Ташлик, де перша частина «таш» означає «камінь», а все слово має декілька значень: «кам'яне місце», «кам'яністі ґрунти», «кам'яниста підлога» [2, с. 157]. Це ж саме стверджував І. Л. Похилевич в «Сказаніях о населенной местности Киевской губернии», виданих у 1868 році: «Ташлик – слово татарське і означає «кам'яністі ґрунти», «кам'яністі місця» [9, с. 617]. Ця версія має право на існування з огляду на природні особливості берегів, що камінними обіймами стискають Тясмин.

І. М. Железняк виводить назву Тясмину від зниклого апелятива *тесмьнь, що означає «порубіжжя», «пограниччя» [2, с. 158]. Але, як стверджує автор гіпотези, Тясмин ніколи не був порубіжним. Тобто історичного пояснення цієї гіпотези не знайдено.

Така ж ситуація склалася із річками Теснівка, Тет (басейн Прип'яті), Тесавинка (басейн Дністра), Тесаник (басейн Тиси), Тесівка (басейн Бугу).

Інша версія І. М. Железняка зводиться до того, що автор припускає можливість зблизити назву «Тясмин» з давньоруським «тесати, тесь», як місцевість, де тесалося багато дерев [2, с. 215].

Але тут знову виникає протиріччя. Дійсно, зі старовинних літературних джерел відомо, що по берегах Тясмину росли дрімучі ліси, де відбувалися князівські полювання, ще в кінці XII століття. Вирубка лісів по берегах Тясмину розпочалася з XVI–XVII ст. Причина тому – рідкісна родючість ґрунтів, що спричинила тотальне їх розорювання. Особливої інтенсивності цей процес почав набирати з кінця XVII ст., коли в Європі розпочався бурхливий розвиток промисловості. Пізніше, в кінці XIX ст. тясминські ліси інтенсивно вирубувалися для застосування в цукроварній та спиртовій промисловості. Документальних підтверджень того, що ліси масово вирубувалися, до XII ст. немає. Тому зв'язок назви річки Тясмин з процесом масової вирубки лісу по її берегах є безперспективним.

Ще одна своєрідна гіпотеза стосовно назви Тясмину виголошена істориком-краєзнавцем зі Сміли В. Нікіфоровим. Ось в чому її суть. В давнину в межиріччі річок Росі та Тясмину кочували племена торків, більш відомі під назвою чорних клобуків. Племена чорних клобуків разом з руськими князями в XI–XII ст. воювали з половцями. Більш того, у руських літописах зустрічається ім'я князя чорних клобуків – Тошмана (1169 р.). Краєзнавець В. Нікіфоров робить сміливе припущення, що назва гідроніму Тясмин пов'язана з особовим ім'ям цього князя [7, с. 3].

Автор вважає, що в основі ім'я Тошман лежить давньотюркське «тосмен». Саме так називали посадову особу, яка збирала податки у торків (чорних клобуків). Внаслідок переоформлення цієї тюркської назви за фонетичними законами давньоруської мови автор виводить літописну назву Тесмень.

І найновіша гіпотеза щодо назви нашої річки, висловлена доктором філологічних наук, викладачем Києво-Могилянської академії В. В. Лучиком у докторській дисертації «Гідронімія середнього Дніпро-Бузького межиріччя». Він вважає, що більша частина праслов'янських гідронімів утворилася від індоєвропейських слів за допомогою індоєвропейських або за допомогою власне праслов'янських формантів. До ранньопраслов'янських назв з твірними індоєвропейськими мовними елементами і належить гідронім Тясмин.

Автор приводить також історичне обґрунтування такої гіпотези. Характерним для протослов'янських і праслов'янських гідронімів є те, що назви водним об'єктам давалися за вказівкою на їх віддаленість, межевий характер. Саме таке значення має назва гідроніму Тясмин. Таке припущення підтверджується з погляду на основні напрямки міграції індоєвропейських та ранньослов'янських племен з Центральної Європи та басейну Дунаю до меж Середнього Дніпра. У зв'язку з цим автор стверджує, що р. Тясмин на момент її назви утворила ту умовну лінію, за якою для прото- чи праслов'ян розпочиналися землі інших індоєвропейських народів.

Така ситуація, на думку В. В. Лучика, визначалася, до певної міри, природними умовами: на південь від басейну Тясмину брала початок степова зона, яка визначила зовсім інший характер матеріального виробництва, побуту, суспільних стосунків і духовної культури, ніж у населення лісового та лісостепового ландшафту. На наш погляд, це найбільш історично обґрунтоване пояснення виникнення назви нашої річки [6, с. 15].

Мовчазним свідком усіх історичних подій, що відбувалися в нашому краї, був Тясмин. Прислухавшись до німого говору скель, таких несподіваних серед степового українського простору, що обіймають з обох боків річку, стає зрозумілою одна з версій щодо назви нашого міста.

На скелястих берегах Тясмину понад три віки тому поселялися селяни-втікачі з усієї України. Може, саме природні особливості р. Тясмин і дали назву нашому місту.

Однак існує ще одна цікава версія походження назви м. Кам'янка. Красзнавець з м. Золотоноша М. Пономаренко припускає, що назва нашого міста могла походити від однойменної річки Кам'янка, притоку Тясмину. Дійсно, на карті французького інженера Боплана, приблизно в тому районі, де нині розміщене м. Кам'янка, показано 2 річки – правобережні притоки Тясмину. Та річка, що впадає в Тясмин нижче по течії, названа «Камьонка» (в перекладі з польської – «Кам'янка»), а та, що вище, – «Камьонброд» («Кам'яний брід»).

Та справа в тому, що, згідно з картою Боплана, річечки впадають в Тясмин з правої сторони, а заселення Кам'янки, ймовірно, починалося з лівої сторони Тясмину. На це вказує «Історія Кам'янської Покровської парафії на Черкащині», що написана в 1924 р. священником Миколою Кузьменком.

Ось що він пише: «...у всякому разі до Коліївщини базар і крамниці, і взагалі головна частина міста була на Покровській стороні, між теперішнім заводом і руднею, по дорозі на Телепену і Ревівку; де тепер ґрунт заводу, там було людське кладовище, недалеко заводських казарм був костюл один недалеко старої волості, по дорозі на Олександрівку стояв другий костюл, фундамент котрого і зараз помітно. Гайдамаки вирізали жидів і ляхів, поруйнували і попалили їхні будинки, тоді вже населялись жиди і всякі чужинці там, де і тепер існує місто Кам'янка...»

Історія нашого міста пов'язана з іменем О. С. Пушкіна. І хоч дослідниками доведено, що поет побував у 124 населених пунктах України, але зовсім небагато тих міст, містечок і сіл, де Пушкін провів більш-менш тривалий час. І саме до таких належить наша Кам'янка, куди Пушкін приїхав вперше восени 1820 р. і залишався тут впродовж майже 4-х місяців.

Саме тут, на скелястих берегах Тясмину, у Кам'янці, поет написав вірші «Редет облаков летучая гряда» та «Адель», що увійшли до найяскравіших шедеврів світової лірики. А пізніше берегами Тясмину любив прогулюватися всесвітньовідомий російський композитор П. І. Чайковський, котрий, починаючи з 1868 р., протягом двадцяти восьми років приїздив до своєї сестри О. І. Давидової кожного року.

У цій статті Тясмин постав перед нами не тільки як географічна одиниця, а як «дійова особа» величезних історичних подій, що відбувалися на його берегах. Зараз на цих берегах відбувається інше. Нині землі між сучасним руслом Дніпра і старим, західним, власне, рікою Тясмин, значно змінились. Осушено притясминську заплаву, знищено і розорано правічні ліси. Природа, яка впродовж віків слугувала надійним захисником, стала зазнавати руйнівного тиску. Процеси перетворення оточуючого середовища під впливом господарської діяльності набули такого розмаху, що відчутно вплинули на гідрологічний баланс Тясмину і площу його водозабору.

Місцевим громадам Кам'янки, Чигирина, Олександрівки та Сміли, промисловим підприємствам, що використовують у своїй діяльності води Тясмину, бракує ресурсів для ефективного вирішення екологічних проблем, пов'язаних зі збереженням природної екосистеми басейну р. Тясмин. Не вирішують цієї проблеми ні Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», ні Кам'янський історико-культурний заповідник.

Програмно-цільовий підхід, що запропонований Державною програмою «Золота підкова Черкащини», на нашу думку, міг би стати основою при створенні концепції щодо збереження природної екосистеми басейну Тясмину,

об'єднавши для її розробки та реалізації громади, владу та підприємства тих районів Черкаської та Кіровоградської областей, де несе свої води Тясмин. Така спільна програма була б чудовим прикладом і для інших місцевих громад України, тому що «природні умови є та сила, що тримає в руках колицку кожного народу» [3, с. 63].

Використана література

1. *Вірменко В.* Тясминський каньйон // Журнал «Рідна природа». – 1988. – № 4.
2. *Желсзняк І. та ін.* Етимологічний словник літописних назв Південної Русі. – К., 1985.
3. *Ключевський В.* Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1907.
4. *Кузик Б. М.* Олександрівка – погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2001.
5. Літопис руський. – К., 1989.
6. *Лучик В.* Гідронімія Середнього Дніпро-Бузького межиріччя: Автореферат дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1995.
7. *Нікіфоров В.* Тясмин – ріка літописна // Газета «Смілянські обрії». – 1995. – 4 січ.
8. *Пономаренко М.* Басейн Тясмину за Русі // Газета «Зоря комунізму». – 1982. – 27 лют.
9. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.
10. *Проценко В. А.* Тясмин чекає на вас. – Д.: Промінь, 1973.
11. *Шахматова А.* Древнейшая судьба русского племени. – Петроград, 1919.

*Вадим Федорович ЗЕЛЕНИЙ,
перший заступник голови
Кам'янської районної
державної адміністрації
Черкаської області,
магістр державного управління
(м. Кам'янка Черкаської області)*

ТУРИЗМ ЯК СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МАЛИХ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

Розглядається сучасний стан розвитку туризму як однієї зі складових економічного розвитку малих історичних міст України та Черкаської області зокрема. Досліджується актуальність обґрунтування місця та ролі туристської сфери в системі соціально-економічних пріоритетів розвитку малих історичних міст.

Досвід практичної реалізації економічних реформ в Україні ставить якісно нові завдання у практиці і стратегії їх здійснення. Одним з головних напрямів ринкової трансформації економіки є стабілізація міжгалузевих пропорцій та забезпечення ефективного використання соціально-економічного потенціалу регіонів, зокрема туристичної ресурсної бази, що є економічно рентабельним і соціально-ефективним засобом досягнення реальних структурних зрушень. Реалізація дієздатної політики розвитку туризму в Україні, як однієї з пріоритетних сфер економіки, вимагає переосмислення наукових поглядів на туристичну індустрію та розробки адаптованої до сучасних умов цілісної теоретично-практичної концепції формування соціально-економічної стратегії управління туристичними процесами як на державному, так і на регіональному рівнях.

У цьому контексті надзвичайно актуальним є питання концептуального обґрунтування місця та ролі туристської сфери в системі соціально-економічних пріоритетів розвитку малих історичних міст, розробки методології оцінки соціально-економічної та екологічної ефективності освоєння туристичного потенціалу, вироблення теоретичних основ формування місцевої туристичної політики та механізмів її практичної реалізації. Такий підхід

обумовлює необхідність вирішення основних завдань: дослідження соціально-економічної сутності туризму та його значення для структури територіальних господарських систем, обґрунтування теоретико-практичних засад формування стратегії розвитку туризму в контексті реалізації державної регіональної політики, аналіз чинників розвитку туристичної індустрії та визначення її місця в системі соціально-економічних пріоритетів міст, характеристика туристичного потенціалу населених пунктів й оцінка соціально-економічної ефективності його використання, обґрунтування концептуальних підходів до формування ринку туристичних послуг; системний аналіз соціальної інфраструктури як важливого чинника розвитку туристичної сфери, дослідження організаційно-економічного механізму управління туристичними процесами та розробка пропозицій щодо його вдосконалення, вивчення соціально-економічних передумов формування та функціонування туристично-рекреаційних комплексів, вивчення перспектив розвитку туристичної індустрії в історичних містах та обґрунтування шляхів її інтеграції до світового ринку туристичних послуг.

Науковий інтерес до розробки проблематики соціально-економічного розвитку міст є досить високим і багатовекторним. Загальні аспекти розвитку міст відображені в роботах О. Алімова, Б. Адамова, В. Бабаєва, В. Князева, В. Куйбіди, Б. Хорєва, А. Чемериса, О. Лебединської. Питання типології та функціональності малих міст досліджуються в роботах С. Саханенка. Заслуговує на увагу широкий спектр праць щодо розвитку малих міст в регіонах України, авторами яких є О. Д. Лазор, О. Я. Лазор, К. Бліщук, Л. Михайлишин, Я. Жовнірчик, В. Ханін, О. Нерета, О. Панухник та інші. Сучасні підходи до стратегічного планування розвитку міст розглядаються в дослідженнях О. Бойко-Бойчука, Г. Висоцької, В. Вакуленка, В. Семенова, Ю. Шарова. Розвиток туристичної інфраструктури в містах розробляють В. Биркович, О. Костюкова, І. Козюра, О. Лугова,

Для розробки принципів формування розвитку туризму як складової економічного розвитку міст важливо уточнити методичні основи дослідження туризму як соціально-економічної категорії. Важливе значення мають питання теоретико-практичного вивчення функцій туризму, соціально-економічного змісту туристичних послуг і їх специфіки, механізмів врахування туристичного фактору в процесі формування та реалізації державної регіональної політики в сучасних умовах.

У більшості країн світу туристична політика проводиться в межах програм місцевого регіонального економічного розвитку і спрямована на поживлення економіки відсталих районів. Туризм в Україні розвивається нерівномірно. Це спричинено різними рівнями соціально-економічного розвитку окремих регіонів і нерівномірністю розміщення туристсько-рекреаційних ресурсів. Нерівномірність економічного розвитку окремих територій, а та-

кож регіональні диспропорції призводять до порушення рівноваги економіки окремих районів, нерівномірності в розміщенні виробничих потужностей, диференціації доходів і рівня життя населення економічно розвинутих і відсталіх районів, де спостерігається тенденція загального сповільнення економічного зростання. В Україні туризм вважається однією з найбільш перспективних та динамічних галузей, яка є дієвим засобом формування ринкового механізму господарювання, надходження значних коштів до державного та місцевих бюджетів та має великі резерви [3, с. 400].

У перспективній туристичній політиці історичних міст визначальними є такі фактори, як наявність у мешканців навичок підприємницької діяльності в сфері туристичного бізнесу, достатність розвитку соціальної інфраструктури загального призначення (дороги, транспортне сполучення, зв'язок, водозабезпечення, торгівля, громадське харчування), рівня сервісу, наявність широкого, відповідного світовим стандартам і нормам, асортименту продуктів харчування, стан розвитку інформаційного забезпечення туристичного бізнесу, наявність сучасної реклами, укомплектованість туристичної сфери висококваліфікованими менеджерами, загальна культура господарювання, використання традицій гостинності у звичаях народу, що спроможне підняти рівень сервісу в туристичному обслуговуванні, стан санітарно-епідемічної ситуації.

Можна визначити такі основні принципи формування місцевої політики розвитку туристичного комплексу:

1. Принцип реальності, що відображає вимогу масштабів туристичного освоєння території з реальними можливостями фінансово-ресурсного забезпечення місцевих проєктів.

2. Принцип комплектності ілюструє територіальний підхід до проблем перспективного розвитку міста й не допускає просторових деформацій у ході його освоєння.

3. Принцип синхронізації означає, що швидкість реалізації туристичних програм та ініціатив має відповідати темпам здійснюваних економічних реформ.

4. Принцип локального розвитку є реальним відображенням необхідності точкового просторового зосередження туристичних ресурсів міста і регіону.

5. Принцип збалансованості висуває вимогу обов'язкової ув'язки масштабів туристичного розвитку з прогресивними перетвореннями в тих галузях господарського комплексу, що безпосередньо впливають на рівень та якість туристських послуг і соціальний комфорт території.

6. Принцип забезпечення внутрішньої «конвертованості» туристичних послуг орієнтує подальший розвиток на вітчизняного та іноземного споживача, активізацію внутрішнього туристичного процесу.

7. Принцип концентрації ресурсів диктує необхідність зосередження фінансових і матеріальних ресурсів на реалізацію перспективних проектів, які принесуть відчутні результати у розвитку туристичної політики [6, с. 12-13].

Однак унікальний ресурс туризму використовується вкрай недостатньо. Адже переважна більшість туроператорів (75 %) займаються сьогодні здебільшого виїзним туризмом [2, с. 39]. Цей вид туризму є прибутковим та користується популярністю значною мірою завдяки тому, що за кордоном досить добре розвинена туристична інфраструктура та сфери послуг і розваг. Дещо в кращому становищі в Україні знаходяться регіони-курорти, де природно існують умови для відпочинково-оздоровчого туризму, тобто море, гори, мінеральні джерела тощо. Недаремно Крим і Карпати займають лідируючі позиції серед регіонів України по внеску туристичної галузі в розвиток економіки. Парадоксальним є той факт, що багата на історичні пам'ятки Черкаська область по кількості туристів та обсягах наданих послуг у сфері туристичної діяльності від туризму потрапила до останньої трійки [9, с. 41].

У той же час Черкащина, на відміну від них, має всі можливості розвивати краєзнавчий туризм, коли метою є відвідування історико-культурних і ландшафтно-природничих пам'яток. І роботи тут непочатий край. Саме історико-культурний туризм («туризм спадщини») підтримує рівновагу між власне туризмом та діяльністю зі збереження місцевої спадщини, природи, історичної пам'яті та рукотворного середовища. Відвідуючи історико-культурні пам'ятки, туристи стимулюють місцевих громадян охороняти, зберігати та увічнювати культурні, природні й історичні багатства, сприяють соціально-економічному розвитку територій [5, с. 104].

Основними перешкодами в нормальному функціонуванні історико-культурного туризму в Україні є слаборозвинута туристична інфраструктура, незадовільний стан шляхів сполучення, дорогі транспортні послуги, відсутність готельно-відпочинкових комплексів, недостатнє рекламно-інформаційне забезпечення та відсутність належної уваги до стану збереження, незважаючи на те, що в Законі України «Про туризм» він (туризм) визначений як один із пріоритетних напрямків розвитку національної культури та економіки [4].

Черкащина унікальний регіон, який за своїм географічним розташуванням та історичним минулим протягом століть був у центрі українського державотворення та формування української нації. Один лише перелік географічних назв регіону має зацікавити людину налаштовану на туризм: Чигирин, Умань, Канів, Корсунь... Ці міста входять до загальнодержавних туристичних маршрутів «Гетьманські столиці» та «Козацькими шляхами», розроблених і затверджених Державною туристичною адміністрацією України [7, с. 13, 18].

До історичних місьць постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878 в Черкаській області віднесено 13 населених пунктів, з них 8 – це малі міста [8, с. 170].

На території області розташовано 9266 пам'яток історії та культури, які перебувають на державному обліку, з них 85 – національного значення. Пам'ятки, що мають особливу культурну та історичну цінність, входять до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Шевченківського національного заповідника, Кам'янського історико-культурного заповідника, Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника, державних історико-культурних заповідників «Батьківщина Тараса Шевченка» і «Трипільська культура».

Заповідники, використовуючи фінансування з державного бюджету, серйозно опікуються впорядкуванням історичних та культурних пам'яток, проводять значну науково-дослідницьку роботу. Поряд з цим спостерігаємо повну відсутність розвинутої туристичної інфраструктури в малих історичних містах і разючий контраст величного минулого і депресивної сучасності. Місцевим громадам бракує ресурсів для ефективного вирішення численних проблем міста, оскільки фінансові й економічні можливості малих міст є вкрай обмеженими.

На нашу думку, одним із ефективних напрямків на шляху вдосконалення управління малих історичних міст є програмно-цільовий метод. Слід забезпечити системний підхід до планування, фінансування та організації роботи, пов'язаної із збереженням пам'яток, відродженням історичних і культурних центрів регіонів, використанням визначного духовного потенціалу, унікальних історико-культурних надбань історичних міст.

Прикладом такої роботи може стати Концепція Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2005–2007 роки, схвалена розпорядженням Кабінетом Міністрів України від 14 вересня 2005 р. № 399-р. Метою даної програми є відродження історичних і культурних центрів Черкащини, їх популяризація та розвиток. Якщо раніше подібні документи часто носили здебільшого декларативний характер, то ця програма була розроблена за участі групи фахівців і реально підкріплена фінансуванням з державного бюджету. За останні два роки було проведено значний об'єм будівельних та реставраційних робіт на історичних об'єктах. Разом з тим, на нашу думку, недостатньо приділяється увага розвитку туристичної інфраструктури в історичних містах. Майже відсутня планова маркетингова та рекламна діяльність з боку органів місцевого самоврядування в туристичній сфері, а це суттєво стримує динаміку розвитку туризму.

Одним із визначальних напрямків згаданої програми передбачено активізацію розвитку туризму, зокрема міжнародного, як одного з джерел залучення інвестицій, розвитку туристичної інфраструктури регіону. Ряд

історичних міст області, зокрема Канів та Чигирин, за останні роки розробили та успішно втілюють у життя стратегічні плани, які враховують їх особливості і визначають одними з головних пріоритетів розвитку саме туристичну галузь.

За відсутності «зіркових» умов малим історичним містам варто запропонувати туристам екзотичний та екстремальний вид відпочинку і негатив перетворити на позитив. Надати гостям, особливо мешканцям урбанізованих мегаполісів, просте й доступне, але натуральне й природне:

- Відвідування численних історичних, археологічних, культурних та екологічних пам'яток.

- Свіже повітря, спокій і тишу сільської місцевості.
- Проживання у затишних садибах з усіма вигодами.
- Українську національну кухню на замовлення.
- Активний відпочинок у лісі і на водоймах.
- Участь у народних святах та обрядах.
- Навчання народних промислів та рукоділля.

Об'єктивний аналіз реальної економічної ситуації, наявних тенденцій та прогноз змін у соціально-економічному становищі країни, ставить перед історичними містами пріоритетні завдання:

1. Завдання внутрішньої конвертованості туристичних послуг шляхом підвищення їх якості та розширення асортименту, покращення сервісних умов обслуговування.

2. Подальше роздержавлення та приватизація туристських підприємств, обслуговуючих служб.

3. Будівництво нових, реконструкція та модернізація діючих туристських об'єктів.

4. Залучення вільних коштів підприємницьких структур, суб'єктів туристської діяльності на розвиток інфраструктури.

5. Організація приміських зон короткотривалого відпочинку. Створення в приміських зонах мережі рекреаційно-туристських об'єктів з відповідним рівнем обслуговування.

6. Організація виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції для задоволення потреб туристів і відпочиваючих у високоякісних продуктах харчування.

7. Залучення приватного сектору в сільській місцевості до рекреаційно-туристського підприємництва і реалізація розвитку сільського зеленого туризму.

8. Пошук ефективних форм залучення іноземного споживача на вітчизняний ринок туристичних послуг з метою збільшення валютних надходжень шляхом організації відповідного сервісу обслуговування, надання послуг, які користуються попитом на світовому ринку.

9. Створення сучасної інформаційно-маркетингової служби у сфері туризму, основні завдання якої полягають у вивченні та прогнозуванні попиту на туристичні послуги та внесенні відповідних ініціатив органам управління для забезпечення балансу між попитом і пропозицією; формування банку ділових пропозицій та їх експертна оцінка, вивчення структури та напрямків туристичних потоків і їх прогнозування, розробка проектів співробітництва у галузі туризму.

10. Проведення науково-дослідницьких, проектних і пошукових робіт з актуальних проблем розвитку рекреаційно-туристичного господарства, використання природного та історико-культурного потенціалу.

11. Створення потужної реклами, випуск високоякісного інформаційного і довідкового матеріалу, створення спеціалізованих видань туристичного напрямку.

12. Забезпечення регулярної участі в міжнародних і національних туристичних виставках з метою залучення іноземних інвесторів і туристів.

Реалізація цих завдань створить необхідні умови для успішного розвитку індустрії туризму і надасть можливість підвищити рівень туристичного обслуговування, збільшити потоки вітчизняних та іноземних туристів і надходження коштів до бюджетів малих історичних міст.

Формування ефективного механізму управління в індустрії туризму у сучасних умовах виявляється фактично неможливим без проведення виваженої регіональної політики, покликаної децентралізувати державні управлінські функції у цій сфері шляхом делегування широкого обсягу адміністративних, соціально-економічних та фінансових прав місцевим органам виконавчої влади та місцевого самоврядування [1, с. 233].

Важливими, а часто вирішальними, є слово та роль місцевої влади. Вона повинна розробити досконалий бізнес-план розвитку туризму, організувати представників різних сфер бізнесу, надихнути їх упевненістю в тому, що план приречений на успіх. Він матиме шанс на успіх, якщо його розроблятимуть усі зацікавлені сторони, які зважать свої реальні можливості, відчують спільний інтерес. Прикладом такої роботи може стати діяльність Чигиринської міської ради по розробці стратегічного плану розвитку міста і створенню інформаційно-аналітичного Центру сприяння розвитку туризму для промоції міста та організованого і планового розвитку туризму в місті.

Разом з тим, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні створити сприятливі умови для розвитку цієї галузі економіки, починаючи від правового забезпечення та підготовки кадрів і закінчуючи лояльним фіскальним відношенням. Діяльність відповідних підрозділів культури та туризму потребує кардинального переходу від ролі статистів до креативного створення сучасного конкурентного туристичного продукту. Саме

за таких умов розвиток туризму дасть додаткові можливості для створення робочих місць та спрямує фінансові потоки на розвиток економіки малих історичних міст.

Використана література

1. *Алексєєва Ю. В.* Регіональні аспекти регулювання туристичної галузі України // Державне управління в умовах інтеграції України в європейський союз: матеріали наук.-практ. конф./ За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – С. 233–234.
2. *Андрушків В.* Міркування про можливості розвитку туризму в Україні // Аспекти самоврядування. – 2001. – № 3 (11). – С. 31–39.
3. *Валентюк І.* Національний туризм та його розвиток в умовах глобалізації // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: матер. наук.-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – С. 399–401.
4. Закон України «Про туризм» // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 31.
5. *Козюра І.* Над чим змушує задуматись російський рейтинг (туристична привабливість українських міст і регіонів)// Управління сучасним містом. – № 4–6(10). – 2003. – С. 102–107.
6. Концепція інноваційного розвитку елементів туристичної інфраструктури міста Чигирин. – Чигирин, 2006. – 63 с.
7. Основні тематичні напрями туристсько-екскурсійних маршрутів України. – К.: НТО, 2003. – 100 с.
8. Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу). Затверджено постановою КМУ від 26 липня 2001 р. № 878 // Управління сучасним містом. – 2001. – № 10–12(4). – С. 166–170.
9. Туризм в Україні. Статистичний бюлетень 2004 р. – К.: Вид-во ДТАУ. – 2005. – 49 с.

ПЕДАГОГІКА

*Віктор Миколайович ФІЛОРЕТОВ,
декан факультету історії та права
Кіровоградського державного
педагогічного університету
ім. В. Винниченка,
кандидат історичних наук*

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ ЗА 2000–2008 РОКИ

Проаналізовано дослідження про Олександрівщину, які здійснені за останній період та визначено їх роль і місце у сучасному історико-освітньому процесі регіону.

В умовах розбудови незалежної держави виникає потреба переосмислення та всебічного дослідження маловідомих сторінок історії українського народу. Серед них актуальною і разом з тим недостатньо вивченою є проблема краєзнавчих досліджень історії, культури, освіти, літератури. Цю проблематику піднімають місцеві краєзнавці та дослідники, які прагнуть не лише дослідити свій край, а й привернути увагу до регіонів, які потребують більшої уваги та підтримки з боку держави. До таких регіонів можна віднести Олександрівщину Кіровоградської області, де за останні вісім років здійснено цілий комплекс досліджень та вийшли друком солідні за обсягом, змістом та оформленням книги олександрівських істориків та краєзнавців Бориса Кузика, Василя Білошапки, Людмили Литвин.

Дослідивши чималу джерельну базу та опрацювавши історіографію проблеми, автори зуміли відтворити розвиток історичних подій і дати можливість працювати з ними не лише спеціалістам, але й учням шкіл, що є вагомим кроком у становленні та розвитку регіональної історичної освіти.

Дослідники, як на нашу думку, цілком переконливо довели, що написання таких книг – на часі, а самі вони відповідають духові сьогодення і сучасному рівню знань. Не викликають заперечень хронологічні рамки досліджень, оскільки вони зумовлені специфікою історичного розвитку регіону.

Аналізуючи історичні умови розвитку краю, автори на основі численної джерельної бази та праць дослідників зуміли об'єктивно відтворити еволюційні процеси Олександрівщини. Краєзнавці правомірно і переконливо доводять, що територіальна історія краю зумовлювалася багатьма чинниками, серед яких були географічний, військовий, політичний, адміністративний, соціальний, культурний, релігійний, економічний та ін.

2001 року вийшла в світ книга Б. М. Кузика та В. В. Білошапки «Олександрівка. Погляд крізь віки», яка розповідає про минуле та сьогодення селища міського типу Олександрівка та багатьох славних людей, чиї імена пов'язані з цим краєм. Читачам вперше подані архівні матеріали XVII–XX століть, які достовірно оповідають перебіг подій періоду козаччини, Першої світової війни, періоду встановлення радянської влади в регіоні, Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

За це видання автори у 2002 році стали лауреатами обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова [2].

Енциклопедія Олександрівщини «У плині часу» (2002) ввібрала в себе близько тисячі інформаційних повідомлень про земляків, які залишили по собі відчутний слід в історії, і тих, хто пов'язав свою долю з Кіровоградським краєм. У книзі в алфавітному порядку зібрані відомості про історію, соціальну сферу, природу району, всі населені пункти, зниклі села [3]. Енциклопедія має багато кольорових ілюстрацій, що тематично розгортають перед читачами найяскравіші сторінки історії, людських долі і досягнень. Подібне видання (енциклопедія району) здійснене вдруге в Кіровоградській області та втретє в Україні. У 4-й Всеукраїнській добродійній рейтинговій акції «Книга року-2002» у номінації «Візитівка» під номінацією «Туристична література» енциклопедія посіла третє місце (2003) [3].

У вступі до книги-календаря «Олександрівський меридіан: люди, події, час» Борис Миколайович Кузик та Василь Вікторович Білошапка дали унікальну можливість читачам зазирнути в минуле, здійснити екскурсію підприємствами Олександрівщини, відчути себе причетним до історії і майбутнього. У виданні поданий чималий довідковий матеріал з історії календаря, поради городникам, садівникам, пасічникам, рибалкам, метеорологам [8].

З 2003 року школярі Олександрівщини мають можливість користуватися на уроках англійської мови текстами про рідний край, які впорядковані вчителем іноземної мови Надією Іванівною Стаценко на основі попередніх книг. Цікавим є методична частина посібника, яка дає можливість учням при закріпленні вивченого матеріалу висловлювати свої думки та погляди англійською мовою.

Рідко знайдеш в Україні навчальний заклад, історія якого висвітлена досконало у виданні тиражем декілька тисяч примірників. Олександрівська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 3 має таку нагоду завдяки місцевим дослідникам, колишнім учням школи Борису Кузику та Людмилі Литвин. Книга «Олександрівські університети. Історія Олександрівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 3» містить більше тисячі фотодокументів та оригінальних матеріалів про історію школи, гордістю якої є її випускники і яких доля занесла в різні кінці світу. Цікавим у книзі є другий розділ «Поєма про вчителя. Або сад квітучих троянд». У цьому розділі розміщені матеріали енциклопедичного характеру про всіх вчителів, які з далекого 1936-го до даного часу працювали та працюють у школі. Ця книга має вагомe значення по висвітленню праці вчителя, яка постійно потребує уваги держави [7].

Першою спробою дослідників якомога повніше охарактеризувати Кіровоградський регіон й розповісти про славетних уродженців області та видатних людей, чия доля так чи інакше пов'язана з краєм, є двотомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України». Книга, на відміну від попередніх видань, містить у логічній послідовності не лише історичні довідки по кожному району Кіровоградської області, а й розповідає про соціально-економічну сферу, політичне життя. Кожен регіон Кіровоградщини забезпечений авторами безкоштовно цими книгами [4].

Учні 10-11 класів Олександрівського району мають можливість вивчати історію рідного краю, користуючись навчальним посібником Б. Кузика та Л. Литвин «До цілющих джерел рідної землі», який вийшов у світ 2006 року. У книзі в хронологічній послідовності систематизовано матеріали, що дають можливість старшокласникам закріпити знання з курсу історії України матеріалами місцевого характеру. Важливим є розуміння учнями поєднання місцевої історії із загальноісторичними процесами [5]. А для вчителів розроблений авторами методичний посібник «Краєвид», в якому поряд із методичними рекомендаціями по використанню краєзнавчого матеріалу на уроках історії розміщена навчальна програма та описаний досвід роботи шкільних музеїв Олександрівщини. Книга розрахована на молодих вчителів, педагогів, які широко використовують у практиці своєї роботи краєзнавчий матеріал [6].

2007 року місцеві краєзнавці ознайомили читачів із духовними скарбами рідної землі на сторінках книги Б. М. Кузика та В. В. Білошапки «Духовні скарби рідної землі: історичні нариси». Книга являє собою узагальнений нарис історії та сучасного життя краєзнавчих музеїв Олександрівського району та Смілянщини, Кам'янщини, Чигиринщини. Читачі знайдуть багато цікавого про те, як формувалося краєзнавство Олександрівщини, хто стояв біля витоків цієї справи, рухав її в різні часи. Багато місця відведено місцевій церковній історії, розповіді про святі храми, що збереглися і відроджуються нині [1].

Продовженням теми духовності та православної освіти є навчальний посібник для учнів 7-8 класів загальноосвітніх шкіл (автори Б. Кузик та Л. Литвин), який вийшов у 2007 році. У посібнику поряд із канонічними основами православної культури розкриваються проблеми сучасної духовної безпеки, яка має на меті вберегти сучасну молодь від негативних проявів сьогодення [9].

Поставивши перед собою низку завдань, автори книг зуміли аргументовано їх виконати і дослідити еволюцію територіальної історії Олександрівщини, познайомити із сучасними гіпотезами науковців, висвітлити через персоналії могутній потенціал регіону, підготувати навчально-методичні посібники для учнів та вчителів. Ці матеріали не залишилися поза увагою і студентів факультету історії та права і активно використовуються в навчальному процесі.

Вважаю, що вихід у світ праць дослідників Олександрівщини слугуватиме цінним науковим доробком в історіографії і послужить ученим, краєзнавцям, вчителям, студентам, музейним працівникам, учням і всім тим, хто цікавиться і вивчає історію рідного краю.

Використана література

1. Кузик Б. М. Духовні скарби рідної землі: Історико-краєзнавчі нариси / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 584 с.: іл.
2. Кузик Б. М. Олександрівка. Погляд крізь віки / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2001. – 240 с.: іл.
3. Кузик Б. М. У плінні часу. Енциклопедія Олександрівщини / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002. – 320 с.: іл.
4. Кузик Б. М. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: В 2 т. / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005.
5. Кузик Б. М. До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 224 с.
6. Кузик Б. М. Краєвид: Метод. посіб. для педагогів / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 108 с.
7. Кузик Б. М. Олександрівські університети (Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ст. № 3) / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Олександрія: РВА «Світло», 2004. – 408 с.: іл.
8. Кузик Б. М. Олександрівський меридіан: люди, події, час. [Кн.-календар] / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2003. – 512 с.: іл.
9. Кузик Б. М. Джерело вічності. Основи православної культури: Навч. посіб. / Б. М. Кузик, Л. І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 432 с.: іл.

*Світлана Леонідівна СКАЛЬКО,
голова Кіровоградського
обкому профспілки
працівників освіти і науки*

РОЗВИТОК ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ ОСВІТЯН ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

Описано внесок педагогів Олександрівщини у формування освітнього середовища регіону та розвиток профспілкового руху.

Перспективи суспільного розвитку України передбачають глибоке оновлення системи освіти, нові підходи до її реформування та модернізації на основі надбаного впродовж років досвіду.

Важливість завдання розбудови в Україні громадянського суспільства і винятково важливої ролі у цій справі освіти підкреслено на проведеній наприкінці лютого 2008 року під головуванням Президента України Віктора Андрійовича Ющенка нараді з питань забезпечення функціонування та розвитку освіти.

Виконання одного з основних завдань визначеного Президентом формування модерної освітньої політики пов'язане з вирішенням ряду проблемних питань, серед яких найважливіше кадрове. «Йдеться, як наголошує Президент, про надання працівникам освіти відповідних мотивацій для їхньої роботи».

Ефективне вирішення цих питань залежить від наполегливої, невтомної праці педагогів, від організаторів і управлінців, від органів влади і громадських організацій і, зокрема, найбільш масової профспілкової організації.

Кіровоградська обласна організація профспілки працівників освіти і науки України, як і Кіровоградська область в цілому, у 2009 році відзначатиме своє 70-ліття.

Упродовж цього непростого історичного періоду вчительство області достойно несло вантаж своєї святої місії на землі: щороку невтомно робити щедрий засів розумного, доброго, вічного; формувати душу, інтелект суспільства, виховуючи його юних громадян. А профспілкові організації

області на кожному історичному етапі виконували свій захисний обов'язок, діючи адекватно соціально-економічним перетворенням у державі.

Освітянам області є чим пишатися: саме в їх лавах упродовж цих років висвітилися і запалали на весь світ такі яскраві педагогічні зірки, як Василь Олександрович Сухомлинський – педагог, учений, колишній директор Павлівської школи Онуфріївського району, Герой Соціалістичної Праці, кандидат педагогічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук; Олександр Олексійович Хмура – колишній директор обласного інституту підвищення кваліфікації вчителів, кандидат педагогічних наук; Іван Гурович Ткаченко – колишній директор Богданівської школи Знам'янського району.

Олександрівська районна організація профспілки працівників освіти і науки України є одним з потужних загонів двохмільйонної профспілки працівників освіти і науки України, активною складовою обласної організації профспілки.

Вона об'єднує у своїх лавах 35 первинних профспілкових організацій, у яких перебуває на обліку і активно працює 1078 членів профспілки.

Упродовж майже 70 років районна організація профспілки постійно наполегливо і послідовно відстоює інтереси працівників галузі, здійснює захист їх соціально-економічних прав та інтересів.

Відомі в області лідери Олександрівської районної організації профспілки І. О. Андреева, М. О. Шаланський, Б. І. Грушовий, Т. І. Атамась завжди активно і ініціативно працювали у складі виборного органу обласної організації – обласному комітеті профспілки. Яскраві, ділові, конструктивні виступи на обласних пленумах і конференціях М. М. Фощія, К. М. Данова, В. С. Зубахи завжди справляють вагомий вплив на прийняті рішення, та форми і методи їх реалізації. Колишній заврайвно М. В. Орлик упродовж багатьох років обирався членом Президії обкому профспілки і активно працював у її складі.

А нинішній голова районної організації профспілки К. А. Завада протягом 12 років очолює ревізійну комісію обласної організації профспілки, втретє обирається обласною конференцією на цю громадську посаду.

На багатьох напрямках профспілкової роботи Олександрівська районна організація профспілки досягла вагомих успіхів і слугує прикладом у вирішенні складних освітянських проблем для інших організацій області, в зв'язку з чим на її базі неодноразово проводилось навчання активу обласної організації профспілки.

У 2005 р. на базі Олександрівського РК профспілки проводився обласний семінар голів райміськкомів профспілки та начальників відділів і управлінь освіти з питань соціального захисту працівників через колективні договори.

Учасники семінару відвідали кращі заклади освіти району, зустрілися з керівниками району, відвідали історичні пам'ятні місця Олександрівщини.

Районна організація, первинні профспілкові організації, окремі члени профспілки беруть активну участь у обласних заходах, і, як правило, завойовують призові місця у обласних оглядах і конкурсах.

У 2004 році педколектив Бірківської ЗОШ (директор Людмила Федорівна Ткаленко, голова ПК Микола Михайлович Фоцій) вибороли 1-ше місце в обласному конкурсі на кращу організацію умов охорони праці, нагороджений дипломом і цінним подарунком.

У 2007 році, в Рік первинної профорганізації всі первинні профорганізації закладів освіти району взяли участь у районному та обласному оглядах на кращу первинну профорганізацію.

У районному огляді переможцями визнано первинні профорганізації:

1. Олександрівської ЗОШ № 3 (гол. Любов Олексіївна Чернишенко).
2. Красносільської ЗОШ (гол. Олександр Петрович Саламашенко).
3. Старосотянської ЗОШ (гол. Юрій Михайлович Мошуренко).

За активну участь у всеукраїнському огляді, цікаву і змістовну роботу і багатий досвід відзначено грамотою обкому профспілки первинну профспілкову організацію Олександрівської ЗОШ № 3 (Л. О. Чернишенко).

Активну участь заклади освіти беруть у Всеукраїнському фестивалі самодіяльної художньої творчості профспілок. На обласному огляді самодіяльних колективів «Освітнянські самоцвіти Кіровоградщини» теж вагомо заявляли себе.

У 2006 р. на обласному огляді дуєт у складі В. Корнути і Л. Лушнай відзначені Дипломом обласного комітету профспілки як кращий у цьому жанрі.

Заслуженим авторитетом у районі користується клуб ветеранів «Свічадо», який об'єднує більше 100 ветеранів педагогічної праці та профспілкового руху. Очолує клуб Лідія Миколаївна Томєєва, зав. райметодкабінетом, член президії райкому профспілки, голова культмасової комісії райкому профспілки.

Для молодих учителів району створено клуб молодого вчителя, який об'єднує близько 40 чоловік. Очолує клуб Ольга Андріївна Іващенко, методист райметодкабінету, член райкому профспілки.

Учасники 37-го обласного зльоту молодих спеціалістів освіти Кіровоградщини, присвяченого 90-й річниці від дня народження В. О. Сухомлинського, молоді вчителі Олександрівського району Ю. О. Коніченко – з Красносільської ЗОШ, О. А. Барановський – з Вищевершачківської ЗОШ, Я. В. Петренко – з Бірківської ЗОШ високо оцінюють творчу атмосферу у своїх педагогічних колективах, увагу профспілкових організацій до потреб і запитів молодих спеціалістів.

Досвід роботи районної організації з цих питань став предметом для наслідування в інших організаціях області.

Прекрасні природні умови району, багата і розмаїта історія та багатство історичних пам'яток сприяють розвитку туризму та краєзнавства як серед учнів, так і серед учителів.

Неодноразово на базі Олександрівського району проводились туристські зльоти вчителів області, за що їх учасники широко вдячні органам влади, відділу освіти та райкому профспілки, всім вчителям-туристам району, які створювали всі необхідні умови для проведення цих обласних заходів.

А районні команди туристів завжди серед сильніших у області. У 2007 р. збірна команда району зайняла 2-ге місце у загальнообласному заліку.

Особливою сторінкою в історії розвитку освітянського профспілкового руху Кіровоградщини є організація оздоровлення дітей працівників освіти Олександрівського району.

На все життя у пам'яті освітянських дітей з усіх районів області залишаться сонячні дні перебування у обласному профспілковому оздоровчому таборі «Орлято» на базі Бірківської загальноосвітньої школи, який впродовж 15-ти років (з 1976 до 1991 р.) ласкаво запрошував і приймав дітей усіх вчителів області і засмаглими, здоровими і радісними повертав їх батькам з чудовими враженнями та спогадами про річку Тясмин, завітчані луки на її берегах і чудовий хвойний і змішаний ліс, де вони шукали «Солодке дерево» і знаходили його.

«Табір в Бірках – чудо із чудес». Такою була табірна пісня, а емблемою – зображення планети Земля, на якій великою зіркою позначено **«Бірки»**.

Щороку в цьому таборі купалися у сонячних променях, лагідному повітрі, а основне – у любові і шані працівників по 400–500 учительських дітей, а ще дітей-сиріт, дітей з особливими потребами, всього за 15 років понад 7 тис. дітей. І за це велика вдячність колективу Бірківської школи на чолі з директорами М. Д. Москаленком, М. Є. Веретільником, А. В. Біланом, Л. Ф. Ткаленко, М. М. Фоцієм, районному відділу освіти і його керівникам О. Г. Соколенку, М. В. Орлику, районному комітету профспілки.

Тож Олександрівський район, його освітяни зробили і продовжують робити свій вагомий внесок у формування і розвиток освітнього середовища Кіровоградщини.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

*Лариса Мянiрiвна ХОСЯiНОВА,
головний зберiгач фондiв
Кiровоградського
мiського лiтературно-меморiального музею
I. К. Карпенка-Карого
(м. Кiровоград)*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ С. О. ГОЛОВАНІВСЬКОГО

Висвітлюється життєвий і творчий шлях українського письменника Сави Овсійовича Голованівського, який народився в Олександрівському районі Кіровоградської області.

Сава Овсійович Голованівський – відомий український поет, прозаїк, перекладач, драматург, публіцист.

Народився 29 травня 1910 р. у селі Єлисаветградці Херсонської губернії (нині Олександрівського району Кіровоградської області). У 1921 році родина переїхала до Новгородківки. Згодом Голованівський вступив до профтехшколи в Кіровограді. Доля складалася як і в мільйонів юнаків, аби не поезія, яку полюбив над усе. Віршувати почав ще у школі. В місті Кіровограді у 1927 році побачила світ перша збірка «Кіньми залізними».

Після закінчення профтехшколи Голованівський вступає до Одеського сільськогосподарського інституту, але література вабила більше. Одеса подарувала незабутні зустрічі з поетом Едуардом Багрицьким, письменником Ісааком Бабелем. Спілкуватися з такими особистостями для поета-початківця було щастям. Якось, у 1927 році, Голованівський побачив об'яву про виступ Маяковського в приміщенні Біржі на Пушкінській вулиці. Навкруги – натовп бажаючих почути і побачити поета. Білетів у касах вже немає, втім, як і грошей у студента Голованівського. Без всякої надії написав Маяковському

записку, в якій повідомляв, що він теж поет-футурист і прохав провести на літературну зустріч. Як не дивно, Маяковський записку отримав, вийшов і крикнув: «Поет!» Мовчання. «Хто з вас футурист?» Від хвилювання Голованівський майже втратив дар мови. Маяковський зійшов по східцях, взяв юнака за руку і повів з собою крізь натовп. Зустріч здалася Голованівському символічною і згодом народилися рядки:

...він мені руку подав
і в поезію
ввів своєю рукою.

У 1928 році Сава Овсійович перевівся до інституту в Харків. У тодішній столиці України вирувало літературне життя. Голованівський вступив до Спілки пролетарських письменників. Його можна було бачити не тільки в редакціях газет та журналів, а й у корпусах Новокраматорського машинобудівельного, в котлованах Дніпробуду, на Харківському тракторному заводі. Кожного року виходила нова, нехай маленька, книжечка Голованівського: з 1929 р. до 1934 р. – за 5 років – 10 книг. До «Книги поем» Голованівського, надрукованої у 1932 році, ілюстрації створив відомий художник Анатоль Петрицький. Три книги початку 30-х рр. минулого століття («Василь Найда», «Книга поем», «Дружба мого покоління») зберігаються в літературно-меморіальному музеї І. К. Карпенка-Карого, як і доволі цікаве фото 1929 року: Сава Голованівський на вокзалі у Харкові з групою молодих літераторів, серед яких Андрій Головко, Павло Усенко, Іван Микитенко, Терень Масенко, Павло Байдебура, Антон Дикий.

При всій тодішній бідності держави від молодих літераторів вимагали, щоб вчилися, збагачувалися здобутками світової культури. 1930 року Голованівський побував в Італії. Він побачив на мітингу Муссоліні, а дещо пізніше, в Німеччині, в Берліні, – Гітлера, саме напередодні його приходу до влади.

З 1934 року Сава Овсійович у Києві. У 1934 році Голованівський був делегатом I з'їзду письменників СРСР. Його квиток члена Спілки письменників, за підписом Горького, мав номер 121.

Дуже цікавив Голованівського жанр драматургії. П'єса «Смерть леді Грей» була написана в 1934 році і тоді ж поставлена в театрі «Березіль». Лесь Курбас вносив зауваження і поправки.

Значним досягненням стала віршована драма «Поетова доля» (1939), в якій розповідається про один з епізодів життя Т. Г. Шевченка незадовго до заслання. Історія створення п'єси така. Якось Голованівський прочитав видатному актору Амвросію Бучмі вірша, в якому були рядки: «Судьба поета – це судьба народу». В кімнаті був ще й Олександр Довженко. Отоді й виникла ідея створити велику виставу про Кобзаря, в основі якої лежала б зазначена проблема. Поділили між собою ролі: Голованівський мав писати

п'єсу, Довженко – її поставити, Бучма – грати головну роль. Наступного дня Голованівського запросив до себе Гнат Петрович Юра, тоді директор театру ім. Франка, і запропонував показати виставу вперше в день Шевченкового ювілею

1939 року. Це було відповідальне і почесне завдання. Адже фактично йшлося про першу спробу відтворити на сцені образ Кобзаря: тоді крім од-ноактівки Я. Мамонтова в жанрі драматургії про Шевченка нічого написано не було. До знаменитої дати виставу поставити не встигли. Прем'єра відбулася 4 травня 1939 року. Режисером виступив Амвросій Бучма. Образ Шевченка створив Олександр Петрович Юра-Юрський. Вистава мала великий успіх. У тому ж році п'єса двічі видавалася окремими книжками в Москві, Харкові й Одесі. Тоді ж композитор В. Йориш написав на сюжет п'єси оперу «Шевченко», яку в 1940 році поставив Київський театр опери та балету.

Зауважимо: найприскіпливішим критиком Голованівського був він сам. Десь у середині 30-х років відбувся злам в його творчості. Недавній авангардист почав розуміти глибокий сенс поетичної простоти. Згодом про себе молодого він скаже так:

Чого гріха таїти – все було:
і мавпував чуже не гірше мавпи,
і власне верз нелюбому на зло,
і змовчував, коли сказати мав би.
Та, борсаючись мало не щодня,
я зрозумів між помилок і збочень,
що правда не проказана – брехня
і що неправда висловлена – злочин.

Справжнє ество людини розкривається не в хвилини радощів і свят, а у дні тяжких випробувань. Почалася Велика Вітчизняна війна. Сава Голованівський, як і багато інших письменників, пішов на фронт. Був кореспондентом фронтової газети «За честь Родины». Його бойове слово лунало на Південно-Західному фронті, на хвилях фронтового радіо, зі сторінок газет «Красная Армия», «Красная Звезда», «Известия», «Правда». Наприкінці 1941-го Голованівський тяжко поранений. Друге серйозне поранення отримав 1943 року. Під час війни вийшло 9 збірок поезій та нарисів Голованівського, серед них – «Мсти, воин!» (1942), екземпляр якої маємо в музеї. Велику популярність здобула «Пісня про мою Україну» на вірші Сави Голованівського, написана в дні тяжкого відступу з України в приволзькі степи.

Про поета на війні краще скажуть рядки вірша «Другові» (1943):

Не те щоб надто пнувсь він в герої
чи безоглядно рвався уперед, –
він вірші пише, а з війни такої
не повернутись може і поет.

Скажи: якщо одержить похоронку,
нехай про смерть не думає мою –
мій вірш у полі займе оборону
і виграє в останньому бою.

За бойові заслуги підполковника Голованівського нагороджено орденами Червоного Прапора, двічі – Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

Жадана перемога у найтяжчій з воєн не всім принесла мирне небо. Тоталітарні жорна запрацювали знов, і у житті Голованівського почалося чи не найгірше десятиліття. Адже моральні випробування подекуди важчі фізичних.

У 1946-му відбувся жданівський розгром Зоценка та Ахматової. Слідом і в Києві знайшли «ухильників» і «націоналістів». У 1947 році почали цькувати Рильського та Яновського. Інші письменники зазнали з боку влади шаленого тиску і мусили приєднатися до хулителів. На жаль, це сталося і з Голованівським. Разом з декількома літераторами він був змушений виступити проти роману Ю. Яновського «Жива вода». Пізніше Голованівський і всі ті люди згадували про це прилюдно з почуттям сорому.

1948 року сталінський уряд розгорнув так звану «боротьбу з космополітизмом». По суті це була масштабна антисемітська акція. Сава Голованівський став у Києві однією з головних мішеней. Двері всіх журналів і видавництв було перед ним зачинено. Фронтовика, який пролив свою кров за Батьківщину, звинуватили в націоналізмі і антипатріотизмі. За сім років не було видано жодної книги. Не відразу й після смерті Сталіна відбулися зміни на краще. Лише 1955 року побачила світ книга вибраних поезій, і відтоді щороку Голованівський радував шанувальників новими виданнями. У 1966 році московське видавництво «Художня література» видало книгу Голованівського «Стихи». Вірші Сави Овсійовича перекладені такими знаменитими поетами, як Ю. Моріц, М. Ісаковський, О. Твардовський, М. Алігер, О. Сурков, Є. Долматовський, М. Матусовський, В. Тушнова, М. Светлов, О. Межиров.

Голованівський завжди був закоханий у театр. Його найбільш відомі повоєнні п'єси – «Дальня луна» та «Тінь минулого дня». Вони становлять своєрідну диалогію. Одна з сюжетних ліній – доля дівчини, народженої під час окупації від німця. Голованівський наважився порушити «табу» і зі сцени розглянути цю проблему. Слід зазначити, що п'єси нашого земляка йшли в багатьох театрах Радянського Союзу (навіть у Московському театрі Ленінського комсомолу), в Румунії. Більш драматично склалася їх доля в Україні. Поставлені з успіхом у багатьох містах, вони зазнали утисків на шляху до київського глядача. Пояснювалося це складними стосунками автора з відомим драматургом Олександром Корнійчуком, який значною мірою впливав на репертуарну політику столиці. Конфлікт полягав у наступному.

П'єса «Дальня луна» написана Голованівський у 1959 році, тоді ж вийшла окремим виданням і широко була представлена на театральному кону. Через декілька років з'явилася п'єса Корнійчука «Сторінка щоденника», в якій повторюється колізія «Дальньої луни» з тією різницею, що німець – батько дівчини – став італійцем. У 1967 р. Голованівський створює продовження п'єси під назвою «Тінь минулого дня»: німець, який прижив дитину під час окупації, через 25 років приїздить до Радянського Союзу і знаходить дорослу дитину. Через два роки Корнійчук пише п'єсу «Пам'ять серця» з подібним сюжетом, з тією різницею, що у Голованівського іноземець знаходить доньку, а у Корнійчука – сина. Голованівський написав всемогутньому Корнійчуку гнівного листа, чим зажив собі чергових неприємностей. До речі, копія листа зберігається в нашому музеї.

Прихильники таланту Сави Голованівського не тільки читали або дивились його твори, а ще й слухали їх. Вірші нашого земляка покладені на музику. У музейній добірці клавирі кількох пісень: «Голуб», «Клени», «Земляки», «Моя Україна».

Перу Голованівського належить також велике епічне полотно – роман «Тополя на тому березі». Книга перша цього твору зветься «Шлях над безоднею», видана у 1965 році. Книга друга має назву «Корсунь», видана в 1972 році. Події роману та долі героїв групуються довкола врятування греблі Дніпрогесу від знищення фашистами та Корсунь-Шевченківської військової операції. Дніпрогес в романі не просто гребля, а символ великих громадських цінностей народу. Колись до війни герої твору посадили біля дому тополю. Один з них, рятуючи греблю від вибуху, бачить це дерево на протилежному березі. Здається, до нього зовсім близько, але скільки треба здолати, щоб опинитися там. Поступово із символу любові до окремої людини і рідної домівки тополя перетворюється на символ Батьківщини, яку потрібно захистити.

Змістовною й цікавою була перекладацька діяльність Голованівського. У 1984 році він виніс на суд читачів переклад українською поеми О. С. Пушкіна «Полтава», у 1985-му – «Дон Жуана» Байрона. В різні роки перекладав з польської Міцкевича, Словацького, з англійської – Байрона, Бернса, з німецької – Гете, Гейне, з французької – Гюго. У книзі «Меморіал» Сава Овсійович розмірковує: «Я не вірю, що людина, яка сама не пише хороших віршів, здатна добре перекладати. Переклад – творчість, отже, перекладач – поет, а важко уявити собі поета, який не пише віршів». Як приклад наводить ще одного нашого земляка: «Згадаймо хоча б Арсенія Тарковського, який протягом кількох десятиліть багато і чудово перекладав, здобув собі ім'я в літературі саме своїми перекладами, а згодом з'ясувалося, що він першорядний поет, і тільки це обумовило його перекладацькі удачі».

З цікавістю дізнаємося, що в 1985 році, ще до «офіційного» повернення творчості Володимира Винниченка широкому загалу, Голованівський писав

у книзі «Мост к людям», виданій у Москві: «Приговоры времени бывают иногда и ошибочными, когда – преимущественно в силу случайных и часто внешних причин – начинают рассматривать деятельность писателей одно-сторонне, принимая во внимание только одну сторону творческой личности, безразлично какую. Владимира Винниченко, например, мы и поныне рассматриваем только как политического деятеля, забывая, что он, вместе с тем, писал романы и пьесы...».

Остання прижиттєва книга Голованівського – «Меморіал» (1988). Це спогади про відомих українських і російських письменників, з якими автор зустрічався й спілкувався протягом довгого творчого шляху: М. Горького, К. Чуковського, Д. Бедного, П. Тичину, О. Фадєєва, М. Шолохова, О. Твардовського, М. Бажана. Дружні стосунки пов'язували Саву Овсійовича з О. Довженком, А. Бучмою, І. Еренбургом, М. Залкою, Л. Первомайським, П. Антокольським, Н. Ужвій.

У розповіді про Саву Голованівського слід згадати, що він був неабияким майстром епіграм. Почуття гумору, мов рятувальний круг, не давало «піти на дно» навіть у дуже скрутні часи. В останні роки життя Сава Овсійович зробив кілька саморобних книжечок своїх епіграм і подарував їх найближчим друзям. Віршовані вислови дуже гострі, можливо, адресати визнали б їх навіть образливими. Але поет добре знав тих, про кого писав. До того ж Голованівському притаманна не тільки іронія, а й самоіронія. Тому перша епіграма з добірки називається «На себе»:

Нема мені поблажок та послабин –
Напевне доля вже моя така...
Усе було б гаразд, якби той рабин
Утнув мені не щось, а язика!

У 1970 році, під час Тижня української літератури, у складі письменницької делегації Голованівський побував на Кіровоградщині. На запитання «Кіровоградської правди», які сторінки у його житті й творчості пов'язані з нашою областю, її людьми, відповів: «Вплив рідної землі на свідомість людини завжди буває такий глибокий і всебічний, пам'ять про дитинство і юність і все, що пов'язане з ними, така мила й незабутня, що ніякі події подальшого життя неспроможні їх затінити. Для письменника це означає, що про які б події він не писав, які б краєвиди не змальовував, за ним завжди стоїть усе те, що супроводило його дитинство і юність». Тоді ж народився вірш «Гост за рідний край», остання строфа якого звучить так:

Даваймо стиха повнити чарки
І довгу мить побожно німувати,
і хай в уяві кожен побува
в краю, де він давненько народився,

і хай йому відчуті пощастить
те, що мені відчулося сьогодні!..

За шістдесят два роки активної творчої діяльності побачили світ більш як шістдесят книг Сави Овсійовича Голованівського. Твори письменника неодноразово перекладалися російською (видано більше 25 книжок), польською, німецькою, чеською, румунською, англійською мовами.

Життя людини визначає епоха. Вона увійшла у творчість Голованівського радощами і болями. Гоїлись рани – залишалися рубці. Та попри все творчість нашого земляка оптимістична, світла, виховує віру у перемогу добра.

Щодня себе на тому ловиш –
уже душа сягнула меж:
нових дерев не насадовиш,
старі не вирубаєш теж.

І часом хочеться стокляту
скінчити з долею борню –
в куток поставити лопату
і відпочити біля вогню.

Але навчився я ніколи
не похиляти голови:
допоки бачиш орне поле,
ори і сій чи садови.

Жагу душі несамовиту
не дай згасити ні на мить!
Не пощастить діждатись цвіту,
то уявити пощастить.

Спілкування з Голованівським залишило глибокий слід у житті багатьох людей. У музеї зберігаються спогади про нього письменників Миколи Упенника, Семена Жураховича, Петра Гуріненка, літературознавця Олексія Романовського, народного артиста СРСР Євгена Пономаренка. Книги, фотокартки, газети, афіші, документи передала до музею у 1994-1995 роках дружина письменника Катерина Трохимівна Голованівська, з якою він прожив понад 50 років.

В останні роки Сава Овсійович дуже хворів на серце. Помер 2 травня 1989 року. Вже після смерті автора, у 1990 році, вийшла книга «Поезії». В ній – кращі вірші різних років. Проникливі рядки з вірша «На тему Семена Гудзенка» звучать як кредо творчого життя Голованівського:

Я мірю мірою єдиною –
поет повинен бути людиною,
щоб з отієї висоти
колись в поезію зійти.

Використана література

1. *Голованівська К. Т.* Коротка біографія письменника-підполковника Сави Овсійовича Голованівського. – КМЛМ. – НДФ. – КН-14.
2. *Голованівський С.* Поезії. – К.: Дніпро, 1990.
3. *Голованівський С.* Мост к людям. – М.: Советский писатель, 1985.
4. *Голованівський С.* Меморіал. – К.: Радянський письменник, 1988.
5. *Голованівський С.* Твори в 3 томах: Т. 1. – К.: Дніпро, 1981.
6. *Голованівський С.* Твори в 3 томах: Т. 2. – К.: Дніпро, 1981.
7. *Голованівський С.* Твори в 3 томах: Т. 3. – К.: Дніпро, 1981.
8. *Голованівський С.* // Письменники радянської України. 1917–1987: Біобібліог. довід. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 143.
9. *Голованівський С.* Вплив рідної землі // Кіровоградська правда. – 1970. – 25 верес. – С. 2.

*Наталя Карпетівна КУПЧИНСЬКА,
провідний бібліотекар Олександрівської філії
Кіровоградського професійного
ліцею побутового обслуговування*

ТВОРЧА СПАДЩИНА СВІТЛАНИ БАРАБАШ

Робиться спроба дослідити життєвий, науковий і творчий шлях уродженки смт Олександрівка, заслуженого працівника освіти України, доктора філологічних наук, професора, члена Національної спілки письменників України Світлани Григорівни Барабаш.

Щедра і багата Кіровоградщина на працюючих, талановитих і видатних людей. Вона подарувала світові цілу плеяду письменників і поетів, художників і композиторів, вчених, корифеїв українського театру.

Тепер уже ми не можемо уявити Кіровоградщину без знаменитого хутора Тобілевичів «Надія», без старовинного села Рівне, з якого вирушив у світи Іван Микитенко, села Нечаївка, яке гордиться своїм славним земляком Юрієм Яновським. І якщо заглибитися в історію, то можна прослідкувати, що долі багатьох відомих світові людей переплітаються з нашим краєм.

Це Т. Шевченко, О. Пушкін, М. Гоголь, Д. Чижевський, Є. Маланюк, М. Вороний, Б. Хмельницький, М. Раєвський, Г. Юра, А. Міцкевич. Цей список можна продовжити.

Щедрим на таланти є і куточок Кіровоградщини – Олександрівщина. Її багаті чорноземи, весняні білопінні сади, безкраї степи з морем ковили, запахами полинів і чебреців, соснові та дубові ліси, річка Тясмин та ставки задивлені в небеса з велетенськими плакучими вербами, не могли не надихнути письменників, художників, поетів, вчених та краєзнавців на творчість та дослідження історії та культури краю.

Олександрівщина, край лелечий, дала світові поета-лірика і гумориста Анатолія Курганського, письменника і поета Анатолія Кримського, членів Національної спілки письменників України Саву Голованівського, Лідію Доценко, Галину Демченко, добровичця, доктора економічних наук, професора,

заслуженого діяча науки Російської Федерації, члена-кореспондента Російської Академії наук та члена Європейської Академії природничих наук, Академії військових наук, помічника Президента Російської Федерації з питань промислової політики військово-технічного співробітництва, члена Спілки письменників Росії Бориса Кузика, кращавця Івана Петренка, який відкрив понад 20 археологічних поселень в Олександрівському районі, Анатолія Авдієвського, українського хорового диригента, народного артиста СРСР, Героя України, дійсного члена Академії мистецтв України, Федора Лагна – художника, члена Національної спілки художників України та багатьох інших.

Але сьогодні моє слово про близьку мені людину, подругу і колегу по перу, вченого і поета, критика і письменника, академіка і журналіста, поціновувачку театру і Вчителя з великої літери – ось цими всіма талантами і чеснотами нагородив Бог нашу землячку Світлану Григорівну Барабаш, та так щедро, що в кожній царині вона була неперевершеною і досконалою.

Народилась Світлана Григорівна 30 червня 1941 року в селищі Олександрівка, що на Кіровоградщині, в сім'ї, де цінували працю і честь.

Мама – банківський працівник, добра і щира, привітна і роботяща. Любила затишок і красу. Квітами повнився двір від ранньої весни до морозів.

Батько – кравець. Вся Олександрівка ходила в одязі, пошитому ним. Батько був людиною безмежно доброю. І ці риси перейшли від батьків до доньки.

Можливо тому, що дитинство Світлани Барабаш облите світлом трагічної, зболеної війною зорі, вона і жила по-особливому. Жила, ніби окремих, звичайний і дивовижний водночас, високий і несходимий світ, в якому багато-багато сонця. І прагнення сонця.

Але в дитинстві мама співала їй сумні коліскові пісні. Бо кругом вирувало страхіття війни і «Україна тяжко голосила».

Сухий, гарячий, світлий червень,
Враз спалахнув вогнем пожеж,
А далі липень, далі серпень...
І біль людський
Без строку й меж.
Мою колиску обпалила
Страшна, небачена війна,
Вкраїна тяжко голосила
Ридала мама край
Вікна.

Навчалась Світлана Барабаш в Олександрівській школі № 1 (нині № 3). Поріднилася зі школою, завжди була найбажанішим гостем, порадицею, старшим товаришем і вчителів, і учнів.

Любов до рідного слова привела юну Світлану до Львівського університету ім. І. Франка на філологічний факультет.

Після отримання диплому працювала журналістом, викладачем української літератури Донецького університету та Кіровоградського педагогічного інституту.

Вона вибрала життєву стежину просвіти, яка привела до наукових вершин із званням професора філологічних наук, члена-кореспондента Міжнародної кадрової академії, заслуженого працівника освіти України.

Велика довіра до світу і людей, перейнятість його проблемами і тривогами, постійна готовність підтримати, прийти на допомогу не тільки рідним, а й незнайомим людям – ці речі для пані Світлани були величиною постійною. Незмінною і незамінною.

З юності поринувши в мистецтво, обравши його високі храми для буття своєї душі і серця, Світлана Григорівна навіки закохалась у ту красу.

Пам'ять, обов'язок, любов і шана були мірилом людяності, а найвища краса для Світлани Григорівни є мама, тато, родина, щербатий поріг хати, старенькі вікна, з яких мама і тато виглядають доньку з доріг, з яких видно згорьовану Україну і цілий світ.

Прихили тихо двері біди
І впушу в душу віру й надію.
Помолось: заступи й відведи,
Бо сама захистити не вмію.
Захисти нашу хату святу,
Де живуть мої мама і тато.
Рушники там на стінах цвітуть,
Гріють душу у будні і свята.
Виглядають нас вікна з доріг,
Видивляються днями й роками.
Тихо сяду на темний поріг,
Пригорнуся до рідної мами.
Добру силу землі і води,
І небес, і лісів, і діброви
Щирим серцем прошу: відведи!
Хай батьки наші будуть здорові.

Цим міряється все у поезії і це осмислення себе і свого місця в світі. Бо питання «хто я в цьому світі?» належить до вічних. І, очевидно, до тих, на котре відповідь повинен шукати кожен сам. Інколи без надії знайти. Це запитання народжує почуття особистої відповідальності за причетність до всього, почуття вини за розірвані світові зв'язки.

Духовність, як спосіб життя та співвідношення, виводить людину за межі кінцевого, тимчасового, залучає її до абсолютного, вічного.

Вихована світаннями доброти рідної бабусі, високою духовністю сонячної мами, татуся з добрими очима і ніжним серцем, Світлана Барабаш ви-йшла на життєвий шлях з любов'ю до рідного порогу.

Світає світ від маминих очей
Сміється світ від татового слова,
І я біжу, легенька і шовкова,
І стежка споришева куца ще.
Разок намиста на тоненькій шиї,
Голівка у віночку із стрічками,
Щасливі очі молодої мами
І татові сміються – сині-сині.

У поезіях Світлани Григорівни палахкотить вогонь, як спомин дитинства і юності, горить, як нерозтрачена віра в щастя, як чужа радість і власний біль.

Поезія її небуденна, мелодійна, чиста, як вранішні роси, як весняний дощик. Після прочитання віршів Світлани Григорівни душа світліє, омивається чистими сльозами печалі і радості, в ній цілий світ і душа цієї неймовірно-щедрої на тепло людини.

Цей місяць молодий над самою душею.
Ці зорі золоті над Долею моєю.
Цей безмір неба над усім життям.
Ця оксамитна ніч, як двері в небуття.
Ця вічна таїна небесної дороги.
Ця дивина прадавньої тривоги.
Це відчуття всесвітнього огрому.
Таємний знак впізнаваності дому.
Цей пагорб за селом, де ждуть рідня й тополі,
Початок і кінець в одному персні Долі.

Таємниця життя, осмислення місця в цьому житті. Світлана Григорівна знайшла себе в цьому житті. Жила чисто, відкрито. Впродовж усього життя боронила, як могла тільки вона, українську мову.

І її поезія та світогляд, переконання та принципи, віра і наполегливість були фортецею слабодухих, зброєю проти ворогів, ліками для однодумців. Боронила відважно, зазнаючи тяжких ран, але, зранена, знаходила в собі сили і вкотре всіма своїми неперевершеними талантами була на вістрі запеклої боротьби за нашу мову, бо розуміла всю трагедію, в якій опинилася і мова, і нація. Воїном у цій затятій борні була непохитним, відважним і мужнім.

Звідки черпала сили, де брала насагу? Мабуть, тисячолітня мова, глибинна українська культура та велика відповідальність надихала на звершення.

Вдивляюся у небо тривожне і таємниче,
Випитую дороги, якою йшла сюди:
– А може, я із пісні, яка назад покличе?
– А може, із легенди?
– А може, із води?
Скажи мені, дорого, мурована журбою,
Чи на тобі лишу я свої гіркі сліди?
Чи скоро я брестиму глибокою водою,
Де не бува дороги ні звідти, ні туди?..

І ось сама Світлана Григорівна говорила: «Життя – це таке таємниче явище, що збагнути його дивовижні закони, мабуть, не вдалося ще нікому, тим більше передбачити його сюрпризи. Життя інколи провокує на дивовижні віражі. І житейські. І творчі» [1, с. 124].

«Сьогодні однозначно сказати не можу, де взяли сили в доволі поважному віці залишити Донецький університет, аби раптом розпочати новий етап життя на рідній землі. А далі з рідного філологічного пірнути у зовсім невідому стихію технічного вузу! А от поезія – це ще одне диво! Мені й самій не зрозуміло, чому не писалося досі. Поетичне слово – це все ж таки пріоритет молодих. Мабуть, мене, як філолога, стримував авторитет визнаних талантів, бо все своє свідоме життя я живу в світі їхнього слова.

Страшенно боюся провінціальності... а поезія, вона прийшла, «не спитавши згоди». І залишила мені право сказати їй вдячно словами моєї улюбленої Ліни Костенко «Спасибі, що ти вибрала мене». Для мене цей новий дотик до слова як Боже дання, як дарунок долі. Таке відчуття, ніби відкрився раніше втаємничений шлях пізнання світу і себе в ньому» [1, с. 125].

Це стало сенсом її життя, забирало її всю. Поезія відкрилася Світлані Григорівні по-особливому. Прадавнім звуком і змістом, недоступним раніше, озвалося в ній слово. Прабатьківське. Праукраїнське. Несмертне. Відчутне на дотик. Слухала його музику.

Допоки ти живеш і я живу,
Допоки світ веселий і гарячий,
Прости мені усю мою вину
І я тобі усе-усе пробачу.
Спокутуймо своє і не своє.
Хай білий світ від того ще світліє,
Хай світло, що між нами постає,
Любов'ю й вічністю на нас повіє.
Люби мене, допоки ми ще є,
Люби мене, допоки зорі сяють,
Люби, допоки ще моє й твоє –
Два наших серця як одне світають...

Світлана Григорівна заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Міжнародної кадрової академії, доктор філологічних наук, професор, літературознавець, критик, поетеса, член Національної спілки письменників України, автор понад 200 наукових праць, окремими виданнями вийшли праці «Чарівне джерело поезії», «Серце вільне і пісенне», «Поетичний світ Ліни Костенко», «Лірика кохання Ліни Костенко: спроби осягнення», збірка поезій «Золоті причали».

Разом з Б. М. Кузиком збірки українських народних пісень «Пісні з маминого голосу» та «Ясний серпанок маминої пісні» записані в Олександрівському районі.

Ведуча публіцистичної програми Кіровоградського обласного телебачення «Вітальня Світлани Барабаш», лауреат премії ім. В. Винниченка, Кіровоградської обласної газети «Народне слово», Кіровоградської обласної літературної премії ім. Є. Маланюка, учасниця обласної радіопередачі «Криниця». Силове слово Світлани Барабаш – притягальне. Воно стало для неї тим інструментом, яким вона володіла досконало, майстерно і неперевершено. Говорила завжди тихо, добираючи найбільш влучні та виразні слова, від яких завмирили слухачі. Ці слова западали в душу, тривожили серце. Інакше і не могло бути, бо говорила професор, великий гуманіст і патріот.

Біля її слова хотілося бути. Його не забудеш. Його спектр має магічну силу і час справжності. Йому віриш.

У вересневім полі – світла тиша,
У полі вересневім – тиха я.
На вересневім небі осінь пише.
Твоє магічне неземне ім'я.
Воно зійшло у небесах зорею
З небесними очима – в небесах.
Мене назвав хтось долею своєю.
Ти чуєш, осінь? Серце воскреса.

Напоєна запахом полину, вічних чебреців, заслухана дихання літа, зачарована волошками в житніх хлібах.

Але ще в дитинстві вселилось у душу Світлани, в її серце земне і небесне, велика шана до звичаїв, традицій, народних свят.

Різдвяна ніч. І місяць. І сніги
І пам'ять топче стежку через поле...
Я до хрещених –
неблизький це світ –
несу вечерю батькові і мамі...
Риплять святково нові чобітки
І вузлик у руці. І зорі в небі.
Несу, несу вечерю крізь роки

із вчора – в пам'ять
крізь сльозу
До себе.

Закохана в народну пісню, ось як сама пані Світлана говорила: «З дитинства народна пісня була світлом, у якому жила, дихала, виростала моя душа. Сьогодні думаю, що саме мамина і татова пісня – це і є той золотий запас мого народу, який рятував і рятує нас від знеособлення» [1, с. 126].

Ще Ятрань пісенна
В степах круто в'ється
І Тясмин правічний
несе тугу вод,
ще рід наш козацький
над лихом сміється
І душу піснями рятує народ.

З піснею в серці вийшла в дорогу лірична героїня Світлани Барабаш «Горда і сильна, як предки її».

Я з гордого роду, козацького роду,
Де слово і пісня, і гідність в честі.
Я гілка від дерева мого народу,
Простого народу, де всі не прості.
Де просто сміються, не просто так плачуть,
Де просто хліб сіють і честь бережуть.
І мають веселу і лагідну вдачу,
Не просто шукають земну свою суть.
Моєму могутньому древньому роду
Найперше – аби Україна була.
Й не буде віками йому переводу.
Були ми. І будем.
І несть нам числа.

Ніжна і лагідна, така жіночна Світлана Григорівна в своїй інтимній ліриці. Про трепетні почуття душі, кохання, розлуку, надію і сподівання, схвилювані, сердечно-зворушливі рядки сповнені надії на щастя, на взаємну любов, коли можна «припасти ніжно до плеча».

Мені б до тебе прихилитись
Й поплакати на твоїм плечі.
Мені б тихенько пожалітись
При вечорі і при свічі.
Мені б зігріти стерплю душу
У світі дорогих очей.
Мені б не чути слова «мушу»
Й припасти рідно до плечей...

Зажурою наповнені рядки про нерозділене кохання. Тут вона закликає образи природи, які ще більш підсилюють біль втрати. Бо навіть стежка засмутилася, що закохані йшли нарізно.

Осіння стежка за селом
Зустріла нас і засмутилась.
Ми йшли нарізно
над дня притомленим чолом,
вечірня зірка засвітилась –
Проміння пізнє...

Хоч у своїх поезіях лірична героїня прагне подолати печаль, у кожному рядочку бринять, і ми відчуваємо ці найніжніші порухи закоханого, зболілого серця.

Усе, усе між нами у минулім,
Ні Ви, ні я не вернемо ту мить.
Все, що цвіло між нас,
Давно заснуло.
Чому ж цей спогад
так мені болить?

Яка краса і глибина почуттів у нерозділеному коханні? І легіла над цілою землею жіноча печаль. У цих рядках вгадується такий сум і біль, а ще щире сподівання та найтрепетніші порухи закоханого зболілого серця.

А спогади кличуть у радісні весни
І пам'ять дорогу долає круту,
А серце благає: «Кохання, воскресни!»
Душа ще голубить надію святу.

Серед журливого розсипу осіннього пейзажу у віршах Світлани Григорівни ні-ні та й засяє грайливо-дівооче:

Сивий дощ танцює попід хатою,
Оббива причілкову стіну,
Чужі люди мою долю сватають,
Мою душу зваблюють сумну.
Торг іде. Мисливці є. Й куніця.
Є ціна. На косу і на честь.
Журавель десь в небі. А синиця
Тут у жмені. Вся моя – як єсть...

Якщо перекласти поезію нашої пресвітлої Світлани Григорівни на кольори, то в ній переважає осіннє, з відтінком печалі. І сама пані Світлана перебувала в гармонії з осінню. Шукала в тій порі енергію сонця. Вибирала золоте. Як колір життя. Як енергію досконалості.

То ж запрошую в чарівний світ осені Світлани Барабаш. Побуваймо на осінньому весіллі горобини, послухаймо голос засмученої рідної землі, яка прощається з літом.

Осене, осене, осене,
Сестро моя золота.
Змита холодними росами,
В небо печаль відліта.
Має крильми журавлиними,
Кличе журливим «курли».
Люди, лишайтесь щасливими,
Небо птахами сурмить.

Світлана Барабаш – жадання радості й любові, у відчутті краси осені і розуміння, що осеневе буйство – це немов вогонь самоспалення, журливе «кру» як вічний знак прощання.

Не поспішай до мене в гості, осене,
Столи мої кленові в літі ще...
При них сидять ще серпнем друзі прошені,
Не остуди гостину їх дощем.
Ще павутинка бабиного літа
Єднає нас із серпнем золотим.
Ще наша пісня сонечком зігріта –
Таке тепло й не снилось молодим.
Бо молодість у себе лиш закохана,
А серпень наш вже чує жовтня щем...
Будь лагідною з нами, моя осене,
Вкрий від печалі золотим плащем...

Світлана Григорівна Барабаш. Сильна духом, невтомна, життєрадісна, закохана в життя, повна наснаги летіла напередім весні: чесною справою, мудрим словом йшла по шляху воскресіння рідної землі.

Неймовірно щедра на тепло її душа обігрівала і підтримувала початкуючого поета, пісняра, композитора, артиста, прозаїка, художника, вченого, студента. Кожному допомагала, підказувала, вчила, нашіптувала, благословляла і виводила в люди. Їх талановитих і обдарованих були сотні.

Саме тоді, коли Світлана Григорівна стояла на вершині і була готова розпочати новий політ (відкриття нового факультету в Кіровоградському національному технічному університеті), невблаганна смерть обрізала крила. Збідніла вся Україна – від Сходу до Заходу, від Львова до Донецька. Осиротіла Олександрівщина, бо не стало Берегині, і невідомо, чи знайдеться хто в найближчому майбутньому, який хоч би здалеку наблизився до її, Світлани Григорівни, постаті.

Раптово, а тому вкрай несправедливо пішла за Межу велика Українка.

Господь сподобав нашу знамениту землячку і прийняв її до себе в найкращу земну пору – масового цвітіння дерев та буяння трав.

На жаль, її з нами вже немає... Але живуть її немирущі слова, продовжуються початі справи її колегами. Живе напутнє слово Світлани Григорівни студентам. Дбайливо посаджені зерна добра в їх душі світять зорями вдячної пам'яті, лунають пісні на її слова і вічно живе в наших серцях світла пам'ять про сонячну людину.

У храмі прощальну свічу засвічу –
У храмі прощання
Помовчу, помовчу. І ще помовчу.
Прощаюсь. Прощаю. Прощення прошу
У цілого світу.
Спливає бурштин воскового плачу
В сльозу заповіту.
Небесного простору прагне душа –
Стомила в земному.
Прапам'ять в забутому знов воскреша
Дорогу знайому.

На уроках літератури рідного краю у школах учням подається поезія Світлани Григорівни. Учні мають змогу доторкнутися до чистих джерел слова нашої славної землячки.

Літературна спадщина С. Г. Барабаш налічує більше 200 наукових праць, літературознавчих статей. Зокрема дослідження творчості відомих українських поетів А. Малишка «Чарівні джерела поезії», Д. Павличка «Серце вільне і пісенне», Л. Костенко «Стежками слова Ліни Костенко», «Лірика кохання Ліни Костенко: спроба осягнення» та інші.

«Аби осягнути невлівому таємницю буття рідного народу в космічному часописі і в кожному дні, треба читати великих поетів. Бо справжній поет не проживає час: це сам час живе, пульсує, проміниться в його слові. А митець постійно долає межі свого життєпростору, розгортаючи власний індивідуальний час у всіх його мислимих і незбагнених вимірах.

Кожен великий митець приймає історію своєї нації у своє серце і проживає її як власну живу сутність.

Мисляча історія – це шлях розгадок і передбачень», – говорить Світлана Барабаш у своїй передмові до дослідження творчості нашої великої української землячки Л. Костенко.

У своєму дослідженні творчості пані Світлана осмислює у цьому розкішному просторі української лірики поетичне, незрівнянне слово Л. Костенко, в якому прослідковується «світ різнобарвних інтимних переживань ліричної героїні, окреслює натуру цілісну, цнотливу і строгу».

Світлана Григорівна підкреслює, що «сама проблема кохання єднає найрізноманітніші мотиви буття людського духу – любов до окремої людини й природи, кохання до обранця і до рідної землі».

Літературні дослідження творчості Ліни Костенко, як і інші літературно-критичні та літературознавчі статті, підкреслюють глибоке розуміння Світланою Григорівною значення поетичного слова, побудови вірша, висловлення почуттів і відношення людини до всього суцього, коли вона відчуває свою причетність до збереження і примноження цінностей, звичаїв. Шанує історію свого народу, своїм розважливим словом Світлана Григорівна прослідковує різнопланову тематику творчості.

Звичайно, такий матеріал живо використовується викладачами української літератури.

Скажу про свій навчальний заклад – Олександрівську філію Кіровоградського професійного ліцею побутового обслуговування.

Світлана Григорівна неодноразово була гостею нашого закладу. Із задоволенням приїхала на творчий вечір з нагоди 25-річчя творчої діяльності Н. Купчинської «Несу тобі душі своєї крила», із захопленням слухала українські народні пісні у «Світлиці»...

Там, у «Світлиці» не так давно пройшов вечір пам'яті «Золоті причали Світлани Барабаш». У бібліотеці та «Світлиці» оформлено куточки, де зібрано матеріали про Світлану Григорівну та її книги. Літературна спадщина нашої славної землячки використовується на уроках та виховних заходах.

Вшановуючи пам'ять С. Барабаш у школі, де вона вчилася (Олександрівська загальноосвітня школа I–III ступенів № 3), відкрито бібліотеку-читальню ім. С. Барабаш, де зібрано фото- та кінодокументи перебування та участі Світлани Григорівни в різноманітних заходах, її книги та літературні статті.

Говорячи сьогодні про нашу славну землячку, не можна не згадати збірники українських народних пісень, які підготувала, впорядкувала тексти Світлана Григорівна разом з нашим земляком-добročинцем Борисом Кузиком. Це «Ясний серпанок маминої пісні» та «Пісні з маминого голосу», які автори присвячують світлій пам'яті своєї вчительки Катерини Іванівни Беринді. Ці люди зачаровані маминою піснею, тому зберегли їй вірність на все життя. Це й спонукало до написання і видання цих книг.

Крім досліджень творчості поетів Світлана Григорівна займалася так би мовити відкриттям нових імен в літературі.

Довгий час і до останніх днів вела програму Кіровоградського обласного телебачення «Вітальня Світлани Барабаш», куди запрошувала молодих поетів, співаків, краєзнавців, творчих людей.

Говорячи сьогодні про Світлану Григорівну, не можу не сказати про те, яким Учителем вона була і залишається для багатьох поколінь студентів.

Її тихий спокійний голос, манера говорити, погляд і жест, надзвичайна внутрішня інтелігентність заворожували кожного, кому хоч раз в житті доводилося поспілкуватися з нею, а чи побувати на уроці, або зустрічі з нею.

Світлану Григорівну наслідують, продовжують початі справи, намагаються бути схожими на неї, і, звичайно ж, усі ті знання, слова залишили глибокий слід вдячності і пам'яті цій дійсно великій Українці, Березині.

Використана література

1. *Барабаш С. Г.* Золоті причали. Поезія. – Кіровоград: Єлисавет, 1998.
2. *Барабаш С. Г.* Лірика кохання Ліни Костенко: спроба осягнення. – Кіровоград, 2003.
3. *Кузик Б. М.* Духовні скарби рідної землі / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007.
4. Пісні з маминого голосу (Збірник українських народних пісень) / Підготовка та впорядкування текстів С. Барабаш і Б. Кузика. – Кіровоград, 2003.
5. Світлій пам'яті Світлани Григорівни Барабаш // Газета «Олександрівський вісник». – 2007. – 5 трав.
6. *Стадна Л.* Сповіді «Золотих причалів» // Газета «Освітнянське слово». – 2007. – № 10. – С. 6.
7. Ясний серпанок маминої пісні (Збірник українських народних пісень) / Підготовка та впорядкування текстів в С. Барабаш і Б. Кузика. – Кіровоград, 2004.

*Олена Адольфівна КЛАСОВА,
старший науковий співробітник
Музею музичної культури
ім. К. Шимановського
(м. Кіровоград)*

МЕМОРІАЛЬНИЙ БУДИНОК КАРОЛЯ ШИМАНОВСЬКОГО – УНІКАЛЬНИЙ ЗРАЗОК МІСЬКОЇ ПРОВІНЦІЙНОЇ САДИБИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглядається «український період» життя польського композитора К. Шимановського. Його діяльність пов'язана з Кіровоградщиною, зокрема в селах Красносілка і Бандурове нинішнього Олександрівського району композитор збирав фольклорні матеріали. Особливу увагу авторка приділяє кіровоградським сторінкам життя К. Шимановського і будинку митця в Єлисаветграді (нині Кіровоград) – унікальному зразку міської провінційної садиби останньої чверті XIX – початку XX століття.

Життя і творчість К. Шимановського (1882–1937) – основоположника польської композиторської школи XX ст., тісно пов'язані з Україною, де він прожив з невеликими перервами перші дві третини свого життя та написав більшу частину своїх творів.

В «українському» періоді життя К. Шимановського можна виділити два основних етапи: 1882–1900 рр. і 1901–1919 рр.

Але слід відзначити, що саме «український» період життя і творчості митця сьогодні досліджено недостатньо. Через це існують помітні «прогалини» в історії як польської, так і української культур.

У 1993 році в Кіровограді (Єлисаветграді), де під час Жовтневої революції 1917 р. певний час проживав композитор, відбулася міжнародна наукова конференція «Кароль Шимановський і Україна», організована Спілкою композиторів України, Кіровоградським міським відділом культури та міським музеєм музичної культури ім. К. Шимановського.

На конференції було розкрито низку важливих питань, що пролили світло на «український» період життя і творчості Митця, а також було визначено нові рівні і напрямки подальшого дослідження його творчого шляху. Так, відомий дослідник творчості К. Шимановського А. Калениченко в статті «К. Шимановський і Україна: нові погляди, матеріали, перспективи» свідчив: «...творчість небагатьох слов'янських композиторів ХХ ст. викликає такий глибокий науково-дослідницький інтерес, як мистецька спадщина К. Шимановського. Але його творча постать залишається, багато в чому, загадковою. Вона, можливо, до певної міри ірраціональна і незбагненна до кінця, оскільки не завжди піддається глибинному розумінню, логічному поясненню і осмисленню, і часом немов вислизає з рук дослідника. З одного боку, навіть, здавалося б, вже доведені факти при перевірці часом не підтверджуються. Це – симптоматично, оскільки ще за життя К. Шимановського його постать була оповита легендами, до чого, значною мірою, спричинився, між іншим, він сам. З другого боку, правильності та аргументованості висновків перешкоджають численні «прогалини» в потрібній інформації...»

Все це в певній мірі стосується теми «К. Шимановський і Україна», хоча цю тему ще на початку 1950-х рр. ХХ ст. розробляли відомі вчені – музиканти, мистецтвознавці і навіть політичні діячі, як-то: один з основоположників українського музичного авангарду – диригент Ігор Блажков, мистецтвознавці Анатолій Калениченко і Ольга Левтонова, а також польський дипломат Ванда Міхалевська, і пізніше – О. Полячок, Д. Полячок, М. Долгіх, Н. Фурлет та інші дослідники.

Слід зауважити, що на вищезгаданій конференції було визначено декілька рівнів та напрямків дослідження теми «К. Шимановський і Україна». Оскільки в житті будь-якої Особистості виділяються завжди два нерозривних рівня – біографічний і творчий, то було б, як зазначає А. Калениченко: «...логічно розглядати життєвий і творчий шлях Митця на цих двох рівнях. У подібних випадках на біографічному рівні нерідко виділяють різні аспекти, наприклад: ідейно-естетичний, подійно-фактологічний, іноді – фольклористичний. Але в даному випадку робити висновки про ідейно-естетичний чи фольклористичний аспекти неможливо – фактів для цього сьогодні недостатньо...». Отже, залишається один з аспектів – подійно-фактологічний.

Таким чином, зрозуміло, що подійно-фактологічний аспект біографічного рівня дослідження творчості К. Шимановського є сьогодні одним з найбільш перспективних аспектів.

В історичних джерелах «український період» життя К. Шимановського поділяється на два етапи: дитячі та юнацькі роки (1882–1900) та етап мистецького становлення і творчої зрілості (1901–1919), який також можна поділити на декілька стадій.

Перший етап (1882–1900) менш висвітлений через брак матеріалів, архівних документів, які загинули під час революції. Відомо, що ще донедавна під великим «знаком питання» були навіть дата, рік і місце народження композитора. Тепер уже точно встановлено, що митець народився 3 жовтня 1882 року в с. Тимошівка Олександрівської волості Чигиринського повіту Київської губернії (тепер це вже Кам'янський район Черкаської області). Встановлено також і те, що брат і сестри К. Шимановського народились не в Тимошівці, а в Орловій Балці (нині передмістя м. Знам'янка Кіровоградської області), оскільки саме Орлова Балка, а не Тимошівка була родовим маєтком Шимановських, про що також відомо з історичних джерел.

Усі ці розходження пояснюються ще в певній мірі тим, що близько 1897 року батько К. Шимановського – Станіслав Корвін-Шимановський продав родинний маєток в Орловій Балці. Саме тому молодший син Кароль народився вже в Тимошівці, куди родина переїхала, як думалося, назавжди.

Що стосується маєтку в Орловій Балці, то в подальшому ході подій він зіграє досить важливу роль. Так, дослідник Ф. Плотнір у довіднику «Весь Кіровоград» (1997) свідчить: «...відомо, що влітку 1897 р. батько композитора К. Шимановського Станіслав Шимановський продав свій маєток в районі Орлової Балки і купив два будинки в Єлисаветграді. Відшукалося і Затишся (Затишье) – маєток Шимановських. Так, у верхів'ях річки Бешка є невелике село Сокольники. У XVIII ст. воно звалося Костянтинівка, а пізніше – Станишини. У переліку населених пунктів Олександрійського повіту, що періодично друкувалися в другій половині XIX ст., по Мошоринській волості значиться і хутір Затишся (тепер Шимановського)...». Після продажу маєтку Станіславом Шимановським він зберіг свою назву і при нових господарях. До революції у Шимановських його купила родина графині Воронової-Дашкової. В післяреволюційні роки в ньому був відкритий відгодівельний пункт підсобного господарства цукрозаводу.

Таким чином, з вищесказаного стає відомо, що саме на гроші від продажу Затишся близько 1897 року були куплені два будинки в Єлисаветграді. В одному з цих будинків по вул. Безпоповській (нині вул. Гоголя, 42) стала проживати родина Шимановських, коли приїжджала на зиму з Тимошівки.

Перші 18 років життя Кароля в Україні досліджено найменше, оскільки, окрім спогадів, як свідчить А. Калениченко: «...залишилися, в основному, матеріали, пов'язані з навчанням К. Шимановського в Єлисаветградському земському реальному училищі, які опублікував Ігор Блажков». У фондах музею музичної культури ім. К. Шимановського зберігаються архівні копії цих матеріалів. Саме в цей «ранній» період життя юний композитор вже створив свої перші опери у співавторстві з братом Феліксом: «Золотиста вершина» і «Роланд»; саме тут, в Єлисаветграді відбулося формування Кароля як композитора. На цьому етапі він створив свої «Фортепіанні твори», та скрипкову

сонату, пісні, та вірші на слова Поля Верлена, Фрідріха Ніцше, Казімежа Тетмайєра та численні фортепіанні прелюдії, але саме всі ці твори не збереглися.

І навіть точно невідомо, де вони написані – в Тимошівці чи в Єлисаветграді? Тому кожна відомість про цей період має особливе значення...».

Незрівнянно більше відомостей маємо про другий етап «українського» періоду життя К. Шимановського, тобто про 1900–1919 рр.

Так, зусиллями польської дослідниці Терези Хилінської було знайдено і опубліковано майже всі музичні твори Митця, його листування, спогади рідних і друзів композитора. Відомо, що в Україні К. Шимановський був пов'язаний родинними зв'язками з видатними родинами музикантів – Блуменфельдів та Нейгаузів. З родинами Нейгаузів, окрім родинних уз, Шимановські були пов'язані ще й сусідськими зв'язками – вони проживали майже поруч в Єлисаветграді: будинок Нейгаузів стояв на розі вул. Калініна (Миргородської) і Гоголя (Безпоповської), а будинок Шимановських – через три будинки по Безпоповській. Таким чином, одним з напрямків дослідження біографічного рівня життя і творчості Кароля Шимановського в Україні було визначено висвітлення зв'язків Шимановського з його товариським оточенням, з людьми, яким він присвятив свої твори, яких любив, з ким дружив, у кого бував у гостях. З цього виходить, що магістральним напрямком дослідження цього етапу «українського» періоду є пошук нових українських джерел, як-от: нот, листів, книжок, фотографій, предметів, спогадів та інших свідств перебування композитора в Україні.

Також за пропозицією дослідника А. Калениченка: «...можна було б спробувати розшукати всі ці джерела в м. Калузі, де мешкала Софія Дирда – економка Шимановських, якій у 1919 р. відійшла частина їх Єлисаветградського будинку».

У даному дослідженні ми все частіше згадуємо єлисаветградський будинок Шимановських, він досліджений найменше всього в порівнянні з тимошівським маєтком, який досить часто описаний в історичних джерелах. «Образ» же «єлисаветградського» будинку лише контурно окреслюється, а тим часом він відіграв у житті композитора не менш важливу роль. Саме цей будинок по вул. Безпоповській став останнім пристанищем Митця, його єдиною «оазою» в роки жорстоких лихоліть, тим «робочим кабінетом», в якому створив композитор усі свої «українські шедеври». Саме цей будинок став тим «острівцем свободи», перш за все внутрішньої свободи для Митця, його єдиним «рідним куточком» в період вимушеної ізоляції його від світу в рамках своєрідного «штучного» заслання. Саме в цьому будинку К. Шимановський прожив майже підряд два напрочуд дивовижних плідних роки і створив свої літературні твори – вірші, поезії та дивовижний роман «Ефеб», складний естетико-філософський твір, в якому висловив свої ідейні та естетичні погляди на життя, музику, кохання, добро і зло. Таким чином,

єлисаветградський будинок композитора став для нього тією «творчою лабораторією», в якій відбувалася таїна перетворення відомого композитора на талановитого письменника. Що ж ми знаємо про будинок по вул. Безпоповській в Єлисаветграді? При дослідженні творчості будь-якого митця одним з основних джерел, яким користується дослідник, є спогади сучасників – мемуари.

За останній час вдалося записати неопубліковані спогади декількох сучасників, які були близькі до оточення Шимановського. Ці люди «другорядні», і не родичі, і не товариші композитора, вони відносяться до «обслуги». З тих коротких оповідей, які вдалося записати, постають епізоди життя родини композитора, яке пам'ятали очевидці подій.

Відомо, що будинок Шимановських в Єлисаветграді не був «просто будинком», як інші будинки, що оточували його. Можна стверджувати, що це був справжній маєток в центрі міста, оскільки втілював у собі всі функціональні властивості справжнього маєтку. У слова «маєток» багато синонімів: так можна назвати помістя, садибу, «фільварок», «економію» – великий будинок обов'язково з додатковими службами, призначеними для прислуги, кухню, пральню, комори тощо, де все підкоряється своїм «законам» і працює для задоволення потреб господарів. По вулиці Безпоповській стояло багато будинків, кращих за цей. Але це були, дійсно, міські будинки, які вигравали і в архітектурному плані, і в ландшафтному, і в декорі. Це були міські будинки, одноповерхові, двоповерхові і триповерхові, призначені чи-то для одного мешканця або багатоквартирні. Будинок Шимановського був збудований саме для однієї родини. Його можна було сприймати як заміську садибу поміщика середнього достатку. Він справляв подвійне враження.

Будинок стояв на крутому схилі берега Інгулу і нічим особливим з боку вулиці не вирізнявся. Як зрозуміло з вищесказаного, будинок не був оздоблений вишуканим декором, як будинки Барського чи Вайсенберга. З вул. Безпоповської він дивився на місто сімома великими вікнами і скромним парадним входом. Таким чином, він справляв враження досить невеличкого і дещо «аскетичного» будинку міщанського типу, хоча й дуже чистого й охайного.

Ретельно оштукатурений та вибілений білим вапном, він спокійно виглядав із зелені садів. Але якщо ви наближалися до будинку не з боку вулиці, а на човні, підпливаючи з Інгулу, з боку саду, який спускався до річки маленькими непримітними стежинками, то перед вами поставала зовсім інша картина. Якщо ви пропливали під центральним міським мостом (тепер це вул. К. Маркса і Набережна), то Інгул тут різко повертав направо, потім огинав своєрідний півострів (тепер сквер ім. Пушкіна), і човен входив в своєрідну природну гавань, яка серед людей називалася «Камінці».

По високих, вирубаних у кручі, сходинках з поручнями ви піднімалися відразу на десять метрів вверх, і перше, що бачили, це були на відстані

ста метрів сад і в ньому чотири довгі квадратні декоративні вежі. Це були вежі маєтку Шимановських. Вежі були розташовані на невеличкій прибудові будинку, яку з вул. Безпоповської помітити було неможливо. По краях кожна вежа була оздоблена різьбою і раніше мала флюгери. Але в середині 20-х рр. XX ст. радянська влада «наказала» знести ці вежі, і вони залишилися лише на одному фото, яке зберігається в експозиції музею К. Шимановського в м. Кіровограді. Таким чином, будинок був схожий водночас на середньовічний замок завдяки вежам, а також чимось на корабель. Схожість з кораблем йому, можливо, додавала велика крита галерея-веранда другого поверху, яка трималася на чотирьох квадратних дубових стовпах-колоннах. Схожість з палубою корабля зовнішньо ще виникала завдяки довгим сходом з поруччям, прикрашеним «балясинами» – своєрідною архітектурною деталлю. Коли людина стояла на веранді, спираючись на дерев'яне поруччя, вона бачила лише зелень садів і Інгул вдалині. Коли Інгул, завжди такий мілкий, пересушений, весь в очеретах, неглибокий влітку, раптом розливався чи то навесні, чи то в кінці жовтня, він зривав рівень берега, і вода підступала до вікон і веранди будинку на два-три метри. У людини, яка стояла на веранді, виникало враження, що вона на кораблі, який пливе серед зелені і води. Повинь іноді не спадала тижнями, і люди опинялися бранцями води. Вони жили, немов у Венеції. Човни ходили по Безпоповській вулиці до центру і на Балашовку. Так запам'ятала ці події Пелагея Дмитрівна Вовченко – жителька вул. Безпоповської. Щодо будинку, то якщо не брати до уваги зниклі при новій владі вежі, то будинок навіть до 80-х рр. XX ст. не змінився. Але люди, які проживали пізніше в ньому, весь час змінювалися.

У 1919 році Шимановські, не витримавши революційних змін, виїхали до Польщі назавжди. Пізніше в будинку проживали багато різних родин.

Автору цієї роботи пощастило протягом майже 17-ти років (з 1950-х рр.) прожити в самому «серці» будинку Шимановського – в його житловому приміщенні другого поверху, яке складалося з кількох кімнат: передпокою, вітальні, кабінету, бібліотеки й спальень.

Саме тому тему: «Будинок Шимановського» досліджено не ззовні, а «зсередини» питання. Спочатку тема існувала як ідея, але пізніше були підготовлені в чернетках записи спогадів людей, які проживали в будинку після громадянської війни, приблизно з середини 20-х рр. XX ст.

З історичних досліджень відомо, що до 1917 р. родина Шимановських проживала в своєму маєтку в Тимошівці. Восени 1917 р. у полум'ї революції згоріло тимошівське «гніздо». Забравши майно, Шимановські переїхали до своєї «зимової столиці» – Єлисаветграду і «...оселилися в своєму старому домі на Безпоповській», про що свідчить їх близький родич, відомий польський письменник Ярослав Івашкевич у своїх спогадах.

В Єлисаветграді Шимановські живуть у важких умовах побуту і революційних обставин: холод, голод, зневіра, розруха. Це було життя на вулкані. Сам композитор писав: «Ми існуємо лише завдяки тому, що я працюю у Наркомі просвіти...». Але, не зважаючи на те, що життя важке, композитор плідно працює, виступає разом з братом Генріхом і друзями як виконавець, дає концерти у Дворянському зібранні, на заводі Ельворті, про що свідчать афіші тих років. Єдине, чим не займається композитор, – це композиція. Він дає собі слово нічого нового не створювати. Так минуло два роки – з осені 1917 до осені 1919 р. Нарешті родина наважилася вирватися з тенет нової влади – більшовиків, яких Кароль називав «бандою» і «криміналом». Його страшить жорстокість нової влади. Будучи шляхтичем, дворянином, він розумів, якою може бути його доля і доля близьких в Україні. Тим більше, що загострилася хвороба – туберкульоз. Восени 1919 р. родина виїхала до Польщі, ще не досягнувши, що залишає Україну назавжди.

В Єлисаветградському будинку залишилося майже все, що вдалося врятувати в Тимошівці. А залишилося чимало – велика бібліотека, посуд, меблі, документи, срібло, королівські привілеї та рахунки в єлисаветградському банку. Коли у 1928 р. мати К. Шимановського звернулася до ВЧК з проханням повернути ці речі, все виявилось марним. Після від'їзду родини до Польщі частина єлисаветградського будинку перейшла до Софії Дирди – економки, яка пізніше виїхала до м. Калуги і вивезла більшість речей.

У кінці 20–30-х рр. ХХ ст. будинок було націоналізовано і поділено на комунальні квартири. Так у будинку з'явилися родини багатьох місцевих жителів, яким влада «покращила» умови проживання. Це були родини Балашових, Кирилових, Почтарів, Вовченко та Звариш. Дві жінки – мати і дочка (Пелагея Дмитрівна Вовченко і Агрипина Семенівна Вовченко) прожили в цьому будинку в квартирі № 7 довге життя – з середини 20-х рр. до кінця 1980-х рр. Пелагея Дмитрівна і Агрипина Семенівна залишили свої спогади автору цієї статті, для якої були прабабусею і бабусею. Таким чином, деякі епізоди тієї епохи дійшли у розповідях від прабабусі і бабусі, а від них до сина, невістки й онуків.

Як Пелагея Дмитрівна познайомилася з родиною Шимановських? Пелагея Дмитрівна народилася у 1875 р. Вона була під час революції ще енергійною жінкою, мала трьох дочок, молодша з них – Агрипина Семенівна, 1902 року народження. Пелагея Дмитрівна проживала по вулиці Безпоповській, через два будинки від будинку Шимановських, і посередині між їх будинком і будинком Нейгаузів. До революції вона утримувала пансіон для акторів, тобто давала платні обіди, оскільки була професійною куховаркою. Проживала вона з дітьми в будинку, який виходив вікнами на двір і сад Шимановських. Після революції, як вона говорила, «актори розбіглися, їжі не стало, жити стало важко». Її дочка Агрипина, якій ішов 16-й рік, рано залишилася

вдовою, оскільки її чоловік, матрос, загинув в Одесі. Агрипина повернулася в Єлисаветград. Вона була білошвейкою – шила для багатих. Щоб якось прожити, вони з матір'ю стали ходити по людях і брати роботу – шити і прати, а також прасувати. Таким чином, оскільки вони в 1917 р. часто зустрічалися з Шимановськими, в яких уже не було багато прислуги, вони стали брати білизну в них. Бабуся згадувала, що з місцевими жителями поляки практично не спілкувалися, вони трималися своєю общиною. Але покійний чоловік бабусі чи-то був поляк, чи знав польську мову, то й бабуся трохи знала мову. Вона згадувала один епізод перед від'їздом Шимановських до Польщі. Коли вона принесла білизну і зайшла з парадного входу, пані їй сказала зайти в кімнату. Вона сказала: «Поля, закрій двері». Та закрила двері, і пані сказала: «Ти працювала, а мені немає чим розрахуватися. Бери речами». І дала Пелагеї клубок ниток, в який замотала срібну брошку і декілька «миколаївських» срібних рублів, а також віддала хорошу сукню, спідницю, дві блузки з батисту і деякі предмети: скриньку для листівок з малюнком на кришці, попільничку з нефриту, світильники, посуд – чотири великих блюда. Все одно майно родина Шимановських вивезти не змогла. Всі ці предмети зберігалися багато років у бабусі, і лише срібну брошку вона виміняла в 1941 р. на продукти в Казахстані, коли перебувала в евакуації. Бабуся Пелагея згадувала і Кароля, часто розповідала, що був він «...спокійний, ввічливий, гарний, але мовчазний. Але не гордий, просто якийсь сумний». Так вона думала.

Ми тепер не можемо достовірно стверджувати, як розвивалися події в той час, адже пройшло майже 100 років. Але, судячи з того, що обидві бабусі померли у досить літньому віці і в повному розумі, то є вірогідність, що так усе й відбувалося. Адже Пелагея Дмитрівна під час революції була дуже енергійною, брала активну участь у громадському житті, відвідувала мітинги. Так, вона пам'ятала Троцького і Зинов'єва, які бували в Єлисаветграді. Вона говорила, що «...люди нізащо не хотіли революції, а оці ідіоти все закрутили». Разом з іншими жителями міста бабуся закидала революціонерів овочами.

На початку 30-х рр. дочка Пелагеї Дмитрівни Агрипина вдруге вийшла заміж за начальника воєнторгу Петра Григоровича Звариша, і тому, що він був начальник, їм покращили умови проживання.

Після від'їзду Софії Дирчи в будинку Шимановського стали проживати багато родин – пані Зіна з сином Ігорем, Людмила з сином Леонідом, дві старі гувернантки – Наталя Кирилівна і Наталя Христофорівна, Балашови і родина бабусі. Це на другому поверсі. На першому поверсі жили тітка Надя, тітка Тамара і родина Почтарів. У всіх було по одній кімнаті, а у бабусі Агрипини цілих чотири.

А яким же був будинок Шимановських усередині, якими були його інтер'єри? Як говорилося вище, з вулиці він виглядав дещо аскетичним. Не дуже високий, вікна прості, без ставень, без різьбляного оздоблення. Парадний

вхід з вул. Безпоповської, до якого вів коридор, з декількома сходинками, був відразу після від'їзду Шимановських забитий. Раніше, до революції, на парадному були помітні рельєфно окреслені декоративні колони, які імітують класичний стиль. У 30-ті роки сусіди зробили з парадного комору, яка вела до квартири пані Зіни. В коморі було дуже холодно, туди ніхто не ходив, і там зберігалися овочі.

З боку подвір'я до будинку можна було тепер потрапити тільки через сад по великих сходах галереї другого поверху – веранди. Галерея і сходи були декоровані «балясинами» – улюбленою деталлю класицизму у вигляді стилізованої амфори.

Пройшовши велику і широку веранду, на яку виходили п'ять великих вікон спальних кімнат, ви потрапляли в так званій «темний передпокій» – великий та високий без вікон коридор, куди виходили двері чотирьох кімнат. У центрі темного передпокою стояв величезний висотою більше метра і шириною в два метри класичний комин зі світлої цегли, який вінчався великою довгою з білувато-сірого мармуру дошкою, на яку ставили вазони. Слід відзначити, що, порівнюючи з загальним інтер'єром будинку, який був майже аскетичним, комин цей був розкішним, з декором.

Взагалі в інтер'єрах будинку відчувався вплив класичних тенденцій. Це відчувалося в усьому: в таких декоративних деталях, як «балясини», декоративній ліпнині на стелях кімнат у вигляді гірлянди і янголят, а головне, в оздобленні комина. Так, комин був розбірним. Він збирався з маленьких і великих цеглин світлого кольору, приемних на дотик. По краях комина були розташовані декоративні колонки з закруглених цеглинок, а верх був оздоблений декором у вигляді лаврового листя та аканту (середземноморської рослини «медвежа лапка») – улюбленої деталі класицизму. В деяких кімнатах до війни 1941–1945 рр. на стелях були ліпні «розетки» для люстр у вигляді «гірлянди» – відомий класичний декор. Але Пелагея Дмитрівна розповідала, що в 1941 р. у будинок Шимановського впала бомба, яка знищила майже весь дах. Це спонукало родину бабусі евакуюватися до Казахстану. Після 1942 року вони повернулися до Кіровограда і застали будинок в такому стані. Довелося перекривати дах і ліпнину замінили на звичайну «ромашку». В деяких кімнатах до війни були гарні кахляні груби. А ще в 30-ті рр. у темному коридорі над коминном висіли два великих білих гіпсових настінних блюда з абсолютно ідентичним малюнком. На малюнку виступав рельєфно окреслений сюжет, який зображував античну богиню з квітами, яка годує з рук голубів. Бабуся Пелагея винесла їх з коридору, щоб вони не бруднилися й забрала до своєї квартири. Тепер ці блюда знаходяться в музеях міста. Блюда виконані в стилі «сецесіон» (модерн).

Таким чином, на другому поверсі будинку Шимановських було дев'ять кімнат – п'ять великих і чотири маленькі. З тупика, який знаходився від лівої

стіни будинку, в саду, в паркані була невеличка хвіртка, яка вела до Інгулу. Бабуся говорила, що і господарі, і прислуга, і гості ходили через цю хвіртку до ріки. Берег весь заріс великими плакучими вербами. Якщо перейти через сходинок і місток на «Камінці» (тепер це сквер Пушкіна), то на тому березі Шимановські посадили жасмин, груші й бузок, і там, ще до 1960-х рр. знаходилась в кущах поставлена ними кам'яна лавочка, на яку приходили посидіти і помріяти. Художник В. Федоров, вихованець родини Нейгаузів, зробив багато замальовок, етюдів цих місць, які зберігаються в музеї К. Шимановського.

Зрозуміло, що господарі будинку проживали на другому поверсі, економка також, а прислуга жила на першому поверсі, де була кухня, кімната сторожа, комора, пральня, а справа – підвал.

Підвал був великий. Ще в 50-ті рр. в ньому стояли великі діжки з обручами, на яких було видно напис: «Єлисаветградь». У 1943 р. син Агрипини Семенівни, якому було 13 років, Адольф Петрович, знайшов з іншими дітьми у підвалі старий столик і буфет з бронзовими левами на ручках поличок. Підвал був сухий, в одній з його секцій діти знайшли старі книжки, написані російською й польською мовами, старі дореволюційні газети, журнали. Буфет і столик забрали до бабусиної квартири. Столик віддали до одного з музеїв міста, а буфет у 1998 р. був проданий одеському реставраційному об'єднанню. Підвал будинку був збудований за всіма правилами: з великими гранітними сходами вниз, з аркою, яка вела до приміщення. Свод арки вінчався замковим каменем, який утримував стелю. Приміщення підвалу було поштукатурене і вибілене.

Подвір'я будинку від вулиці було відокремлено сараями, які були зведені на більш старому фундаменті каретного сараю. З правого боку подвір'я відділялося будинком в два поверхи, де жила Пелагея Дмитрівна до революції. Будинок Шимановських стояв у гущавині великого саду, який різко обривався крутим берегом ріки. Берег переходив у зарослі плакучих верб і поля жовтецю. Садиба виглядала дуже гарною навесні, коли все цвіло, і восени, коли листя ставало жовтогарячим.

Ми можемо лише уявити ту атмосферу, ту ауру, яка царювала в природі, і ту тривожність, той смуток у житті Митця, які виникли в його душі після втрати Тимошівки. Шимановський писав у цей період в Єлисаветграді: «...Величезна частина їхньої (російської) інтелігенції, як свідчать газети, погодилася з більшовизмом... Це означає не більше, не менше як добровільний вступ на шлях кримінального злочину. Сьогодні вже немає жодного сумніву! Російський більшовизм є криміналом. І лише кретин може цього не розуміти або удавати, що не розуміє...».

Таким чином, зрозуміло, що композитор усвідомлював, в яку криваву реальність він потрапив. Він був шляхтич, дворянин, його хвилювала власна доля і доля родини. В 1917–1919 рр. Шимановський вирішив не зай-

матися композицією. Йому необхідно було заглибитися в себе і досягнути, що відбувається. Для цього йому необхідне було нове захоплення. Новим захопленням стала література. Між 1917 і 1919 рр. Шимановський створив велику кількість віршів, поезій, роман «Ефеб», а наприкінці 1919 р. розпочав роботу над романами «Пригоди молодого поляка на суші і на морі», і «Про бродячого фокусника і сім зірок». Але ці романи він закінчив уже в Польщі.

Таким чином, ми визначили, що найперспективнішими напрямками подальших досліджень біографічного рівня зв'язків Шимановського є: ретельна перевірка наявних фактів, пошуки нових невідомих фактів, джерел, документів, легенд, щонайменших відомостей про дитячі, юнацькі й дорослі роки життя композитора в Україні, вивчення життя і творчих зв'язків з родинами Нейгаузів і Блуменфельдів, висвітлення контактів композитора з українськими друзями, вивчення будь-яких обставин перебування Митця в Україні, складання ретельної хронологічної таблиці життя і творчості.

Щодо творчого рівня, як зазначав А. Калениченко: «...Надважливим вважається стильовий аналіз творів композитора «українського» періоду в контексті тогочасних музично-естетичних напрямків. До творчого рівня ми можемо віднести і літературний аспект його творчості як окремих аспект, враховуючи, що саме в Україні, в Єлисаветградському будинку він створив більшу частину своїх літературних творів.

Дослідження всього цього дозволить нам досягнути всебічно всі грані неосяжної особистості Митця.

Використана література

1. Афіша Концерту-митингу Відділу радянської пропаганди 20 червня 1919 р. в Єлисаветграді // Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Б-2324.
2. *Бронович-Хілінська Т.* Кароль Шимановський. – Краків: Польське видавництво музичне, 1961. – С. 322.
3. Копія Свідцтва про закінчення К. Шимановським Єлисаветградського земського реального училища // Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 60. – Оп. 1. – О. з. 165.
4. Кароль Шимановський. Спогади. Статті. Публікації / Під ред. І. Нікольської та Ю. Крейніної. – М.: Радянський композитор, 1984. – С. 295.
5. Шимановський і Україна. (Матер. наук.-практ. конфер.). – Кіровоград, 1998. – С. 151.

*Таміла Петрівна ЧУПАК,
завідувач Літературно-меморіальним музеєм
О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського
Кам'янського історико-культурного заповідника;
Ніна Андріївна ПЕТРЕНКО,
науковий співробітник
Літературно-меморіального музею
О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського
Кам'янського історико-культурного заповідника
(м. Кам'янка Черкаської області)*

ФОЛЬКЛОРНІ СКАРБИ НАШОГО КРАЮ

Мається на меті запис, розшифровка та анотація текстових і музичних матеріалів старовинних народних пісень, що побутували в Кам'янці наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття.

Благословенна земля нашого краю з давніх-давен бриніла піснями. Передаючись із вуст в уста, від покоління до покоління завдяки усній традиції, вони жили в серцях людей протягом багатьох століть.

Красою народних пісень Кам'янки захоплювався свого часу П. І. Чайковський, перебуваючи в нашому містечку в гостях у сестри. Він записував їх у живому звучанні, слухаючи спів кобзарів, бандуристів та голосистих кам'янських дівчат. Згодом народні наспіви, збагачені живими почуттями його серця, ввійшли до багатьох творів композитора, що полонили весь світ. З містечка на скелястих берегах річки Тясмин беруть свій початок витoki творчого інтересу і великої любові до народної пісні нашого земляка, відомого фольклориста і етнографа Тимофія Федоровича Онопи. Адже пісні, почуті ним на кам'янській землі під час фольклорних експедицій, свого часу ввійшли до збірки під назвою «Українське багатоголосся», виданої АН СРСР у 1963 році. В 90-ті роки ХХ ст. народні пісні села Тимошівка Кам'янського району, що в ХІХ – на початку ХХ століття входило до складу Олександрівської волості Чигиринського повіту Київської губернії, стали об'єктом

вивчення етномузикологів Наталі та Олександра Терещенків і в 1999 році були опубліковані у збірці «Пісенна традиція села Тимошівки». Бажання зберегти для нащадків перлини народної творчості спонукали до роботи і авторів даного дослідження під назвою «Фольклорні скарби нашого краю».

На щастя, в Кам'янському районі Черкаської області ще збереглися народні музичні колективи, в репертуарі яких багато старовинних українських народних пісень, що звучали у побуті кам'янчан з давніх-давен. Одним із найкращих носіїв народної пісенної творчості є фольклорно-етнографічний ансамбль «Берегиня», що працює при Кам'янському районному Будинку культури.

Діяльність цього чудового колективу бере свій початок в далекі 30-ті роки ХХ століття, коли молодий талановитий хормейстер Тимофій Федорович Онопа задумав створити у Кам'янці жіночий ансамбль. Робота колективу розпочалася в 1934 році. Та вже через рік його було запрошено до Києва з метою взяти участь у концертах та записати на платівку найбільш рідкісні весільні та обрядові пісні. Знаменною подією в житті ансамблю став 1948 рік, коли колектив виступив ініціатором проведення в Україні першого свята пісні та танцю, а в наступному – взяв активну участь у проведенні цього дійства на кам'янській землі. Голоси в ансамблі зазвучали з новою силою, коли художнім керівником колективу став збирач фольклору, працівник Кам'янського районного Будинку культури Михайло Васильович Понизько. Завдяки йому в репертуарі з'явилися пісні, які колись жили душою українського народу, а колектив став бажаним учасником урочистих свят, концертів, районних, обласних та республіканських фестивалів. У дні святкування 50-річного ювілею ансамблю колектив здобув нову назву, яку носить і сьогодні – «Берегиня».

А в 1991 році за великі здобутки по пропаганді української народної пісні та її майстерне виконання був удостоєний почесного звання народного.

Записуючи та розшифровуючи старовинні народні пісні з репертуару «Берегині», ми не могли не поцікавитись: яким чином дійшли до учасників пісні, почуті нами. Відповіді виконавців майже збігались. Ці пісні співали їхні бабусі, дідусі, батьки та інші родичі. Вони звучали під час роботи та відпочинку: на вулиці, в хаті, в клубі, за прядінням, на вечорницях, весіллях, різних святах – власне, скрізь, де доводилось збиратись разом. Багато хто з учасниць ансамблю наголошував на особливому значенні народної пісні в житті жіночих гуртових ланок. У ті, тепер уже далекі дні, особливо влітку, рідко який день у жінок-колгоспниць проходив без пісні. Живе вона в їхніх серцях і нині.

Значну частину творчого доробку «Берегині» складають календарні пісні. Серед них в пам'яті виконавців найкраще збереглися так звані церковні колядки, або псалми. За своїм походженням обряд колядування існував

в Україні ще задовго до прийняття християнства. З часом, дещо змінившись, увійшов і до християнських позацерковних світських звичаїв. Вищезгадані церковні коляди з'явилися в обрядах українського народу значно пізніше, вже в період формування капіталістичних відносин. Тоді духовенство, намагаючись витіснити з побуту народу календарні пісні, широко використовувало інші засоби впливу на віруючих: зокрема, шкільну освіту, церковну літературу і ритуалістику, в основі яких лежало Святе писання. В репертуарі «Берегині» є церковні коляди, присвячені важливим подіям з життя Ісуса Христа.

Так колядка «Днесь поющей купіною іграємо» розповідає історію його народження і славить матір Ісуса – діву Марію:

Ти Царице, судариня славна
Ти рождаєш пречистого сина.

Про хрещення Христа йдеться в колядці «Ой, на Різдво по вечері»:

Божа мати сина мала
У тій воді обмивала,
У цій воді охрестила,
Та й на світ Божий пустила.

Тяжкі муки та нестерпні страждання яскраво змальовані в колядці «Через поле широке»:

Ті Іроди розпрокляті
Взяли Ісуса на розп'яття.
На хрест руки розпинали
Ще й гвоздями прибивали.

Серед музичних особливостей наведених пісень слід виділити такі: всі колядки написані в куплетній формі і мають здебільшого неквадратну структуру. Ладовою основою всіх наведених прикладів є мажор, хоча протягом твору з'являються гнучкі ладові переливи. Завдяки цим засобам музичної виразності пісні набувають урочистого, величального звучання, яке підсилює гомофонно-гармонічна основа викладення музичного матеріалу. Перші фрази пісень заспіває соліст, до якого згодом приєднується, переважно у терцію, другий голос, а бас є гармонічною основою твору. Щодо ритмічної основи, то для даних творів характерна вільність виконання, перемінний розмір, а тому запис ритму доволі умовний і припускає вільне орнаментування тексту.

Значну частину репертуару «Берегині» складають так звані ліричні пісні. Цей пісенний жанр веде свій початок від календарних та родинно-побутових пісень, в яких на перший план виступає ліричний елемент. Ліричні пісні розповідають про особисте та родинне життя людей, глибоко і правдиво розкриваючи багатий внутрішній світ простої людини, її почуття та переживання. Вони поділяються на кілька основних груп. В репертуарі «Берегині» багато

пісень, які розповідають про нещасливе кохання і розлуку з вини «чужих», «вражних» людей, про горе жінки, виданої за нелюба, п'яницю. Серед яскравих прикладів на подібну тематику – пісня «Зайди, місяченьку». Ніжний поетичний образ молоді дівчини, що кохає «хлопця молодого», а має йти заміж «за вдівця старого» в поєднанні з журливою, ліричною мелодією справляє незабутнє враження. Близька їй за характером і пісня «Ой, ти, березо кучерявая», в центрі якої розповідь про нелегке життя невістки із недоброю свекрухою. Про гірке заміжжя йдеться й у пісні «У полі береза». «Ой, летіла галка» – саме таку поетичну назву має пісня, героїня якої – дівчина сирота, розповідаючи про свою гірку долю, згадує про братів, які призивались до армії в 1941 році і загинули на війні, залишивши її саму на всьому білому світі.

Часом створення цієї пісні слід вважати період Великої Вітчизняної війни, або післявоєнні роки. Цікаво, що невідомий автор музики використовує у цьому творі більш складні засоби музичної виразності, такі як перемінний лад, фригійський мінор, синкопу, короткий пунктир.

Пісні «Осінь довга, холодна» та «Повій, вітре, та й буйнесенький» займають особливе місце серед творів з репертуару «Берегині». Це своєрідні монологі-сповіді молодих жінок, які провели своїх милих в далекий похід і довгими осінніми вечорами чекають на їхнє повернення. За настроєм вони сумні та журливі, але водночас стримані і строгі. Ліричним образам цих творів, що беруть свій початок із сивої давнини, притаманні ласкаві поетичні звернення до сил природи, аби вони допомогли повернути коханого.

Повій, вітре, та й буйнесенький
З глибокого яру,
Прилинь, мій милесенький,
З далекого краю.
Ждала, ждала миленького,
Не могла діждати,
Та й послала соловейка
Листа передати.

Близька за змістом і характером до монологів-сповідей і пісня «Сизий качуре». Та на відміну від попередніх вона – чоловіча. Молодий козак, якого порівнюють із сизим качуром, сумує за милою, яку віддають заміж за іншого.

У музичному відношенні ліричні пісні значно відрізняються від календарних. Насамперед провідна роль у цьому жанрі пісенної творчості належить мелодії, яка в свою чергу зумовлює імпровізаційну свободу і багатство мелодій, ритму та ладоінтонаційних прийомів. У піснях «Повій, вітре, та й буйнесенький», «Ой, вода, ти вода», «У полі береза» на перший план виходить широкий мелодійний розвиток з використанням виразних поспівок та мелодичних «розводів» як сольних, так і хорових. Використані також доволі широкі інтонаційні ходи на кварту, квінту, сексту, з наступним плавним

заповненням і оспівуванням опорних звуків тональностей. Усі вищезгадані ліричні пісні написані в натуральному мінорі. У гармонічному плані, окрім типових для слов'янських народів терцій та секст, в наведених піснях зустрічаються кварта і квінти, а також октави. Октавний хід використовується практично в усіх піснях наприкінці куплетів, що є типовим елементом українських та російських народних пісень. Відносно ритмічного викладу – він вільний, не скутий періодичністю віршування та музичних акцентів. Темп пісень повільний, протяжний.

Хотілось окремо зупинитись на пісні «Ой, за током, за током». Це найбільш світлий твір, що розповідає про щасливе кохання молодої дівчини і козака. Цікаво, що, незважаючи на оптимістичний настрій пісні, її музичні характеристики майже не відрізняються від інших наведених нами прикладів. Вона також написана в мінорі. Серед особливостей: використання довгих тривалостей (половинних, четвертних), повільний темп, ладова змінність: початок і кінець пісні – в ре мінорі, середина – ля мінор, як прийом підсилення виразності твору.

Важливе місце в народному побуті належить жартівливим пісням. Вони відбивають більш світлі сторони життя народу, веселу та життєрадісну вдачу українців. «Коло млина кременина» одна з пісень цього жанру. Світлий мажор, доволі швидкий темп, жвавий танцювальний характер з елементами гопака, що супроводжує пританцювання та виразну міміку виконавців, створює чудовий настрій, розповідаючи про намагання молодої дівчини звільнитись від опіки прискіпливої матері, яка не пускає її на вулицю – «каже молодая».

Особливою популярністю серед жителів району та області користується пісня «Ой, з-за гір, з-за гір». Ця перлина народної творчості була свого часу відтворена керівником колективу М. В. Понизьком і є типовим прикладом старовинної історичної козацької пісні, яку з давніх-давен співали в Україні кобзарі, лірники, бандуристи.

Пісня розповідає про козака, порубаного ворогами в степу. І, як часто в піснях такого жанру, він посилає свій останній привіт через вільного птаха – сокола. Лише брат-сокіл бачив «теє жито, де козака вбито», де тепер виросла трава «крізь реберечка козака». Мелодія пісні відзначається особливою виразністю, проникливістю, стриманим, але надзвичайно глибоким драматизмом та експресією. Тема розпочинається в мінорі висхідним терцовим ходом із поступовим заповненням та наступним стрибком на квінту. Наступна фраза твору переходить в мажор (VII натуральний ступінь), в якій вольові закличні вихідні інтонації чергуються з плавним рухом вниз. Лише дві останні фрази знову повертають тему в початкову тональність. Драматизм твору підкреслює пунктирний ритм, повільний темп, який доповнюють доволі довгі тривалості (половинні та четвертні). Так прониклива народна

поезія у поєднанні з яскравою своєрідною мелодією створює незабутній поетичний образ.

Серед розшифрованих нами старовинних народних пісень кам'янського краю є такі, що свого часу ввійшли до різних друкованих видань, зокрема до вищезгаданої збірки «Українське багатоголосся». Серед них: «Ой, з-за гір, з-за гір», «Ой, за током, за током», «Коло млина кременина», «Осінь довга, холодна». Слід зазначити, що лише одна з них під назвою «Коло млина кременина» в текстовому та музичному плані майже збігається з піснею, записаною нами від фольклорного ансамблю «Берегиня». До речі, у виданні зазначено, що вона була записана в 1949 році в одному з сіл Сумщини. Інша пісня зі збірки «Ой, за током, за током», яка була записана Т. Онопою в Кам'янці в 1956 р., має спільні риси з сучасним варіантом, але аналогія стосується лише тексту та першої фрази мелодії. Інші пісні подібні лише за текстом.

У збірці «Пісенна творчість села Тимошівки» тільки пісня «Днесь поюще» має спільні риси з темою, записаною кам'янськими науковцями. Інші – «Ой, з-за гір, з-за гір», «Ой, на дворі по вечері» (у нашому варіанті «Ой, на Різдво по вечері») – співпадають лише за змістом. Наведені приклади свідчать про те, що в різних районах України існує багато варіантів пісень на однаковий текст. При цьому буває так, що пісні, які побутують у різних районах, мають спільні риси і, навпаки, створені в одній місцевості, вони або від початку не схожі між собою, або з плином часу набувають інших ознак, все більше віддаляючись від першоджерел. Хоча непоодинокі випадки, коли протягом багатьох століть окремі з них залишаються незмінними.

Можливо, записані нами твори не дають змоги скласти повне уявлення про первісне звучання пісень давньої епохи, але немає сумніву в тому, що в усній передачі багатьох поколінь народних співців вони змогли зберегти основний характер своїх текстів і наспівів, їх яскраву образність та емоційність.

Нині навіть важко уявити собі, як непросто було протягом багатьох століть, лише завдяки усній традиції, зберегти народну творчість. І як, здається, зовсім нескладно сьогодні завдяки різним технічним засобам записати бабусину пісню. Тому що завтра може бути пізно.

Використана література

1. *Василенко З.* Українське народне багатоголосся / З. Василенко, М. Гордійчук. – К.: Мистецтво, 1963.
2. *Терещенко Н. О.* Пісенна традиція села Тимошівки / Н. О. Терещенко, О. Терещенко. – Кіровоград, 1999.

3. *Шреєр-Ткаченко О. Я.* Історія української музики. Частина I. – К.: Музична Україна, 1980.
4. *Храплива-Щур Л.* Українські народні звичаї в сучасному побуті. – М.: Фенікс, 1990.
5. *Якуб'як Я. В.* Різдвяна псальма. – К.: Музична Україна, 1992.

ДОДАТКИ

Нинішній склад ансамблю «Берегиня» Кам'янського районного Будинку культури

1. Гудзенко Галина Григорівна.
  2. Поліщук Паша Федорівна.
  3. Поліщук Степан.
  4. Дубець Галина Яківна.
  5. Дубиніна Галина Василівна.
  6. Ковиряга Михайло Васильович.
  7. Стрельцова Ольга Юхимівна.
  8. Ціперко Ольга Зінов'євна.
  9. Кривохижа Григорій Никифорович.
  10. Чернобай Ніна Іванівна.
  11. Оришечко Катерина Якимівна.
- Художній керівник – П. Д. Литвин.

**Українські народні пісні,
що побутували в містечку Кам'янці
Чигиринського повіту Київської губернії та його околицях
в кінці XIX – на початку XX століття**

ДНЕСЬ ПОЮЩЕЙ КУПІНОЙ ІГРАЄМО

Vocals

Днесь по-ю - щей ку - пі - ной іг - ра - є - мо. Царь на - рож - ден - ний,
 3
 є - го вос - хва - ля - є - мо. По - ю - щє і су - щє, сла - ва вми - не Бо - гу,
 7
 бла - - - - го - - - ю - - - щє.

Днесь поющей купіной іграємо.
 Царь народження, его восхваляємо.
 Поюще і суще,
 Слава вишне Богу, благоюще.

Когда Іосіф бил обручон з девой,
 Тайно услишал от ангела весті:
 Возьми Отроча у матер его,
 Бегі, бегі по Єгипту от проклятого.

Царь на осяті в Єгипет вступає,
 Ірод своє войско, войско розсилає.
 Бил би убіен царь народжен,
 От Деви Марії гнец воплощен.

Та й не может ніде цьому статся,
 Хочет Ірод царством царствоваться.
 Над крестом новорожденний,
 К младенца яслям расположенний.

Ти, Царица, судариня славна,
 Ти рождаєш пречістого пана.
 А в Бога шуті, между скотін
 Христос спочиває – Гнец во плоті.

Добрий вечір...

ОЙ, НА РІЗДВО, ПО ВЕЧЕРІ

Vocals

Ой, _____ на Різд - во по ве - че - - - рі
хо - див _____ Гос - подь по _____ се...

Ой, на Різдво, по вечері
Ходив Господь по се...

Ранню росу собирає,
Свої уста прикропля...

Ішов Господь вулицею,
Зустрів дівку з водицею.

Ой, дай, дівко, води пити,
Свої уста прикропи...

Не дам тобі цієї води,
Бо ця вода нечиста.

Сама, діво, нечистая,
А ця вода пречиста...

Божа Мати Сина мала,
У цій воді омивала.

У цій воді охрестила
Та й на світ Божий пустила.

Добрий вечір...

ЗАЙДИ, МІСЯЧЕНЬКУ

Vocals

Зай-ди, мі-ся-чень-ку, за чор-ну-ю хма-ру. Там ма-ти шу-ка-є-сво-їй до-ні па-ру.

Зайди, місяченьку,
За чорную хмару.
Там мати шукає
Своїй доні пару.

Шукає, шукає
Багатого сина,
А її кохає
Бідний сиротина.

Кохає, кохає,
Та ще й дума брати.
А у цій же парі
Завадила мати.

Дівчина кохала
Хлопця молодого,
А її віддали
За вдівця старого.

За вдівця віддали
Роки марнувати,
Свого козаченька
Мусить забувати.

Зайди, місяченьку,
За сивую хмару,
Щоб навек не знати
Отакої кари.

ЧЕРЕЗ ПОЛЕ ШИРОКОЄ

Vocals

Музична партитура для вокалу. П'єра складається з двох рядків нот. Перший рядок починається з ключа фа-бемоль і 4/4 такту. Другий рядок починається з ключа фа-бемоль і 4/4 такту. Під нотами наведено ліричні тексти українською мовою.

Через по - - - ле ши - ро - ко - є, че - рез -
мо - ре гли - бо - ко - - - - є.

Через поле широке,
Через море глибоке.

Матір Божа шука сина,
Шука вона, та й не знайде.

Зустрічає Петра й Павла,
Ще й третього Миколая.

Ой, ти, Петре, ой, ти, Павле,
Чи не бачив мого сина?

Петро каже: «Я й не бачив»,
Павло каже: «Я й не знаю».

А Миколай відповідає:
– Станьмо, браття, порадьмося.

Станьмо, браття, порадьмося,
Цій Матері признаймося.

Ой, у полі на роздоллі
Стоїть гора високая.

А на горі на Голгофі
Там іроди розпрокляті.

Ті іроди розпрокляті
Взяли Ісуса на розп'яття.

На хрест руки розпинали
Ще й гвоздями прибивали.

Ой, Ісусе, ти єдиний,
Терпи муки безневинно.

Терпи муки, терпи рани
За православні християни.

ОЙ, ТИ, БЕРЕЗО КУЧЕРЯВАЯ

Vocals

Ой, ти, бе - ре - зо, ку - че - ря - ва - я, чом, ти,
бе - ре - зо, не яс - но го - риш?

Ой, ти, березо кучерявая,
Чом ти, березо, не ясно гориш?

Та чи я була ясно горіла?
Свекруха лиха вогонь залила.

Свекруха лиха вогонь залила,
Щоб я молода не вечеряла.

Щоб я молода не вечеряла,
Без вечероньки спатоньки лягла.

Заснула я сон, як місяць зійшов,
Заснула другий – милий розбудив.

В вікно стукає, в мене питає:
– Чи ти, мила, спиш, чи ти так лежиш?

Я, милий, не сплю, тільки так лежу.
Про нашу судьбу думу думую.

У ПОЛІ БЕРЕЗА

Vocals

Ой, во - да, ти, во - да, ти хо-лод - на

во - да, ой, йой, йой, ти, хо-лод - на во - да

The image shows a musical score for the song 'У ПОЛІ БЕРЕЗА'. It consists of two staves. The top staff is labeled 'Vocals' and contains a vocal line with lyrics in Ukrainian. The bottom staff is a piano accompaniment. The lyrics are: 'Ой, во - да, ти, во - да, ти хо-лод - на' on the first line and 'во - да, ой, йой, йой, ти, хо-лод - на во - да' on the second line. The music is in a key with one flat (B-flat) and features various time signatures: 4/4, 3/4, 2/4, and 3/4.

У полі береза,
У полі кудрява.
Ой, хто йде –
Не минає,
Березу ламає.

Хто йде – не минає
Березу ламає.
Ой, горе тому жити,
Хто пари не має.

Горе тому жити,
Хто пари не має.
Ой, а ще гірше тому,
Хто два-три має.

Вийду за ворота –
Травка зеленіє,
Ой, за хорошим мужем
Жінка молодіє.

За хорошим мужем
Жінка молодіє.
Ой, за недобрим мужем –
З личенька марніє.

ОЙ, ВОДА, ТИ, ВОДА

Vocals

Ой, во - да, ти, во - да, ти хо-лод - на

во - да, ой, йой, йой, ти, хо-лод - на во - да

The image shows a musical score for the song 'Ой, вода, ти, вода'. It consists of two staves. The top staff is labeled 'Vocals' and contains the melody with lyrics: 'Ой, во - да, ти, во - да, ти хо-лод - на'. The bottom staff is an accompaniment with lyrics: 'во - да, ой, йой, йой, ти, хо-лод - на во - да'. The music is in a key with one flat (B-flat) and features various time signatures: 4/4, 3/4, 2/4, and 3/4.

Ой, вода, ти, вода,
Ти, холодна вода,
Ой, йой, йой,
Ти, холодна вода.

Та й нікому вада
Козака любила,
Ой, йой, йой,
Козака любила.

Козака любила,
Та й на ніч водила,
Ой, йой, йой,
Та й на ніч водила.

Та й на ніч водила
До зорі будила,
Ой, йой, йой,
До зорі будила.

Уставай, милий мій,
Бо вже світ голубий,
Ой, йой, йой,
Бо вже світ голубий.

Бо вже світла зоря,
Нам розстатись пора,
Ой, йой, йой,
Нам розстатись пора.

ОЙ, ЛЕТИЛА ГАЛКА

Vocals

Ой, ле-ті - ла гал - ка че-рез-сад зе - ле - ний, тай — сі - ла

5 на _____ сос - ну, ой, на гіл - ку ро - со - ю.

The image shows a musical score for the song 'Ой, летіла галка'. It consists of two staves. The top staff is labeled 'Vocals' and contains the melody with lyrics underneath. The bottom staff is a piano accompaniment starting at measure 5. The lyrics are: 'Ой, ле-ті - ла гал - ка че-рез-сад зе - ле - ний, тай — сі - ла на _____ сос - ну, ой, на гіл - ку ро - со - ю.'

Ой, летіла галка
Через сад зелений,
Та й сіла на сосну,
Ой, на гілку росою.

Не хилися, гілко,
Не хились на воду,
Горе жить на світі,
Ой, сироті без роду.

А у мене роду –
Два братіка в роду.
Та й ті призивались,
Ой у сорок першій годі.

Приїжджайте, браття,
До мене у гості,
Поставлю горілки,
Ой, в графин, ще й у чарці.

Чогось мені, сестро,
Горілка не п'ється,
Ой, розкажи, сестро,
Ой, як тобі живеться.

А мені живеться,
Як тій сиротині.
Ніхто не пригорне
Ой, при лихій годині.

Не пригорне батько,
Не пригорне мати,
Тільки той пригорне,
Ой, що думає брати.

ОСІНЬ ДОВГА, ХОЛОДНА

Vocals

О - сінь дов - га, хо - лод - на, о - сінь дов - га,
хо - лод - на, ніч - ка тем - на, не вид - на.

The image shows a musical score for the song 'Осінь довга, холодна'. It consists of two staves of music. The first staff is labeled 'Vocals' and has a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a 4/4 time signature. The melody is written in a simple, folk-like style. The second staff is a piano accompaniment, also in 4/4 time, with a bass clef and a key signature of one flat. The lyrics are written below the notes, with hyphens indicating syllable placement. The lyrics are: 'О - сінь дов - га, хо - лод - на, о - сінь дов - га, хо - лод - на, ніч - ка тем - на, не вид - на.'

Осінь довга, холодна } *двічі*
Нічка темна, не видна.

З ким я буду цю ніч спать, } *двічі*
Цю вечерю вечерять.

Ой сяду я край стола, } *двічі*
Повечеряю сама.

А мій милий на Дону, } *двічі*
Я до нього долину.

Кругом Дону обійшла } *двічі*
Миленького не знайшла.

Тільки знайшла долину } *двічі*
Миленького могилу.

Та на травку розгортай } *двічі*
До милого промовляй.

– Вставай, милий, не лежи, } *двічі*
Путь-дорогу покажи.

– З ким ти, мила, сюди йшла? } *двічі*
– Що ти мене тут знайшла?

Чи з бурею, чи з дощем? } *двічі*
Чи з хорошим молодцем.

Не з бурею, не з дощем, } *двічі*
З своїм горем та плачем.

ПОВІЙ ВІТРЕ, ТА Й БУЙНЕСЕНЬКИЙ

Музична партитура в нотному форматі. Вона складається з трьох рядків. Перший рядок містить мелодію та ліричні тексти: "По - вий віт - ре, тай буй - не - сень - кий, згли - бо - ко - го". Другий рядок починається з цифри "3" і містить акордову партитуру з ліричними текстами: "я - ру, при - линь, при - линь, мій ми - лень - кий,". Третій рядок починається з цифри "6" і містить акордову партитуру з ліричними текстами: "зда - ле - ко - - - го кра...".

Повій вітре, та й буйнесенький
з глибокого яру,
прилинь, прилинь, мій миленський,
з далекого кра...

Ой, рад би я повіяти –
яр дуже глибокий.
Ой, рад би я прилинути –
в яр дуже дале...

Як я свого миленського
в похід виряджала,
дала йому зозуленьку,
щоб рано кува...

Дала йому зозуленьку,
собі – соловейка,
щоб він був радесенький,
а я веселень...

Ждала, ждала миленського –
не могла діждати,
та й послала соловейка
листа переда...

Лети, лети, соловейку,
лети, не барися,
як побачиш миленського –
назад поверни...

СИЗИЙ КАЧУРЕ

Си-зий ка-чу-ре, чом сам пла-ва-єш? Чом сам
 пла - ва - єш, па - ри не ма - єш?
 Чом сам пла - ва - єш, па - ри
 не ма - - - єш?

Сизий качуре,
 Ой, чом сам плаваєш,
 Чом сам плаваєш, } *двічі*
 Пари не маєш?

Козак молодий,
 Чого сумуєш,
 Чого сумуєш,
 Дівки не маєш?

Ще вчора була
 Дівчина моя,
 Сьогодні нема –
 Зарученая.

Не жаль би було,
 Аби за село,
 А то через двір,
 Ще й товариш мій.

Як по воду йде,
 Добрий день дає.
 Добрий день дає,
 Жалю завдає.

Я з того жалю
 Воду розіллю.
 А з того серця
 Поб'ю відерця.

ОЙ, ЗА ТОКОМ, ЗА ТОКОМ

Vocals

Ой, за то-ком, за то-ком, ой за то-ком, за то-ком, —
за то-ком сто-їть дів-ка зо-за-ком.

The image shows a musical score for the song 'Ой, за током, за током'. It consists of two staves. The top staff is labeled 'Vocals' and contains the melody with lyrics underneath. The bottom staff is a piano accompaniment. The lyrics are: 'Ой, за то-ком, за то-ком, ой за то-ком, за то-ком, — за то-ком сто-їть дів-ка зо-за-ком.' The music is in 3/4 time and G major.

Ой, за током, за током,
Ой, за током, за током, за током
Стоїть дівка з козаком.

Стоїть дівка з козаком,
Стоїть дівка з козаком, з козаком,
Накрилася рукавом.

Накрилася обома,
Накрилася обома, обома,
Він цілує, обніма.

Він цілує, обніма,
Він цілує, обніма, обніма,
Коханою назива.

Коханочко ти моя,
Коханочко ти моя, ти моя,
Викохав же тебе я.

Викохав же я тебе,
Викохав же я тебе, я тебе
Не для кого – для себе.

КОЛО МЛИНА КРЕМЕНИНА

The image shows a musical score for the song 'Коло млина кременина'. It consists of two staves of music in a 2/4 time signature. The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written on a single line. The second staff continues the melody. Below the notes, the lyrics are written in a syllabic style, with hyphens indicating the placement of notes on the syllables.

Ко - ло мли-на - кре - ме-ни-на за - цві - ла ка - ли - на,
за - ду - ма - ла вса - ду спа - ти мо - ло - да дів - чи - на.

Коло млина кременина
Зацвіла калина,
Задумала в саду спати
Молода дівчина.

Задумала вона спати
Поміж яблуньками,
Та й почувла розмовоньку
Поміж парубками.

Батько добрий, батько добрий,
А мати лихая,
Не пускає на вулицю,
Каже – молодая.

Вари мати вечеряти,
Я йду в сад гуляти.
Як запіють перші півні,
Я прийду до хати.

Піють півні, піють другі,
А кура сокоче.
Кличе мати вечеряти,
А дочка не хоче.

ОЙ, 3-ЗА ГІР, 3-ЗА ГІР

Vocals

Ой, зза гір, зза гір, ви - лі - тав - - - со - кіл. Гей!

А зза ху - - - то - ра ви - лі - ой,

ой, ви - лі - - - та - - - ло - - - два.

Ой, 3-за гір, 3-за гір
Вилітав сокіл.
Гей! А з-за хутора
Виліта, ой, вилітало два.

А з-за хутора
Вилітало два.
Гей! Сокіл да сокола
Братом назива.

Ой, брат-сокіл
Високо літав.
Гей, високо літав,
Що ж ти там видав?

Видав же я, брат,
Зелене жито.
Гей, а у тому житі
Коза, ой, козака вбито.

Вбито козака,
Тепер не тіка.
Гей, виросла трава,
Ой, крізь ре, крізь реберечка.

Виросла трава
Крізь реберечка,
Гей, а пови-повилася,
Ой, кругом, ой, кругом сердечка.

З М І С Т

*Борис Миколайович КУЗИК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент РАН, директор Інституту економічних
стратегій РФ (м. Москва, Російська Федерація)*

Краєзнавчий напрямок дослідження Олександрівського району в процесі роботи конференції-презентації «Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє» 3

*Василь Вікторович БІЛОШАПКА, завідуючий фондами
Олександрівського районного краєзнавчого музею, голова ради ГО
«Олександрівська районна спілка краєзнавців»
(смт Олександрівка)*

Краєзнавчі дослідження на Олександрівщині за період з 2000 до 2007 року 7

*Федір Олексійович ШАПОВАЛ, начальник відділу освіти
Олександрівської райдержадміністрації (смт Олександрівка)*

Використання досліджень місцевих краєзнавців у навчально-виховному процесі з учнями Олександрівщини 19

*Катерина Павлівна НЕВМЕРЖИЦЬКА, спеціаліст відділу освіти
Олександрівської райдержадміністрації, викладач православної
недільної школи (смт Олександрівка)*

Духовна культура та її роль на сучасному етапі розвитку Олександрівського району 25

Інна Олександрівна ШУЛИК, директор Олександрівського районного краєзнавчого музею, Василь Вікторович БІЛОШАПКА, завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею (смт Олександрівка)

Музейна справа на Олександрівщині 31

ВИСТУПИ ГОСТЕЙ КОНФЕРЕНЦІЇ-ПРЕЗЕНТАЦІЇ

ІСТОРІЯ

*Олексій Пантелійович ОРЛИК, науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини управління культури
і туризму Кіровоградської облдержадміністрації (м. Кіровоград)*

**Поселення ранньоскіфського часу біля села Любомирка –
пам'ятка археології національного значення..... 43**

*Віктор Григорович КІРМАН,
викладач Ростовського державного
педагогічного університету
(м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація)*

**До питання про датування фрагменту античного глечика,
знайденого біля села Бовтишка Олександрівського району
Кіровоградської області..... 49**

*Яніна Леонідівна ДІДЕНКО, старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
(м. Чигирин Черкаської області)*

Середньовічний панцир з села Бірки Олександрівського району 53

*Костянтин Васильович ШЛЯХОВИЙ, старший науковий
співробітник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею
(м. Кіровоград)*

**Історія адміністративно-територіального підпорядкування
села Розумівка Олександрівського району Кіровоградської
області..... 58**

Ольга Павлівна АБОЛМАСОВА, директор Світловодського
міського краєзнавчого музею (м. Світловодськ), Василь Вікторович
БІЛОШАПКА, завідуючий фондами Олександрівського районного
краєзнавчого музею (смт Олександрівка)

Діяльність купців Бондаревих на території нашого краю 63

*Галина Михайлівна ТАРАН, директор Кам'янського державного
історико-культурного заповідника (м. Кам'янка Черкаської
області)*

Роль Янівки в житті й діяльності декабристів Поділля..... 67

Лариса Олександрівна БОНДАРЕНКО, заступник директора з наукової роботи Кам'янського державного історико-культурного заповідника (м. Кам'янка Черкаської області)

До питання участі А. В. Єнтальцева в діяльності Кам'янської управи Південного товариства..... 73

Олександр Іванович КРОТОВ, завідуючий відділом з питань організації методологічного забезпечення розвитку музейної справи в області Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (м. Кіровоград)

Діяльність графів Бобринських на теренах сучасної Кіровоградщини..... 81

Олександр Васильович ВЕТРОВ, член Всеукраїнської спілки краєзнавців, лауреат Кам'янської районної краєзнавчої премії ім. М. А. Шкаліберди, депутат Черкаської обласної ради (м. Кам'янка Черкаської області)

Поселянська підпільна організація лейтенанта В. Т. Ветрова (1941–1943 рр.) 88

Юрій Юрійович ЛЯШКО, завідуючий Історичним музеєм Кам'янського державного історико-культурного заповідника (м. Кам'янка Черкаської області)

Діяльність каральних органів третього рейху в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років на території Олександрівського гебітскомісаріату 100

ГЕОГРАФІЯ, ТУРИЗМ

Алла Павлівна ЄФРЕМЦЕВА, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Кам'янського історико-культурного заповідника (м. Кам'янка Черкаської області)

Тясмин – річка нашого дитинства..... 105

Вадим Федорович ЗЕЛЕНИЙ, перший заступник голови Кам'янської районної державної адміністрації Черкаської області, магістр державного управління (м. Кам'янка Черкаської області).

Туризм як складова економічного розвитку малих історичних міст..... 115

ПЕДАГОГІКА

*Віктор Миколайович ФІЛОРЕТОВ, декан історичного факультету
Кіровоградського державного педагогічного університету
ім. В. Винниченка, кандидат історичних наук*

Краєзнавчі дослідження Олександрівщини за 2000–2008 роки 123

*Світлана Леонідівна СКАЛЬКО, голова Кіровоградського обкому
профспілки працівників освіти і науки*

Розвиток профспілкового руху освітян Олександрівщини 127

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

*Лариса Мянїрівна ХОСЯІНОВА, головний зберігач фондів
Кіровоградського міського літературно-меморіального музею
І. К. Карпенка-Карого (м. Кіровоград)*

Життєвий і творчий шлях С. О. Голованівського 131

*Наталя Карпетівна КУПЧИНСЬКА, провідний бібліотекар
Олександрівської філії Кіровоградського професійного ліцею
побутового обслуговування*

Творча спадщина Світлани Барабаш 139

*Олена Адольфівна КЛАСОВА, старший науковий співробітник
Музею музичної культури ім. К. Шимановського (м. Кіровоград)*

**Меморіальний будинок Кароля Шимановського –
унікальний зразок міської провінційної садиби
останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. 151**

*Таміла Петрівна ЧУПАК, завідувач Літературно-меморіального
музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського Кам'янського історико-
культурного заповідника; Ніна Андріївна ПЕТРЕНКО, науковий
співробітник Літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна
і П. І. Чайковського Кам'янського історико-культурного
заповідника (м. Кам'янка Черкаської області)*

Фольклорні скарби нашого краю 162

Науково-популярне видання

**«ОЛЕКСАНДРІВЩИНА. МИНУЛЕ.
СУЧАСНЕ. МАЙБУТНЄ»**

Матеріали конференції-презентації

Упорядник

БІЛОШАПКА Василь Вікторович

Відповідальна за випуск *Л. О. Маркелo*

Технічний редактор *В. А. Усенко*

Коректор *В. А. Нечай*

Комп'ютерна верстка *О. О. Колесникової*

Підписано до друку .04.08. Формат 60×84¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,7. Ум. фарбовідб. 11,16. Обл.-вид. арк. 11,28.
Тираж 500 прим. Замовл. № 1471.

Видавництво ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 3
Свідоцтво ДК № 3019 від 02.11.2007 р.

Друкарня ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 3
Тел./факс (0560) 370-20-27
www.art-press.com.ua

ISBN 978-966-348-145-6